

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN ƏMƏK VƏ SOSIAL MÜNASİBƏTLƏR
AKADEMİYASI

G.İ.İSMAYILOV

**DÜNYA
İQTİSADİYYATININ
NƏZƏRİ ƏSASLARI**

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər
Akademiyasının Elmi Şurasının «28»
aprel 2006-ci il tarixli iclasının «08»
saylı qərarı ilə təsdiq edilmişdir.*

BAKI – 2006

Tərtib etdi:

i.e.n., dosent **G.İ.İSMAYILOV**

Rəyçilər:

*Azərbaycan İqtisad Universiteti, i.e.d., professor,
əməkdar elm xadimi, Elmi işlər üzrə prorektor*
A.Ş.ŞƏKƏRƏLİYEV

*Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, Elmi
işlər üzrə prorektor, i.e.n* **F.F.MEHBALİYEV**

Elmi redaktor:

*Azərbaycan İqtisad Universiteti «İqtisadiyyat və
əməyin təşkili» kafedrasının müdiri, i.e.d., pro-
fessor, əməkdar elm xadimi,* **T.A.QULİYEV**

*Müəllif İsmayilov Güloğlan İskəndər oğlu iqtisad elmləri
namizədi, dosent – Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər
Akademiyasının «İqtisadiyyat» fakültəsinin dekan vəzifəsində
çalışır.*

GİRİŞ

Dünya iqtisadiyyatı – daim dəyişiklikdə olan mürəkkəb, mütəhərrik sistemdir. Xüsusilə böyük dəyişikliklər əsrin son dördə birində baş vermişdir. Əsasında sahibkarlıq kapitalının qovuşması duran istehsal güclərinin beynəlmilləşdirilməsi, qloballaşması prosesi yeni səviyyəyə çatmışdır. Transmilli korporasiyalar (TMK) və transmilli banklar (TMB) dünya təsərrüfatının əsas struktur yaradıcı amilinə çevrilmişdir. Transmilli kapital, öz mənşəyini götürdüyü dövlətin hududları xaricində qlobal fəaliyyət göstərərək, istehsal güclərinin yerləşdirilməsində nisbi üstünlüklərdən geniş istifadə edir. Onun təsiri altında xarici ticarət artımı istehsal artımını xeyli arxada qoyur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün genişləndirilməsi ayrı-ayrı dövlətlərin milli təsərrüfatlarını bir-birinə daha sıx bağlayır. Ayrı-ayrı ölkələrin qarşılıq asılılığının və qarşılıqlı fəaliyyətinin güclənməsi baş verir. Xarici ticarət sferası milli təsərrüfatlara nisbətən daha sürətlə inkişaf edir.

Regional səviyyədə, dünya təsərrüfatının beynəlmilləşdirilməsinə inteqrasiya prosesləri kömək edir. 90-cı illər, Şimali Amerika qitəsində azad ticarət zonasının yaradılması ilə əlamətdar olmuş Şərqi Asiya rayonunda kapitalların qovuşması və ticarət axınlarının təmərəkuzlənməsi inkişafdadır.

Təkcə xarici iqtisadi fəaliyyət deyil, ölkənin daxili inkişafını da maliyyələşdirməkdən ötrü borc kapitalı yüksəlmə sürətlə hərəkət edir. Sərhədləri aşan maliyyə vəsaitinin həcmi son on ildə çox böyük dərəcədə artmışdır. Beynəlxalq hesablamalar bankın qiymətləndirmələrinə görə, beynəlxalq kredit bazarlarının gündəlik ümumi dövriyyəsi 1995-ci ilin sonunda 1200 mlrd. dollar təşkil etmişdir ki, bu gündəlik səviyyəli ümumi dünya məhsulunu (ÜDM) 14,8 dəfə üstələyir.

Valyuta – kredit münasibətlərinin inkişafı istehsalı və ticarəti arxada qoyurdu. Ssuda kapitallarının dünya bazarı dünya təsərrüfat sisteminin mərkəzi elementlərindən birinə çevrilmişdir. O, dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşdirilməsini sürətləndirib, iqtisadi münasibətlərin çevikliyinə artırır. İntəhası bir çox kredit sövdələri təsərrüfatın real ehtiyaclarını əks etdirməyərək, müstəqil və möhtəkirlik xarakteri daşıyır ki, bu, ayrı-ayrı mərhələlərdə dünya təsərrüfat əlaqələrinin sabitsizləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Maliyyə bazarları dəfələrlə nümayiş etdirmişlər ki, onlar milli iqtisadiyyatların təhlükəsizliyinə meydan oxuya bilərlər.

80-cı illər dünya iqtisadiyyatında tayı-bərabəri olmayan hadisə – beynəlxalq borc böhranı ilə xarakterizə edilirdi. Onlarla ölkə borcların ödənilməsi imkanından məhrum oldu. Və hərçənd borc böhranının daha kəskin mərhələsi ötüşsə də, inkişaf etməkdə olan və Şərqi Avropa ölkələrinin beynəlxalq borcunun ümumi məbləği

artmaqdadır. 1997-ci ildə o, 1,8 trln. dollar təşkil etmişdir. Borc öhdəliklərinin ödənişinə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixrac mədaxillərinin 20%-i sərf olunur ki, bu, borclu ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafına sabitsizləşdirici təsir göstərir, dünya təsərrüfatında təkrar istehsal proseslərinin dayanıqsızlığını artırır.

Təsərrüfat mexanizminin xarakterində dəyişikliklər baş vermişdir. Ümumtəsərrüfat proseslərinin tənzimlənməsində ABŞ-ın aparıcı mövqelər tutduğu Beynəlxalq valyuta fondunun (BVF) rolu güclənmiş və Qərbin iqtisadi cəhətdən aparıcı yeddi dövlətinin rəhbərlərinin müşavirələrinin əhəmiyyəti azalmışdır. 80-cı illərdə Qərbin hakim dairələrində dünya təsərrüfat proseslərinin kollektiv tənzimlənməsinin məhdudlaşdırılması xeyrinə övqatlar fəallaşdı. Təcrübədə bu, qəbul olunan qərarların məcburiliyinin zəifləməsinə səbəb oldu, özünün davranış xəttinin müəyyənləşdirilməsində dövlətin imkanlarını genişləndirdi. İntəhası dərin iqtisadi yöndəmsizliklərə global problemlərin kəskinləşməsi beynəlxalq tənzimləmənin daha effektiv forma və metodlarının axtarışına rəvac verir.

Böyük irəliləyişlər istehsal güclərinin inkişafında olmuşdur. Dünya istehsalı əhali artımını demək olar, iki dəfə ötürmüşdür. Dünya istehsal güclərinin keyfiyyət dəyişiklikləri elmi-texniki tərəqqinin (ETT) təsiri altında baş verir. Sənaye ölkələrində texnoloji inqilab gedir – informatika və rabitə, müasir avtomatlaşdırma və robotlardan istifadə, polimerlər, kompozitlər, keramika kimi

yeni süni materiallar məhsulun simasını və istehsalını dəyişmişdir. ETT-nin təsiri altında iqtisadiyyatda dərin struktur irəliləyişləri baş vermiş, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Qərb ölkələrində intensiv təkrar istehsal tipinə keçid başa çatmışdır.

İstehsal güclərinin misli görünməmiş inkişafı dünyanın bir sıra regionlarında aclıq və iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi ilə qonşudur. Aclıq hər il 20 mln. həyata son qoyur. İşsizlik artır, milyonlarla adam bekar qalır. Təkcə, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə onlar 30 mln-dan artıqdır.

Planetimizin insanların əməli fəaliyyət meydanına çevrilməsi, həyat qabiliyyətini öz qüvvəsi hesabına saxlamaqda getdikcə daha çox çətinlik çəkən təbii sistemlərin yükünü artırmışdır. Ətraf mühitin çirklənməsi, təbii ehtiyatların azalması təhdidedici sürətlə artır. Sabit iqtisadi inkişaf, ümumdünya təsərrüfat proseslərinin tənzimlənməsinə yeni yanaşmaların ərsiyə gətirilməsi ilə əlaqədar məsələlər gündəlikdə bütün kəskinliyiylə durur.

Son on illiklər istehsal güclərinin inkişaf səviyyəsi ilə insanın inkişafı arasında ziddiyyətlərin artmasıyla qeyd olunmuşdur. İstehsal güclərindəki inqilabi dəyişikliklər insanın vəziyyətində müvafiq dəyişikliklərlə müşayiət olunmamışdır. Milyonlarla insan savadsız olaraq qalır, özlərini qurub-yaradıcı qüvvə hiss edə bilmirlər. Belə bir qənaət hasil olur ki, sosial xidmətlər, dünya iqtisadi sisteminin fəaliyyətdə olmasının obyektiv zəruri şərtidir.

Onlar əhalimin təkrar istehsalı, işçi qüvvəsinin ixtisasının yüksəldilməsinin dəstəklənməsi üçün şərait yaradırlar. Hazırlıq, cəlb edilmə, işçi qüvvəsinin ixtisasının fasiləsiz yüksəldilməsi az olmayan, bəzən isə istehsal vasitələrinə kapital qoyuluşları ilə müqayisədə böyük xərclər tələb edir.

Dünya təsərrüfatı simasında baş vermiş dəyişikliklər öz əksini ölkələrlə yarım sistemlər arasında əsas iqtisadi qüvvələrin nisbətində və yerləşdirilməsində tapmışdır. SSRİ-nin süqutu dünya iqtisadi sisteminin konfigurasiyasını əhəmiyyətli şəkildə dəyişmişdir.

Müasir dünya inkişafının xüsusiyyətləri dünyanın əksər dövlətlərinin təşkil etdiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verən proseslərlə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Son iki onillik iki əsas yarım sistemin iqtisadi inkişafında böyük fərqləri göstərdi. Sənaye və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrindəki fərq artmışdır. Öz növlərində, inkişaf etməkdə olan dünya yarım sistemində dərinləşməsi prosesi gedir. Əmal sənayesinin hazır məmulat ixracının əsas artımı yeni sənaye ölkələrindən (YSÖ) ibarət kiçik qrup tərəfindən təmin olunmuşdur. Onların yüksəlməsi – təkcə həmin ölkələrin inkişaf amilləri və şəraitindəki fərqlərin yox, həm də kənar amillərin onlara təsirinin nəticəsidir.

Dünya təsərrüfatında iqtisadi yüksəliş mərkəzinə Şərqi Asiya çevrilmişdir. Dünyanın ən iri iqtisadi dövlətləri sı-

rasına UDM-i 80–90-cı illərdə hər il 10% artan Çin daxil olmuşdur.

Öz mövqələrini zəiflədən Qərbi Avropa ümumi bazar çərçivələrində iqtisadi ittifaq yaratmaq və bütün Qərbi Avropa ölkələri miqyasında vahid iqtisadi məkan əmələ gətirmək yollarında, dünyada öz yerini qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək imkanları axtarır. Müharibədən sonrakı dövrdə dünya təsərrüfatında öz mövqələrini möhkəmləndirən Yaponiya və Almaniya öz gələcək inkişaf yollarını yenidən nəzərdən keçirirlər. Onlar, dünyada təkrar istehsal şəraitinin pisləşməsi, ticarət və ödəniş balanslarındakı kəskin fərqlər, Amerika dolları ilə müqayisədə onların valyuta məzənnəsinin artması sayəsində, ticarət ekspansiyasında müəyyən astanalara çatmışlar.

Dünya iqtisadi sisteminin iqtisadi inkişaf səviyyələrindən çox böyük fərqlər onun struktur tarazlığına dünya istehsalının effektivliyinin yüksəlməsinə və iqtisadi inkişaf templərinin saxlanılmasına kömək etmir. İki yarım sistemin inkişafındakı qeyri-bərabərlik Üçüncü dünya dövlətlərindən vəsaitlərin axını ilə gəlirləşirdi. Qərb ölkələrinin TMK və TMB-ləri 80-cı illərdə, inkişaf etməkdə olan ölkələrə, geriyyə qaytarıb gətirdiklərindən az vəsaiti investisiya etmişlər. Bu halda, kapitalist dövlətlərin şirkətləri müəyyən dərəcədə öz iqtisadi inkişaflarını maliyyələşdirmişlər. Bu cür vəziyyət qərb kapitalının həmin ölkələrin təsərrüfatına dərin nüfuzu ilə müəyyənləşdirilir.

Dünya təsərrüfatının bu və digər problemləri, o cümlədən iqtisadi artım məsələləri, milli iqtisadiyyatların vəziyyətləri beynəlxalq iqtisadi həyata ciddi təsir göstərirlər.

Oxucunun diqqətinə təqdim edilən dərslik dünya təsərrüfatının əsas inkişaf və vəziyyəti məsələlərinin məntiqi və tarixi şərhə əsasında qurulmuşdur. O, dünya təsərrüfatının fəaliyyət sistemini, istehsal amillərinin dünya bazarlarını, artım və bölüşdürmə problemlərini, dünya təsərrüfatındakı yarım sistemlərin və ayrıca ölkələrin vəziyyətini və inkişafını məntiqi ardıcılıqla nəzərdən keçirən fəsillərdən ibarətdir. Nəzərdə tutulan material mürəkkəb, müxtəlif səviyyəli sistemləri açıb göstərən tamliqda təqdim olunur.

Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları kursu ümumtəhsil iqtisadi fənni olmaqla, dünya birliyinin iqtisadi həyatının əsas proses və təzahürlərin öyrənilməsi və izahıdır. O, təsərrüfat sahəsindəki əsas ümumdünya inkişaf meyhlərini başa düşməyə, onların xarakterini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Dünya iqtisadi inkişafının real təməül və problemlərinə bələd olma, biliyin praktiki funksiyası ilə sıx bağlıdır. Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları kursuna yiyələnmə, beynəlxalq münasibətlərin əsas istiqamətlərini, milli iqtisadi siyasətin və təsərrüfatçı subyektlərinin beynəlxalq strategiyasının dünya təsərrüfat həyatının mövcud gərəklərinə uyğunluğunu başa düşmək üçün əsas yaradır.

Dünya təsərrüfatının inkişaf meyllərinin nəzərdən keçirilməsi və təhlili geniş statistik materiala, ölkə və xarici tədqiqatlara, eləcə də beynəlxalq təşkilatların rəsmi nəşrlərinə əsaslanır.

I FƏSİL

DÜNYA İQTİSADİYYATININ NƏZƏRİ ƏSASLARI FƏNNİNİN PREDMETİ VƏ METODU

1.1. «Dünya iqtisadiyyatı» və «dünya təsərrüfatı» bütöv bir sistem kimi

XX əsrin ikinci yarısı təsərrüfat fəaliyyəti miqyaslarının getdikcə böyüməsi, müxtəlif ölkələr arasındakı əlaqələrin genişlənməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə xarakterizə olunur. Öz aralarında iqtisadi baxımdan qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyən, istehsal münasibətləri və qarşılıqlı asılılıqlar sistemində daxil olmayan ölkə yoxdur. Hal-hazırda bütün dünya – insanların qarşılıqlı əlaqəli təsərrüfat fəaliyyəti meydanıdır. İqtisadi ədəbiyyatda və gündəlik ünsiyyətdə «dünya iqtisadiyyatı», «dünya (qlobal) təsərrüfatı» anlayışlarından geniş istifadə olunur. Şübhə yoxdur ki, bütün mürəkkəbliyinə və ziddiyyətliliyinə baxmayaraq, dünya iqtisadi baxımdan, özündə müəyyən bütövlüyü, vahidliyi əks etdirir.

1.2. Dünya təsərrüfatı anlayışının nəzəri əsasları

İqtisadi ədəbiyyatda «dünya iqtisadiyyatı», «dünya təsərrüfatı» vahid istilahlardan anlamı yoxdur. Həmin istilahlardan geniş tətbiq sahəsinə malik olduqlarından, tədqiqatçı-

lar onların nöqteyi-nəzərinə vacib aspektləri qeyd edirlər. Bir sıra ölkə ədəbiyyatlarda bir neçə yanaşmanı ayırmaq olar.

Beynəlxalq əmək bölgüsü, iqtisadi və siyasi münasibətlər sistemi tərəfindən qarşılıqlı əlaqəli milli təsərrüfatların məcmusu kimi, dünya təsərrüfatı anlamı daha geniş yayılmışdır.

Bu tərifdə aparıcılar qismində, onların istehsal etdiklərinin daxili, yaxud xarici bazara getməsindən asılı olmayaraq, milli baxımdan özünəməxsus ölkələr çıxış edirlər. Bu cür yanaşma zamanı, qarşılıqlı əlaqələri, dünya təsərrüfatının vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirən səbəblər kölgədə qalır.

Digər nöqteyi-nəzərə müvafiq olaraq, dünya təsərrüfatı beynəlxalq iqtisadi qarşılıqlı münasibətlər sistemi kimi, milli təsərrüfatlar arasında universal əlaqə kimi, təsvir edilir. Bu cür konsepsiyaya, o sıradan, beynəlxalq iqtisadi sistemin həm ticarətdən, həm maliyyə münasibətlərindən eləcə də kapital resurslarının və işçi qüvvəsinin qeyri-bərabər bölüşdürülməsindən ibarət olduğu qənaətinə gələcək, bir çox qərb tədqiqatçıları tərəfdar çıxırlar. Bu halda ən çox, beynəlxalq iqtisadi qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirən istehsal tədqiqatçıların nəzər dairəsindən yayınır.

Dünya təsərrüfatının daha tam nəzəri izahı onu, ona daxil olan istehsal gücləri səviyyəsində özünü istehsal, istehsal münasibətləri və müəyyən üstqurum münasibətlərinin milli təsərrüfatların adı çəkilən üç səviyyəsini hər birində

müəyyən bir araya sığmaya malik olduqları dərəcədə iqtisadi sistemi kimi müəyyən edir.

Göründüyü kimi, bütün tədqiqatçılar etiraf edirlər ki, dünya təsərrüfatı özündə müəyyən sistemi əks etdirir. Sistemin meydana gəlməsinin və mövcudluğunun əsası onun sistemin bütün tərkib hissələrinin yetərincə dayanıqlı səviyyədə iqtisadi qarşılıqlı fəaliyyətini nəzərdə tutan bütövlüyüdür. Təkrar istehsal olunan məhsulun global miqyasda müntəzəm dövriyyə etməsi yalnız bu təqdirdə mümkündür və sistemin daimi fəaliyyəti həyat qabiliyyəti, onun özünü tənzimləməsi və inkişafı təmin olunur. Dünya təsərrüfatını bu cür vahidliyi, təkrar istehsal olunan məhsulun dövr etməsi onlara xas pul-əmtəə münasibətləri və qiymətlərin çoxluğu ilə birlikdə milli və beynəlxalq bazarlar tərəfindən təmin olunur.

Geniş anlamda, bazar özündə, mal və xidmətlər mübadiləsi prosesində təşəkkül tapan iqtisadi, sosial və siyasi münasibətlər məcmusunu əks etdirir. Bazar özünün qanunauyğunluqları təsiri altında inkişaf edən və təkrar istehsalın bütün gedişatına təsir göstərən ayrıca kateqoriya kimi təzahür edir. Deməli, o, onun yerdə qalan elementləri – istehsal, bölüşdürmə və istehlakla sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edən təkrar istehsalın ayrılmaz mərhələsidir.

Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları onun tərkib hissələri olan elementlər çoxluğu – iyerarxiyalıq, çoxsəviyəlilik, strukturluluqla xarakterizə olunan mürəkkəb sistemlər sırasına aiddir. İqtisadi qüdrət dünyada çox qeyri-bərabər bölünmüşdür.

Üç dövlət – planet əhalisinin 9%-nin yaşadığı ABŞ, Yaponiya və Almaniya dünya gəlirinin yarısını akkumulasiya edir və bütün dünya ölkələrinin alıcılıq qabiliyyətinin 1/3-dən çoxuna malikdirlər.

Sistem əsasını beynəlxalq və ayrı-ayrı dövlətlər çərçivəsi ilə məhdudlaşdırılmış maddi və mənəvi nemətlərin milli istehsalı, onların bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı təşkil edir.

Dünya təkrar istehsal prosesinin həmin fazalarından hər biri həm global miqyasda, həm də ayrıca dövlətlər çərçivəsində, onların yerindən və rolundan asılı olaraq bütövlükdə bütün dünya təsərrüfat sisteminin fəaliyyətinə təsir göstərirlər. Axırmcı, bir bütöv kimi ona xas, öz inkişafının müəyyən istiqamətlərinə malik olsa da, o, milli təsərrüfatlardan kənar inkişaf etmir.

Sistem çoxmənəli başa düşülür. Yanaşmalardan biri zamanı onun, inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi təzahür edən ümumi məqsədi olmalıdır. Bu cür sistem daxilində xüsusiləşmiş sektorlar – spesifik xarakteristikalara malik olub, bununla belə, bütövlükdə sistemin təşkilədiçi məqsədinə tabe olan yarım sistemlər mövcud ola bilər. Sistemin digər anlamı ondan irəli gəlir ki, o, müxtəlif və hətta bir-birinə zidd məqsədli bir sıra xüsusiləşmiş yarım sistemlərdən ibarətdir. Lakin ona daxil olan yarım sistemlər öz aralarında əlaqəli olmalı və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməlidir. Belə sistemlər strukturu müvəqqəti, keçid xarakterli ola bilər, belə ki, daha həyat qabiliyyətli

yarımsistemlər digərlərini dəyişikliyə uğradır, yaxud öz məqsədlərinə tabe edir. Əks halda, sistem dağılır.

Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları sistem kimi ümumi məqsəd güdür. Son nəticədə onun fəaliyyəti insan ehtiyaclarının (tələbatının) ödənilməsinə istiqamətlənmiş, lakin müxtəlif sosial–iqtisadi şərtlər hesabına yeni şəkllə düşür. Yeni müəssisələrin yaradılması məqsəd naminə məqsəd ola bilməz. O, özünü əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşmasına kömək etdikdə doğrulda bilər.

Dünya iqtisadiyyatı bir sistem kimi dövlətlər, iqtisadi birliklər, hüquqi və fiziki şəxslər arasındakı iqtisadi münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq normalarına əsaslanan müəyyən qaydasız inkişaf edə bilməz. Müəyyənləşdirilmiş konvensiya və adı normalara riayət olunması dövlətlərin özləri tərəfindən və beynəlxalq hüquqa riayət olunmasına, müxtəlif qəbildən olan beynəlxalq təşkilatların məşğul olduğu kollektiv nəzarət formaları ilə təmin edilir. Həmin qaydalar dünya istehsal gücləri və ayrı–ayrı yarım sistem və elementlərin inkişaf ehtiyaclarına uyğun olaraq dəqiqləşdirilir və yenidən nəzərdən keçirilir.

Dünya təsərrüfatı tarixi və siyasi–iqtisadi kateqoriya–dır. Bu onunla izah olunur ki, hər bir konkret tarixi mərhələyə müəyyən istehsal miqyasları və səviyyəsi, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsi və sosial–iqtisadi struktura xasdır. O, özündə mürəkkəb iqtisadi sistemi əks etdirir. Onun subyektləri özlərinin də, yalnız onlara xas tən-

zımləmə ilə birlikdə sistemlər olduğu transmilli şirkətlər, milli təsərrüfatlar, beynəlxalq inteqrasiya birlikləridir.

Dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı elementləri arasındakı münasibətləri səviyyələr təşkil edir. Dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq qayda və normalarla tənzimlənən beynəlxalq səviyyə təşkil edirlər. Milli çərçivələrdən kənara çıxan axınların münasibətləri transmilli səviyyə – özlərinin daxili informasiya sistemləri ilə birlikdə firma və qrupların fəaliyyət sahəsi əmələ gətirirlər. Həmin sahəyə, həmçinin qeyri-formal fəaliyyət axını şəbəkəsi: narkotiklər, silah alveri, gizli miqrasiyaya qoşulur. Dünya təsərrüfat sisteminin ibarət olduğu bir çox elementlər orada eyni vaxtda fəaliyyət göstərir. Güc mərkəzləri arasında toqquşmalar, razılaşmalar, birləşmələr mövcuddur. Öz strategiyasını ya bütün dünyaya, ya da ayrıca rayonlara yayyan oliqopoliya cizgiləri meydana gəlir.

Sosial-iqtisadi baxımdan dünya təsərrüfatı yekcins deyil. Onda aparıcı yeri sənayecə inkişaf etmiş qərb ölkələri, yaxud A.Sovinin təbirincə, Birinci dünya tutur. Xüsusi yeri inkişaf etməkdə olan ölkələr – əsas etibarilə iqtisadiyyatlarının sənaye ölkələrinin asılı xarakterinin qalmaqda olduğu Üçüncü dünya tutur. Öz inkişaflarında daha spesifik xüsusiyyətlərə keçid iqtisadiyyatlı Şərqi Avropa ölkələri və digər dövlətlərin bütöv bir səfə malikdir. Bütövlükdə dünya təsərrüfatı özündə mürəkkəb sosial-iqtisadi qurumu əks etdirir.

II FƏSİL

DÜNYA İQTİSADİYYATI VƏ DÜNYA TƏSƏRRÜFATI

2.1. Dünya iqtisadiyyatının və dünya təsərrüfatının təşəkkülü

Bu hissənin əsas vəzifəsi oxucuda dünya təsərrüfatının təşəkkülü və mahiyyəti, onun inkişaf nəzəriyyələri və başlıca təmayülləri haqqında təsəvvür yaratmaqdır. Axırına, daha aktual məsələ kimi daha çox diqqət verilir.

Dünya iqtisadiyyatını öyrənməkdən ötrü əvvəlcə bu istilahın nə demək olduğunu, bütün dünya ölkələrinin bir-biri ilə iqtisadi əlaqələri nə üçün yaratdığını, həmin əlaqələrin hansı formalar aldığını və onların milli iqtisadiyyata necə təsir göstərdiyini, dünya ölkələrinin qruplara görə necə təsnifatlaşdırıldığını, eləcə də Azərbaycan tələbələri üçün əlçatan dünya iqtisadiyyatı statistikasının nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu fəsil məhz həmin məsələlərə həsr olunmuşdur.

«Dünya iqtisadiyyatı», «dünya təsərrüfatı», «ümumdünya təsərrüfatı» istilahları dərslərdə sinonimlər kimi nəzərdə tutulur. Onlardan, hərçənd, dərslərdə istifadə olunmasa da, digər müasir nəşrlərdə (daha çox tərcümə nəşrlərində) təsadüf olunan və adətən dünya iqtisadiyya-

tının özünü deyil, dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər nəzəriyyəsini ifadə edən «beynəlxalq iqtisadiyyat istilahı fərqlənir».

2.2. Dünya iqtisadiyyatı anlayışı

Dünya iqtisadiyyatına (dünya təsərrüfatına, ümumdünya təsərrüfatına) geniş və yığcam tərif vermək olar. Geniş tərifə görə, dünya iqtisadiyyatı – dünyanın bütün milli iqtisadiyyatlarının cəmi, yığcam tərifə görə – milli iqtisadiyyatların yalnız xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqəsi olan hissələrinin məcmusudur. İntəhası, iki anlayış arasındakı fərq getdikcə silinir, belə ki, istənilən ölkədə xarici aləmlə bir-baş, yaxud dolayısı, məsələn, milli iqtisadiyyatın xarici bazarda real ticarət edən sahələri vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olmayan sahələr və yardımçı sahələr getdikcə azalır.

2.3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti və onların formaları

Dünya təsərrüfatı mürəkkəb sistemdir. Müxtəlif milli iqtisadiyyatların (yaxud, yığcam tərifə istinad edilərsə, onların xarici iqtisadi hissələrinin) bütün məcmusu malların, xidmətlərin və istehsal amillərinin (iqtisadi ehtiyatların) hərəkətinə bənddir. Bu əsasda ölkələr arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (xarici iqtisadi əlaqələr, dünya təsərrüfat əlaqələri), başqa sözlə, rezidentlər və qeyri rezidentlər (müxtəlif ölkələrin hüquqi və fiziki şəxs-

ləri) arasında təsərrüfat münasibətləri yaranır. Onları formalara görə təsnifatlaşdırmaq olar.

Ənənəvi olaraq malların və xidmətlərin beynəlxalq (dünya) ticarətini ayrıca formaya ayırırlar: İstehsal amillərinin yerdəyişməsi kapitalın beynəlxalq tədavülü, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, beynəlxalq bilik ticarəti (texnologiyaların beynəlxalq ötürülməsi) kimi beynəlxalq iqtisadi münasibət formalarının əsasında durur. Kapitaldan, əməkdən və biliklərdən (texnologiyalardan) savayı, qalan istehsal amillərinə gəldikdə isə, təbii ehtiyatlar çevik deyil və dünya təsərrüfat əlaqələrində demək olar, həmişə vasitəçilikdə, onların əsasında hazırlanmış məhsulun beynəlxalq ticarəti vasitəsilə iştirak edirlər. Sahibkarlıq qabiliyyəti (sahibkarlıq, sahibkarlıq təcrübəsi) kimi amil adətən kapital, işçi qüvvəsi və biliklərlə (texnologiya ilə) birlikdə hərəkət edir və buna görə, adı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müstəqil forması kimi adətən çəkilmir. Ayrıca formaya beynəlxalq valyuta – hesablaşma münasibətlərini ayırmaq lazımdır ki, onlar beynəlxalq ticarətin və istehsal amilləri (xüsusilə kapital) hərəkətinin törəmələri olsalar da, dünya təsərrüfatında böyük sərbəstlik qazanmışlar.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin göstərilən təsnifatı yeganə həqiqət iddiasında deyil. Digər təsnifatlar da mövcuddur. Bununla belə, bu dərslik, hər şeydən əvvəl sadəliyinə, məntiqliliyinə və iqtisadi nəzəriyyəyə sıx bağlı-

lığına istinad edilərək, yuxarıda təsvir olunan təsnifata görə hazırlanmışdır.

2.4. Dünya təsərrüfat mexanizmi və onun tərkib hissələri

Dünya təsərrüfat sistemi, sadələşdirməyə üstünlük verilsə, tərkib hissələri, qovşaqları olan mexanizm şəklində təqdim edilə bilər. Həmin hissələrin (qovşaqların) ən başlıcaları milli iqtisadiyyatlar, eləcə də transmilli korporasiyalar, inteqrasiya birlikləri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardır.

Əvvəllər bu və ya digər ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti ilə əsasən, ölkələrinin bazarı onlar üçün əsas olan milli formalar məşğul olurdular. Son onilliklərdə onların bir çoxu fəaliyyət (ticarət, sənaye, maliyyə) meydanı bütün dünya olan transmilli korporasiyalara TMK çevrilmişlər. Nəticədə, TMK dünya təsərrüfat mexanizminin mühüm hissəsi olmuşlar. Özü də, onların maraqları, mənşələrinin aid olduğu ölkələr daxil olmaqla, milli iqtisadiyyatların maraqları ilə üst-üstə düşür.

Getdikcə qovuşaraq əksər qonşu ölkələrin iqtisadiyyatları regional inteqrasiya birlikləri əmələ gətirirlər. Onlar əsrin müxtəlif hissələrində mövcuddur. Buna bənzər təsisatlar dünya təsərrüfat mexanizminin nəzərə çarpan hissəsinə çevrilmiş, bəzi inteqrasiya birlikləri isə, xarici

aləmdə ümumiyyətlə, onlara daxil olan ölkələrin adından çıxış edirlər.

Müharibədən sonrakı illərdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların sayı kəskin sürətdə artmışdır. Onlar, ümumdünya təsərrüfat mexanizminin nəzərəcarparaq müstəqil hissəsinə çevrilməklə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində daha fəal iştirak edirlər. Bir çox dünya ölkələrinin inkişafını əngəlləyən və çox vaxt təklikdə həlli mümkün olmayan qlobal problemlərin həlli, fəaliyyətlərinin əsas meydanına çevrilir.

2.5. Dünya iqtisadiyyatının formalaşma mərhələləri

Əksər tədqiqatçılar bu qənaətdədirlər ki, dünya təsərrüfatı çox-çox qabaqlar təşəkkül tapmağa başlasa da, tamlıqda təqribən yüz il bundan əvvəl formalaşmışdır.

Hər şey beynəlxalq (dünya) ticarətdən, yəni, mal və xidmətlərin ölkələr arasında hərəkətindən başlanmışdır. Onların xaricdən idxalı import, xaricə ixracı isə – eksport adlanır. Beynəlxalq (dünya) ticarət bütün dünya ölkələrinin xarici ticarət məcmusunu ifadə edir və çoxillik tarixi var.

Dünyada ilk dövlətin – Misirin sakinləri hələ beş min il qabaq qonşu qəbilələrlə ticarət etmiş, misir sənətkarlığı və əkinçilik məhsulları müqabilində onlardan ağac, metal, mal-qara satın almışlar; onlar həmçinin, yeni torpaq-

ların əkilib-becərilməsi üçün ekspedisiyalar təşkil etmişlər. Elə həmin dövrlərdə, müasir Azərbaycan ərazisində yaşayan qəbilələr artıq, qonşu və hətta onlardan uzaq dünya regionları ilə mal mübadiləsi aparırdılar. Belə ki, Qafqazın, Cənubi Uralın və Sibirin mis və bürünc memulatu bütün Avrasiyaya yayılır, bir qəbilədən digərinə satılırdı.

Beynəlxalq mal ticarətinə xidmət ticarətçiləri qoşulmağa başladı. Finikiya və yunan tacirləri bütün Aralıq dənizi boyunca təkcə şəxsi və başqa ölkələrdə əldə etdikləri mallarla ticarət etmir, həm də özlərinin yüklərini və əcnəbi sərnişinləri daşıyaraq, xidmətlər göstərirdilər.

Aralıq dənizi və Qara dəniz rayonları Qərbi Asiyanın qonşu ölkələri ilə birlikdə dünyanın, hələ qədim keçmişdə dünya təsərrüfatının rüşeymi cücərək regionuna çevrildi. Tədricən ona dünyanın digər təsərrüfat regionları – əvvəlcə Cənubi Asiya, sonra Cənub-Şərqi və Şərqi Asiya, Rusiya, Amerika, Avstraliya və Okeanoya və nəhayət, Tropik Afrika və Şərqi Asiyanın ucqar rayonları qoşuldular.

Dünya mal və xidmətlər ticarətinin təşəkkülünə bazar münasibətlərinin yeni dövrdə fəal inkişafı (əvvəlcə Qərbi Avropada, sonra isə, dünyanın digər regionlarında), XV–XVII əsrlərin möhtəşəm coğrafi kəşfləri, XIX əsrdə maşın sənayesinin və müasir nəqliyyat və rabitə vasitələrinin meydana gəlməsi daha böyük töhfə vermişdir.

Yeni dövrün sürətlə zənginləşən avropalı tacirləri tez-tez öz ölkələrinin monarxları (onların da qüdrəti orta əsr pərakəndəlikləri ilə müqayisədə möhkəmləndi) ilə birlikdə yeni bazarlara və yeni kapital mənbələrinə can atırdılar. Qızıl, yeni torpaqlar, dənizin o tayından mallar ehtirası bəşəriyyətin ən böyük təşəbbüslərindən birini – Avropadan yeni torpaqların və ticarət yollarının axtarışı ekspedisiyalar dalğasını coşdururdu. Kolumbun, Vasko da Qamanın, Magellanın, Germakın ekspedisiyaları o zamankı dünya bazarının həddlərini dafələrlə genişləndirərək, yeni iri regionları ona birləşdirdi: həmin regionlarla, təsərrüfat əlaqələri XIX əsrdə əvvəlcə Qərbi Avropada, sonra isə, Şimali Amerika, Rusiya və Yaponiyada hazır məmulatın kütləvi fabriklə istehsalı başladıqdan sonra möhkəmləndi: Bunlar əsasən, hamı üçün əlverişli olan adi və ucuz istehlak malları idi; onlar həm daxili, həm də xarici bazar üçün istehsal olunurdu. Onların satışına dünyanın, əvvəllər əlçatmaz guşələrində meydana gələn paroxodlar, dəmiryolları, teleqraf güclü kömək göstərirdi

Nəticədə, XIX əsrin sonunda malların və xidmətlərin dünya (ümumdünya) bazarı, yəni, milli mal və xidmət bazarlarının məcmusu (geniş tərifdən istifadə edilərsə) meydana çıxdı. Yiğcam tərifə görə, bu, yalnız xarici bazarda satılan və alınan mal və xidmətlərin məcmusudur. Onlarla əlaqədar tez-tez «alver malları və xidmətləri», başqa sözlə, beynəlxalq ticarətdə iştirak edənlər istilahından is-

tifadə olunur. Qalanlarına «alverdänkənar mallar və xidmətlər» istilahi şamil edilir.

Hərçənd, dünya bazarında indiki kimi mallar hakim mövqə tutsa da, gəmi kirayəsi, bank, birja kimi bəzi xidmət növləri də satılırdı. Rusiya dünya bazarında hər şeydən əvvəl Qərbi Avropaya taxıl və digər kənd təsərrüfatı məhsulları, eləcə də ağac ixracçısı, qonşu Asiya ölkələrinə hazır məmulat tədarükçüsü, həmçinin, hazır Qərbi Avropa məmulatlarının, material və yarımfabrikatların idxalçısı kimi çıxış edirdi. Azərbaycan xarici ölkələrə ipək və bir sıra xammal ixrac edirdi.

Eyni vaxtda dünyada demək olar bütün istehsal amilləri – kapital, işçi qüvvəsi, sahibkarlıq qabiliyyəti, texnologiya hərəkəti güclənirdi. Belə ki, Rusiya xarici borc kapitalından istifadəyə (birinci xarici borc II Yekaterina tərəfindən 1769-cu ildə Holland bankirlərindən alınmışdı), xarici sahibkarlıq kapitalının cəlb olunmasına (birinci xarici şirkət – «Alman kontinental qaz cəmiyyəti» öz fəaliyyətinə Rusiyada 1855-ci ildə başlamışdır) üz tutdu, sonradan isə, özü, əsasən qonşu Asiya ölkələrinə kapital ixracına başladı (XIX əsrin sonundan). Xarici işçi qüvvəsindən Rusiyada XIX əsrin sonundan istifadə edilirdi (Azərbaycanda iranlı fəhlələr Bakının neft mədənlərində işləyir, çinli fəhlələr Transsibir dəmiryol magistralının tikintisində iştirak edirdilər). Xarici sahibkarlıq təcrübəsi və xarici texnologiya ölkəmizə tez-tez xarici kapitəln müşayiəti ilə fəal daxil olurdu (inqilaba qədərki Rusiyada

aviasiya sənayesi əsasən fransız təyyarəqayırma və motorqayırma şirkətlərinin doğma müəssisələri bazasında meydana gəlmiş, inqilaba qədərki aviamüəssisələrin əsasən xarici konstruksiyalı təyyarə buraxılışı meyli bununla əlaqədardır). Son yüz ildə Rusiya (SSRİ) öz texnologiyasını və təsərrüfatçılıq təcrübəsini həm qonşu, həm də uzaq ölkələrə fəal təqdim etmişdir.

İqtisadi ehtiyatlar (istehsal amilləri) axını ilk öncə bir istiqamətdə – daha inkişaf etmiş ölkələrin kiçik qrupundan bütün qalan, daha az inkişaf etmiş ölkələrə hərəkət edirdi. Britaniya, fransız, Belçika, holland və alman kapitalı kapitalın Amerika və Rusiyada nəzərəcarpacaq toplanma elementi idi, Avropadan olan mühacirlər Şimali Amerika, Cənubi Afrika, Avstraliya və dünyanın digər regionlarının geniş ərazilərinə yiyələndilər, qərb sahibkarları isə, qərb elminin cahanşümul nailiyyətlərini (elektrik, daxili alışma mühərriki, mexaniki hərəkət vasitələrini) dünyanın bütün guşələrinə çatdırdılar.

Sonradan iqtisadi ehtiyatların hərəkət prosesi daha kompleks oldu: orta inkişaf etmiş ölkələr (Rusiya daxil olmaqla) kapitalı, sahibkarlıq qabiliyyətini və texnologiyanı təkcə idxal deyil, həm də ixrac etməyə başladılar, işçi qüvvəsinin ixracında isə, zəif inkişaf etmiş ölkələr də iştiraka qoşuldular. Nəticədə, istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti əsla mütənasib olmasa da, qarşılıqlı olmaqdadır.

Beləliklə, milli iqtisadiyyatlar təkcə dünya mal və xidmətlər bazarının deyil, həm də ölkələr və regionlar arasında iqtisadi ehtiyatlar hərəkətinin iştirakçlarına çevrildilər. Belə şəraitdə dünya (ümumdünya) təsərrüfatının daha geniş anlayışından danışmaq mümkün olur ki, o, malların, xidmətlərin, eləcə də istehsal amillərinin hərəkətini əhatə edir. Dünya təsərrüfatı XIX-XX əsrlərin qovuşuğunda yaranmışdır.

III FƏSİL

DÜNYA TƏSƏRRÜFATI XIX-XX ƏSRLƏRİN QOVUŞUĞUNDA

3.1. O dövrün dünya təsərrüfatı müasir dünya təsərrüfatından nə ilə fərqlənir

O dövrün dünya təsərrüfatı nədən ibarət idi, müasir dünya təsərrüfatından o, nə ilə fərqlənir və ona nədə bənzəyirdi?

O, hər şeydən əvvəl bununla fərqlənirdi ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsi indikindən çox aşağı idi. Dünyada xeyli az məhsul istehsal olunur, məsələn, ABŞ-da göstərilən əsrlərin qovuşuğunda ÜÜM indikindən demək olar, 25 dəfə az idi. Bu, özünü həyat səviyyəsi və keyfiyyətində göstərirdi. Belə ki, Rusiya imperiyasının hal-hazırda Rusiya Federasiyası olan hissəsində təqribən 70 mln sakininin əksər hissəsi savadsız idi (əhalinin 9-dan 49-dək yaşda 70,4%-i), orta ömür müddəti 32 il idi (indiki 65 ilə müqayisədə). Daha qiymətli yeyinti məhsullarının istehlakı da yüksək deyildi: 1913-cü ildə əhalinin adambaşına illik ət və ət məhsulları istehlakı 29 kq (müqayisə üçün – 1989-cu ildə – 69 kq və 1997-ci ildə – 50 kq), süd və süd məhsulları – südlə ifadə edildikdə, 154 kq (1989-cu ildə – 396 kq və 1997-ci ildə – 229 kq), meyvə və giləmeyvə – 11 kq (1986-cı ildə – 46 kq və 1997-ci ildə – 28 kq).

Dünya iqtisadiyyatı strukturunda kənd təsərrüfatı hakim mövqe tuturdu. Sənayedə üstünlük əsasən kустar və xırda müəssisələrə əsaslanan yüngül və yeyinti sənayesinə məxsus idi. Xidmətlər sahəsi əsas etibarilə ticarət, eləcə də çoxsaylı ev qulluqçularının (onları hətta, orta varlıqlı adamlar saxlayırdılar) gördüyü maddi ev işi ilə təmsil olunmuşdu.

Rusiyada Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində kənd təsərrüfatında əhəlinin 75%-i, sənayedə və tikintidə – 9%-i, xidmətlər sahəsində – 16%-i məşğul idi.

Eyni zamanda o vaxtkı dünya təsərrüfatı, onda müəssisə səviyyəli iştirak edən milli iqtisadiyyatlara bənzəyirdi. Əgər bu və ya digər ölkənin dünya bazarında, hər şeydən əvvəl ixrac həddi (ölkənin idxal həcmi ilə onun ÜÜM, yaxud ÜMM həcmi arasındakı nisbət) ilə xarakterizə olunan iştirakı barədə mühakimə yürüdülsə, onda, 1913-cü ildə Rusiya imperiyasında yalnız mallar üzrə o, təqribən 10%, ABŞ-da isə – təqribən 6% təşkil edirdi. Müqayisə üçün bildirək ki, mallar üzrə ixrac həddi Rusiya Federasiyasında 1997-ci ildə 8,5%, ABŞ-da isə – həmçinin 85% təşkil edirdi: Rusiya və bir çox digər ölkələr üçün xaricdən daxil olan istehsal amillərinin əhəmiyyəti hətta indi-kindən artıq idi. Belə ki, 1897-ci ildən sonra (o il Rusiyada qızıl standartı təsis olunmuşdu) sənayeye investisiyaların təqribən 40%-i, Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində isə – hətta 55%-i xaricdən daxil olan maliyyə ilə təmin olunurdu. Lakin, TNK –lar çox sayda deyildi, infraqrasiya birlikləri yox idi, beynəlxalq təşkilatlar isə, azsaylı və zəif idilər.

Milli iqtisadiyyatlar daxili və bütün dünya təsərrüfatındakı təsərrüfat həyatı da indikindən az liberal deyildi (bir çox göstəricilərə görə isə – hətta daha artıq liberal idi). Aparıcı dünya ölkələrində hələ də üstünlük təşkil edən azad rəqabət kapitalizmi aşağı dövlət məsrəfləri və yuxarı olmayan vergilər beynəlxalq ticarətin kapital və işçi qüvvəsinin nisbi sərbəstliyi demək idi, hərçənd, sənayeleşən ölkələr idxal rüsumlarını artırırtdılar (Rusiyada 1877-1990-cı illərdə onlar iki dəfədən çox artırılmışdı).

3.2. Dünya təsərrüfatının inkişaf mərhələləri

Dünya iqtisadiyyatı əsrlərin qovuşuğunda əmələ gəldikdən sonra, o, bir sıra pillələrdən (mərhələlərdən) keçərək, xeyli dəyişikliklərə məruz qaldı.

Birinci dünya müharibəsinin başlanmasından 50-ci illərin əvvəlinədək olan mərhələ dünya təsərrüfat əlaqələrinin 20-ci illərdə və İkinci dünya müharibəsindən sonra qismən bərpası daxil olmaqla, yaranmağa başlaması (iki dünya müharibəsi, inqilablar və vətəndaş müharibələri, 30-cu illərin iqtisadi böhranı əsnasında) ilə xarakterizə olunur. Nəticədə dünya ticarətinin həcmi 1913-cü il səviyyəsinə yalnız qırx ildən sonra, istehsal amillərinin hərəkət həcmi isə – beynəlxalq kapital hərəkətinə görə mühakimə yürüdülsə, daha gec çıxdı. Belə ki, 1913-cü ildə Rusiya imperiyasından malların ixrac həcmi 1 mlrd dollardan bir qədər artıq, ABŞ-dan isə – 2,6 mlrd dollar,

1928-ci ildə – SSRİ-dən – 0,7 mln dollar və ABŞ-dan – 5,8 mlrd dollar, 1938-ci ildə – müvafiq olaraq 0,3 və 3,1 mlrd dollardan az idi və yalnız 40-cı illərin sonunda ixrac SSRİ-dən 1mlrd dollardan, ABŞ-dan isə – 12 mlr dollardan artıq oldu. Bu müddət ərzində dolların 2,2 dəfə ucuzlaşması nəzərə alınmaqla, hər iki ölkədə ixracın bərpası faktiki olaraq 50-ci illərdə baş verdi.

50-70-ci illər mərhələsi inteqrasiya qruplaşmalarının (AŞ, QİYŞ) meydana gəldiyi, güclü transmilliləşmə proseslərinin gətirdiyi dövr idi və bunun əsasında ölkələr arasında bölüklər (texnologiyalar), sahibkarlıq qabiliyyəti və sahibkarlıq kapitalı fəal dövrən edir, dünya borc kapitalı bazarı bərpa olunur, sosialist ölkələri və inkişaf edən ölkələr dünya təsərrüfatında özlərinin xüsusi rolları iddiasında idilər.

80-90-cı illər mərhələsi hər şeydən əvvəl bununla xarakterizə olunur ki, o, postsənayeləşmə erasına keçid bir çox geridə qalmış ölkələr üçün – öz iqtisadi geriliyindən fəal qurtulma (Çin və yeni sənaye ölkələri), keçmiş sosialist ölkələri üçün – bazar iqtisadiyyatı ağuşuna qayıdış, bütün ölkələr üçün – daxili və xarici təsərrüfat həyatının liberallaşdırılma və onun qlobalaşdırılması dövrü oldu.

3.3. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı tələbləri

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin köklü yaranma və inkişaf səbəbi – ölkələrin payına düşən istehsal amillərinin (iqtisadi ehtiyatların) arasındakı fərkdir ki, bu, bir

tərəfdən, beynəlxalq əmək bölgüsünə, digər tərəfdən isə, həmin amillərin ölkələr arasında yerdəyişməsinə aparır.

3.4. *Beynəlxalq əmək bölgüsü*

Müxtəlif istehsal amilləri paylarının düşməsi nəticəsində, təsərrüfatçılıq subyektləri məhdud məhsul dəstləri istehsalında ixtisaslaşır. Bu zaman onlar yüksək əmək məhsuldarlığına nail olur, lakin, eyni zamanda, öz tələbatlarının təmin olunmasından ötrü, həmin məhsulun mübadiləsi məcburiyyətindədirlər. Başlanğıcda əmək bölgüsü ölkə çərçivəsində törəyir, sonra qonşu ölkələrə və nəhayət, bütün dünyaya yayılır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü ayrıca ölkələrin, öz aralarında mübadilə etdikləri mal və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşmasıdır. Sənaye çevrilişindək (XVIII əsrin sonu – XIX əsrin birinci yarısı) beynəlxalq əmək bölgüsü ölkələrin payına düşən təbii ehtiyatların: iqlim, torpaq, yeraltı sərvətlər, su və meşə ehtiyatlarının və s. arasındakı fərqlərə əsaslanırdı. Sonradan ölkələrin payına düşən qalan istehsal amillərinin – kapital, əmək, sahibkarlıq qabiliyyəti, biliklərin arasındakı fərqlərə əsaslanan ixtisaslaşma güclənir. Məhz bu, bu gün ölkənin dünya bazarı üçün hansı mal və xidmət istehsalında ixtisaslaşmasını xeyli dərəcədə müəyyənləşdirir. Belə ki, Rusiya yüz il bundan qabaq da, indi də dünya bazarına istehsala hər şeydən əvvəl, təbii ehtiyatlar (onların bazasında o zaman taxıl, mahud, taxtasalban, indi – enerji daşıyıcıları istehsal və ixrac olunur)

bolluğu ilə təmin olunan məhsulu tədarük edir. İntəhası, hal-hazırda Rusiya eksportunda istehsalı təkcə təbii deyil, həm də digər ehtiyatlar (məsələn, metallar və gübrələr) bolluğu ilə əlaqədar, yaxud da, ümumiyyətlə ölkədə təbii ehtiyatların olmasından asılı olmayan məhsullar (silah) xüsusi yer tutur.

3.5. İstehsal amillərinin hərəkəti

Ölkələr üçün, bu və ya digər malların və xidmətlərin ixracını və idxalını qaydaya salmaqdan ötrü, təkcə, bir amilin bolluğundan, digərlərinin isə, kasadlığından istifadə etmək deyil, həm də bolluqda olanları ixrac və çatışmayan istehsal amillərini idxal etmək məqsədə uyğundur. Kapitalı kasad ölkələr onu xaricdən fəal cəlb edir, bir ölkə üçün ziyadə olan işçi qüvvəsi onu sərf etməyə digər ölkələr tapmağa səy göstərir, elmi inkişaf etmiş ölkələr texnologiyanı o yerə aparırlar ki, orada özlərinin belə texnologiyası yoxdur. İstehsal amillərin beynəlxalq hərəkəti təkcə, həmin amillərin müxtəlif ölkələrdə tələb və təklifindən deyil, həm də onların çevikliyindən, amillərin hərəkət yolundakı müxtəlif maneələrdən və bu hərəkətə əngəl törədən bir çox digər məqamlardan asılıdır. Bununla belə, istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkət həcmi beynəlxalq ticarətlə tamamilə müqayisəyə gələndir.

Bunun əsasında beynəlxalq ticarət və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkət nəzəriyyələri qurulur.

IV FƏSİL

MƏNFƏƏTPƏRƏST BEYNƏLXALQ TİCARƏT NƏZƏRİYYƏSİ

4.1. XVI – XVIII əsrdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri arasında birinci, XVI-XVIII əsrdə işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmiş mənfəətpərəstlik nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında xarici mal və xidmətlərin idxalından götürdükləri mənfəəti nəzərə almır, iqtisadi cəhətdən məqbul isə, yalnız ixracı hesab edirdilər. Buna görə, mənfəətpərəstlər düşünürdülər ki, ölkə idxalı məhdudlaşdırmalı (xammal idxalından savayı) və hər şeyi özü istehsal etməli, eləcə də hazır məmulatın ixracını hər vaxtla dəstəkləyərək, valyuta (qızıl) axınına nail olmalıdır. Müsbət ticarət balansını nəticəsində ölkəyə qızıl axını kapital toplamaq imkanlarını artırır və bununla da iqtisadi yüksəlişə, məşğulluğa və ölkənin çiçəklənməsinə kömək edirdi.

Bu nəzəriyyənin əsas qüsuru mənfəətpərəstlərin, hələ orta əsrlərdən gələn, mal mübadiləsi sövdəsi iştirakçılarından birinin (hal-hazırda ixracçı ölkələrin) iqtisadi mənfəətinin digərlərinin (idxalçı ölkələri) iqtisadi zərərinə

bais olması haqqında təsəvvürü sayılmalıdır. Mənfəətpərəstlərin başlıca məziyyətinə onun işləyib hazırladığı ixracı dəstəkləmə siyasətini aid etmək olar ki, hər halda o, fəal himayəçiliklə səsleşir və ölkə inhisarçıları tərəfindən müdafiə olunurdu. Rusiyada daha parlaq mənfəətpərəst yəqin ki, Rusiya sənayesini və malların, o cümlədən yüksək gətirilmə rüsumları hesabına ixracını, ölkə inhisarçılarına imtiyazlar paylanması hər vəchlə alqışlayan I Pyotr idi.

4.2. Müxtəlif üstünlüklər nəzəriyyəsi

Tamamilə başqa zəmindən (mənfəətpərəstlik nəzəriyyəsi ilə müqayisədə) doğurduğu mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi. Onun yaradıcısı, Adam Smit, özünün məşhur «Xalqların varının təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» (1776) kitabının birinci fəslini «əməyin istehsal gücünün inkişafındakı möhtəşəm tərəqqi və onun istiqamətləndirib tətbiq olunduğu mahirliyin, bacarığın və vəhmli-liyin əhəmiyyətli payı görünür ki, əmək bölgüsü nəticələndi» sözləri ilə başlayır və məbədində bu nəticəyə gəlir ki, «əgər hər hansı əcnəbi ölkə bizi, özümüzün hazırlamaq iqtidarında olduğumuzdan daha ucuz qiymətə hər hansı malla təchiz edə bilərsə, həmin malı ondan, bizim bəzi üstünlüyümüzün olduğu sahədə məhsulun bir hissəsinə tətbiq olunan xüsusi istehsal əməyimiz hesabına satın almağımız daha yaxşıdır».¹

¹ A.Smitin iqtibas götürülüb: Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962. Стр.333

Müxtəlif üstünlüklər nəzəriyyəsi bəyan edir ki, ölkənin istehsal məsrəflərinin xarici ölkələrə nisbətən yüksək olduğu malları idxal və onun istehsal məsrəflərinin xarici ölkələrə nisbətən aşağı olduğu malları ixrac etmək məqsədə uyğundur, yəni müxtəlif üstünlüklər var. Mənfəətpərəstlərin ziddinə olaraq, A.Smit fransız iqtisadi fiziokratlar məktəbi tərəfindən irəli sürülmüş «laissez-faire» -dövlətin iqtisadiyyata qarışmama prinsipinə şərik olaraq, ölkə daxilində və dünya bazarında rəqabət azaldığına çağırırdı.

Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin daha güclü cəhətinə onun, beynəlxalq ticarətin üstünlüklərini bütün iştirakçıları üçün nümayiş etdirməsini, zəif cəhətinə – onun, bütün malları digər ölkələr qarşısında mütləq üstünlüklərsiz istehsal olunan ölkələrə beynəlxalq ticarətdə yer qoymamasını aid etmək lazımdır.

4.3. Nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsi

Yuxarıda qeyd olunan mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin çatışmazlıqları nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsinin yaranmasına təsviq edirdi. Keçmiş London dileri David Rikardo özünün «Siyasi iqtisad və vergiqoyma prinsipləri» kitabında (1817) həmin nəzəriyyəyə həsr etdiyi fəsilə sübut etmişdir ki, beynəlxalq ticarətdə iştirak bütün ölkələrə sərfəlidir. Portuqaliya və İngiltərədə şərab və mahud istehsalı ilə əlaqədar məşhur şərti misalında Rikardo riyazi cəhətdən isbat etmişdir ki, hərçənd, Portuqaliyada bu iki məhsulun istehsalı İngiltərədəkindən ucuz başa gəlsə

də, (yəni Portuqaliyanın hər iki məhsula görə mütləq üstünlükləri var), bununla belə, ona, mahudla müqayisədə məsrəfləri az olan şərab istehsalı və ixracında da ixtisaslaşmaq mənfəətlidir. Öz növbəsində, İngiltərə üçün mahud istehsalı və ixracında ixtisaslaşmaq məqsədəuyğundur, ona görə ki, mahudla əlaqədar məsrəflər, Portuqaliyadan İngilis mahudu əvəzinə gətirilməsi daha sərfəli olan çaxıra görə məsrəflərdən nisbətən azdır.

Tutaq ki, 25m uzunluğunda mahud parçası tutumu 50 litr olan şərab küpünə dəyişdirilir və istehsal məsrəfləri yalnız əmək sərfi ilə ölçülür. Mahud parçasının istehsalına Portuqaliyada 90 işçinin, İngiltərədə isə – 100 işçinin illik əməyi, şərab küpünün istehsalına isə – müvafiq olaraq 80 və 120 işçinin illik əməyi sərf olunur.

Əgər Portuqaliya mahud istehsalından imtina edib, onu İngiltərədən idxal edərsə, hər parçada o, özünü 10, işçisinin illik əməyinə qənaət etmiş olar. Öz növbəsində, əgər İngiltərə şərab istehsalından imtina edərsə, hər küpdə o, özünün 20 işçisinin illik əməyinə qənaət etmiş olar.

Misalda, hər iki ölkədə əməyin ödənilməsinin eyni olduğu nəzərdə tutulur. Ancaq, əgər o, müxtəlif olsa da, Rikardo davamçılarının göstərdikləri kimi, bu, nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsinə prinsipial dəyişikliklər gətirmir. Bizim misalımızda, əgər əməyin ödənilmə səviyyəsi Portuqaliyada İngiltərədəkindən turalım, iki dəfə aşağıdırsa, onda Portuqaliya mübadilədən əvvəlki kimi, amma artıq, İngiltərədən iki yox, dörd dəfə az mənfəət götürür, axıncının isə mənfəəti əksinə, iki deyil, dörd dəfə artıq

olacaq. Əgər şərti olaraq, Portuqaliyada şerabçı və toxucuların illik əmək haqqının 1000 funt serlinq, onların İngiltərədə əmək haqqının 2000 funt sterlinq olduğu götürülsə, bunu hesablamaq çətin deyil.

Beləliklə, nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsi ölkəyə istehsal məsrəfləri, ölkədən ixrac olunan maldan yüksək olan mali idxal etməyə məsləhət görür. Sonradan iqtisadçılar sübut etdilər ki, bu, təkcə iki ölkə və iki mala deyil, istənilən sayda ölkələrə və mallara aiddir.

Nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsinin başlıca məziyyəti, beynəlxalq ticarətin onun bütün iştirakçıları üçün sərfəliliyinin inandırıcı sübutudur, hərçənd, birinə o, az (bizim misalımızda - Portuqaliyaya), digərlərinə isə, (İngiltərəyə) çox mənfəət gətirə bilər. Xarici ticarətdə də əmək bölgüsünün onun bütün iştirakçıları üçün sərfəliliyi haqqında Smit ideyasının təsdiqlənməsini sübut edən Rikardo nəzəriyyəsinin böyük nailiyyəti bundadır. Rikardo nəzəriyyəsinin əsas nöqşənini, onun, nisbi üstünlüklərin nəyə görə yaranmasını izah etməməsi hesab etmək olar.

4.4. İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi

Yuxarıda qoyulan suala əsasən İsveç iqtisadçıları Eli Xekşer və Bertil Olinin işləyib hazırladıqları və ikincinin «Regionlararası və beynəlxalq ticarət» (1933) adlı kitabında təfəsilatı ilə şərh edilmiş istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi cavab verir. Fransız sahibkarı və iqtisadçısı J.B.Seyemin yaratdığı və sonradan digər iqtisadçılar tərə-

findən əlavələr edilmiş istehsal amilləri (iqtisadi ehtiyatlar) konsepsiyasından istifadə edərək, Xekşer-Olin nəzəriyyəsi diqqətlə həmin amillərin (daha dəqiqi, əməyin və kapitalın, belə ki, Xekşer və Olin fikirlərini yalnız iki amildə cəmləşdirmişlər) ölkələrin payına düşmə müxtəlifliyinə yönəldir. Bir amilin ölkədə bolluğu, ziyadəliyi onları digər kəsad amillərlə müqayisədə ucuzlaşdırır. İstənilən məhsulun istehsalı amillərin kombinasiyasına möhtacdır və istehsalında nisbətən ucuz, artıq amillərin üstünlük təşkil edən mallar həm ölkə daxilində, həm də xarici bazarlarda nisbətən ucuz və bununla da, nisbi üstünlüklərə malik olacaq. Xekşer-Olin nəzəriyyəsinə görə, ölkə, buraxılışı onun üçün məsrəfli amillərə əsaslanan malları ixrac və buraxılışı üçün onun payının daha az olduğu malları idxal edir.

3.5. Leontyev paradoksu

Xekşer-Olin nəzəriyyəsi çağdaş iqtisadçıların əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunur. Lakin o, niyə məhz bu və ya digər mal dəstinin ölkənin ixracı və idxalında üstünlük təşkil etməsi sualına həmişə cavab vermir. Rusiya əsilli Amerika iqtisadçısı V.Leontyev 1947, 1951 və 1967-ci illərdə ABŞ-ın xarici ticarətini tədqiq edərək göstərmişdir ki, bu ölkə nisbətən ucuz kapital və baha işçi qüvvəsi ilə beynəlxalq ticarətdə Xekşer-Olin nəzəriyyəsinə uyğun iştirak etmir: daha kapital tutumlu ixrac deyil, idxal ol-

muşdur. Leontyev paradoksu deyiləni cürbəcür izah edirdilər: yüksək ixtisaslı amerikan işçi qüvvəsi özünün hazırığı üçün böyük kapital xərcləri tələb edir (yəni, amerikan kapitalı istehsal güclərindən çox, insan ehtiyatlarına qoyulur); amerikan ixrac mallarının istehsalına çıxarılmasına böyük maliyyə vəsaitləri qoyulmuş (elə ABŞ-danca) iri həcmdə idxal mineral xammalı sərf olunur. Ancaq bütövlükdə, Leontyev paradoksu, sonrakı testləşdirilməsindən görüldüyü kimi, əksər hallarda işləyən, lakin bütün hallarda işləməyən Xekşer-Olin nəzəriyyəsinədən açıq istifadədən çəkindirəndir.

Rusiyam daha çox, Xekşer-Olin nəzəriyyəsinə xas olan vəziyyətə aid etmək olar: təbii ehtiyatlar bolluğu, xammalın emalı (metalurgiya, kimya) üzrə böyük istehsal güclərinin və bir sıra qabaqcıl texnologiyaların (əsasən silah və ikili təyinath malların istehsalında) olması ilə xammalın daha çox ixracı, metalurgiya və kimya məhsullarının, hərbi texnika və ikili təyinat malların durğunluğu izah olunandır. Eyni vaxta, Xekşer-Olin nəzəriyyəsi böyük kənd təsərrüfatı ehtiyatları olan müasir Rusiyadan kənd təsərrüfatı məhsullarının niyə az ixrac edilməsi, əksinə, onların iri miqdarda idxalı; niyə nisbətən ucuz və ixtisaslı işçi qüvvəsi olan ölkə mülki maşınqayırma məhsullarını az ixrac, ancaq çox idxal edir sualına cavab vermir. Görünür beynəlxalq ticarət səbəblərinin bu və ya

digər mallarla izah edilməsindən ötrü, yalnız ölkələrin payına düşən istehsal amillərinin fərqliliyi kifayət deyil.

4.6. Rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi

Amerikalı professor Maykl Porterin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi əsasən, məhz istehsal amillərindən səmərəli istifadə məsələlərinə həsr olunmuşdur. Özünün «Beynəlxalq rəqabət» (1990) kitabında o, 10 ölkənin 100-dən artıq sahələri və yardımçı sahələrinin təhlilinə əsasən, belə nəticəyə gəlir ki, həmin sahələrdə və yardımçı sahələrdə fəaliyyət göstərən milli firmaların beynəlxalq rəqabət üstünlükləri onların fəaliyyətinin öz ölkələrində hansı makromühitdə həyata keçirilməsindən asılıdır. Makromühit təkcə istehsal amilləri ilə deyil, həm də daxili bazardakı tələbatın xarakteri (o, xarici bazara çıxmamışdan maliyyə yetişməkdə firmaya kömək edə bilər), qohum və sıx əlaqəli qarışıq sahələrin inkişafı, ölkədə menecmentin və rəqabətin səviyyəsi, eləcə də hökumətin iqtisadi siyasəti və hətta təsadüfi hadisələrlə (müharibə, gözlənilməz ixtiralar və s. ilə) müəyyən edilir. Bu altı başlıca parametrin (xüsusilə, Porterin determinantlar adlandırdığı ilk dördünün) uyuşması dünya bazarında firmaların, yardımçı sahələrin və ölkələrin rəqabət üstünlüklərini müəyyənləşdirir.

4.7. Digər beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri

Nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi olmayıb, onu tamamlayan beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri mövcuddur. Belə ki, amerikalı iqtisadçı Pol Kruqmanın miqyas effekti nəzəriyyəsi (inhisarçılıq rəqabəti əsasında beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi) paylarına eyni istehsal amilləri düşən ölkələr arasında ticarətin nəyə görə mövcudluğunu izah edir. İstehsal miqyaslar adətən, inhisarçılıq rəqabəti çərçivəsində artdıqca, hər bir məhsul vahidinin istehsal məsrəfləri azalır. Bu səbəbdən, ixtisaslaşmaq və hətta texnoloji cəhətdən həmcins, ancaq bir-birindən fərqli məhsul mübadiləsi (necə deyərlər, sahədaxili ticarət) ölkələr üçün sərfəliləşir. İstehsalçı ölkələr arasında avtomobil ticarəti buna misal ola bilər. Diqqəti təkcə miqyas effektinə deyil, həm də müxtəlif ölkə istehlakçılarının zövqlərindəki fərqlərə, onların sərhədyanı regionlarının coğrafi yaxınlığına, kənd təsərrüfatı mövsümlərinin üst-üstə düşməməsinə yönəldən macar əsilli ingilis iqtisadçısı Bela Balassanın sahədaxili beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi Kruqman nəzəriyyəsinə yaxındır.

Beynəlxalq ticarətin standart modeli deyilən modeli işləyib hazırlayan ingilis iqtisadçıları Edjuort və Marşall, eləcə də avstriya əsilli amerikalı iqtisadçı Xaberler Smitin, Rikardonun, Xekşer-Olinin nəzəriyyələrini bir ölkənin bu və ya digər malda, yaxud mallar qrupunda tam

ixtisaslaşmasının xarakterik olmadığı daha ümumi mənzərənin adi halları sayırdılar.

Ölkələr arasında mallar və xidmətlərlə ticarət səbəblərini izah edən əsas nəzəriyyələr bunlardır. İndi də qısa olaraq istehsal amillərinin ölkələr arasında hərəkətini izah edən nəzəriyyələri nəzərdən keçirək.

V FƏSİL

İSTEHSAL AMİLLƏRİNİN İZAHINDAN ÖTRÜ XEKŞER-OLIN NƏZƏRİYYƏSİNDƏN İSTİFADƏ

5.1. Xekşer–Olin nəzəriyyəsində – əmək və kapital çevikliyi

Xekşer-Olin nəzəriyyəsində hər iki – əmək və kapital – çevikdir və ölkələr arasında hərəkət edə bilirlər. Bununla onlar beynəlxalq ticarəti tamamlayır, bəzən isə, həm də əvəz edir ki, bu, məsələn, əsasında xaricdə ora başqa cür ixrac oluna bilən malların istehsalının təşkil olunduğu kapitalın beynəlxalq hərəkətinə də aiddir.

Xekşer-Olin nəzəriyyəsindən, amerikalı iqtisadçı Pol Samuelson tərəfindən çıxarılan digər nəticə budur ki, istehsal amillərinin ölkələr arasında hərəkəti qiymətlərin bərabərləşməsinə, daha doğrusu, müxtəlif ölkələrdə həmin amillərin qiymətləri nisbətinin bərabərləşməsinə səbəb olur. Bu cür nəticə tez-tez Xekşer-Olin-Samuelson teoremi adlandırılır.

5.2. Ənənəvi beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyələri

Ayrı-ayrı amillərin, hər şeydən əvvəl kapitalın yerdəyişməsini izah edən nəzəriyyə və modellər çoxsaylıdır. Belə ki, kapitalın nəyə görə çıxarılması və gətirilməsi sualına çoxlu, hər şeydən əvvəl ənənəvi nəzəriyyələr həsr olunmuşdur.

Kapitalın beynəlxalq hərəkət nəzəriyyəsinin neoklasik əsaslarını iqtisadi nəzəriyyə klassiklərindən biri – ingilis iqtisadçısı Son Stüart Mill qoymuşdur. Özünü «Siyasi iqtisadın əsasları» (birinci nəşri 1848-ci ildə çıxmışdır) dərslində o, göstərmişdir ki, kapital ölkələr arasında, hələ bir zamanlar Rikardonun isbat etdiyi kimi, kapitalla zəngin ölkələrdə azalmaya meyilli olan gəlir normasındakı fərqə görə hərəkət edir. Özü də, Mill vurğulayırdı ki, ölkələr arasında gəlir normalarındakı təfəvüd çox olmalı, bununla da, xarici investorun əcnəbi ölkədəki riskini də ödəməlidir. Belə ki, o, yazırdı – «İndiyədək bərabər sayılan, yaxud sivilizasiya prosesinin yenidən başladığı Rusiya və Türkiyə kimi ölkələrə kapital yalnız çox yüksək üstəlik qazanc götürmək perspektivi zamanı miqrasiya edir»¹.

¹ Милл Ж.С. Основы политической экономии: 3 cilddə, İng.dil.tərc. M., 1981. II cild, səh.337.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti neoklassik nəzəriyyəsinin inkişafına Xekşer və Olin özlərinin istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi çərçivəsində böyük töhfə vermişlər. Belə ki, Olin nəzərləri kapitalın beynəlxalq hərəkətinə təsir göstərən aşağıdakı əlavə məqamlara: gömrük maneyələrinə (malların gətirilməsinə mane olur və bununla da xarici tədarükçüləri malların istehsalını yerində təşkil etmək üçün kapital gətirməyə sövq edirlər), firmaların zamanətli xammal mənbələrinə və kapital qoyuluşlarının coğrafi diversifikasiyasına, ölkələr arasındakı siyasi ixtilafalara, yaxud yaxınlığa (Olin, Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiyaya fransız kapitalının böyük axınını misal çəkirdi) yönəldirdi. O, iqtisadçılar arasında birinci olaraq, yüksək vergi qoymadan qurtulmaq məqsədilə və vətəndə investisiyaların təhlükəsizliyi sərt azaldıqda kapitalın çıxarılmasını məsləhət görürdü. Nəhayət, Olin aralarında ixrac kreditlərinin yerləşdiyi uzunmüddətli və qısamüddətli (onun fikrincə, ikinci adətən, möhtəkirlilik xarakteri daşıyır) kapitalın ixracı arasında sədd çəkdi.

Lakin, neoklassik nəzəriyyənin sonrakı inkişafı göstərdi ki, o, birbaşa investisiyaların öyrənilməsi üçün az yararlıdır, belə ki, onun başhea ilkin şərtlərindən biri – xalis rəqabətin olması – onun tərəfdarlarına elə birbaşa investisiyaların əsaslandığı firma üstünlüklərinin (iqtisadi nəzəriyyədə inhisarçı kimi təfsir olunan) təhlil etmək imkam vermir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin neokeynsçilik nəzəriyyəsi kapitalın hərəkəti ilə ölkənin ödəniş hərəkətinin vəziyyəti arasındakı əlaqəyə xüsusi maraq göstərir. Keyns özü, Olinlə polemikada vurğulayırdı ki, kapitalın ölkədən çıxarılması malların və xidmətlərin ixracı onların idxalın üstələdikdə həyata keçirilir (malların alıcıları olan ölkələrə onların gətirilməsini maliyyələşdirmək imkanı vermək məqsədilə), bu qayda pozulduqda isə, dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Neokeynsçilik nəzəriyyəsinin məcrasında likvidliyə üstünlük verilməsinə əsaslanan, kapitalın çıxarılması modeli də durur ki, bunda, investora öz ehtiyatlarının bir hissəsini yüksək likvidli (buna görə, az gəlirli) formada, digər hissəsini isə – aşağı likvidli (ancaq, gəlirli) formada saxlamaq meylə başa düşülür. Belə ki, amerikalı iqtisadçı Ceyms Tobin investora davranımın, gəlirliliyi, likvidliyi və riskləri tərəzinin gözünə qoymaqla, özünün qiymətli kağızlar portfelini deversiyalaşdırmaq (o cümlədən, xarici qiymətli kağızlar hesabına) istəyi ilə müəyyənləşdirilir. Daha bir amerikalı iqtisadçı – Çarlz Kendlever, bu konsepsiyanı inkişaf etdirərək, ona belə bir fərziyyə əlavə etmişdir ki, müxtəlif ölkələrdə kapital bazarı üçün müxtəlif likvidlik üstünlüyü xarakterikdir və buna görə, ölkələr arasında portfel investisiyalarının fəal mübadiləsi mümkündür.

Kapitalın digər beynəlxalq çıxarılma nəzəriyyəsinin banisi – Karl Marks kapitalın çıxarılmasını onun, kapital ixracçısı olan ölkələrdə ziyadəliyi ilə əsaslandırırırdı. Kapi-

talın ziyadəliyi dedikdə, o, (iqtisadiyyat klassikləri ar-
dınca) istifadəsi, olduğu ölkədə onun gəlir normasının
aşağı düşməsinə səbəb ola biləcək kapitalı başa düşürdü.
Ziyadə kapital özünü üç formada biruzə verir: mal, isteh-
sal (ziyadə istehsal gücləri və işçi qüvvəsi) və pul. Mal ix-
racı və kapital ixracı vasitəsilə həmin ziyadəlik (real, ya-
xud potensial) xaricə aparılır. Bu cür imkan ölkələrin ək-
səriyyəti dünya kapitalı orbitinə cəzb edildikdən və on-
larda ilkin şərait (hər şeydən əvvəl istehsal infrastrukturu,
hərçənd, həmin infrastrukturu tez-tez xarici kapitalın özü
yaradır) yaradııldıqdan sonra əmələ gəlir. XIX əsrin so-
nundan inhisarların fəal yüksəlişi kapitalın çıxarılmasını
stimullaşdırırdı və buna görə V.İ.Lenin onu, kapitalizmin
müasir mərhələsinin başlıca əlamətlərindən biri, onun ti-
pik xüsusiyyəti adlandırmışdır.

İqtisadçı – marksistlərin sonrakı nəsilləri kapitalın zi-
yadəliyi məntiqəuyğunluğundan geri çəkilməməklə, onun
ixracının daha bir neçə aşağıdakı səbəblərini (bəzən onla-
rı şərtlər adlandıraraq) göstərdilər: istehsalın artan bey-
nəlmiləşdirilməsi, inhisarların güclənən rəqabəti, iqtisa-
di yüksəliş sürətinin artması (bunlar həm inkişaf edən,
həm də inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən kapitalla xarici tə-
ləbatın güclənməsinə səbəb olur). Marksist məktəbin tə-
rəfdarları olan bir sıra iqtisadçılar qeyd edirdilər ki,
İkinci dünya müharibəsindən sonra inkişaf sürətinin yük-
səlməsi, bu ölkələrdə gəlir normasının enməsi meylinin
olmamasına baxmayaraq, onlardan kapital ixracından

ötrü inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə, texnoloji və təşkilati imkanlarını artırmışdır. İntəhası, Marksın kapital ixracının aşkar səbəbi haqqında ideyası başlıca ideya olaraq qalmışdır.

5.3. Birbaşa investisiya modelləri

Yuxarıda göstərilən nəzəriyyələr əsas diqqəti kapitalın borc formasında, qismən – portfel investisiyaları formasında çıxarılmasına yönəldir, kapitalın birbaşa investisiyalar formasında əhəmiyyətinə isə, az toxunurlar. XX əsrin ikinci yarısında onların güclü yüksəlişi bir neçə birbaşa investisiya modellərini stimullaşdırırdı.

İnhisarçılıq üstünlükləri modeli amerikalı iqtisadçı Stiven Xaymer tərəfindən işlənilib hazırlanmış və ardınca Ç.Kindleberder və digər iqtisadçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. O, xarici investor yerli ilə müqayisədə daha əlverişsiz vəziyyətdədir ideyasına əsaslanır: o, ölkə bazarını və oradakı «oyun qaydalarını» daha pis bilir, onun burada geniş əlaqələri yoxdur, o əlavə nəqliyyat məsrəflərinə məruz qalır və risklərdən daha çox əziyyət çəkir. Buna görə ona əlavə, yerli iddiaçı qarşısında necə deyərlər inhisarçı (yəni, yalnız ona xas olan) üstünlüklər lazımdır ki, bunların hesabına o, daha yüksək gəlir götürə bilərdi. Bu, inhisarçılıq rəqabəti əsnasında meydana çıxan üstünlüklər (onun nəzəriyyəsini E.Çemberlen işləyib ha-

zırlamışdır) hesabına alınan investisiya riskinə görə mükafatlar (haqqında Mill və Olinin yazdıqları).

Xarici investorun inhisarçılıq üstünlükləri yerli mal bazarlarında natamam rəqabətdən (əgər onun orijinal məhsulu varsa); iqtisadi ehtiyat bazarlarında natamam rəqabətdən (xarici firmanın mükəmməl texnologiyası, böyük sahibkarlıq təcrübəsi olduqda, krediti asan əldə etdikdə) istifadə etmək; miqyaslı üstünlüklər (hesabına böyük gəlir kütləsi əldə etməyin mümkün olduğu); xarici investisiyaların əlverişli dövlət tənzimlənməsi (xarici kapitala xüsusi imtiyazlar verilməsi) və b. hesabına mümkündür.

Məhsulun həyat silsiləsi (məhsul həyatının silsiləsi) modeli amerikalı Raymond Vernon tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bu modelə uyğun olaraq, yeni məhsul dörd həyat silsiləsi pilləsindən keçir (bəzən onlar beşə çatdırılır): I – bazara çıxartma; II – satış artımı; III – yetkinlik; (IV – bazarm doldurulması); IV (V) – satışın tənəzzülü.

Məhsul həyatının beynəlxalq silsiləsi onun istehsalını ilk dəfə qaydaya salan firma üçün bir qədər başqa cür görə dəyir: I – yeni məhsulun inhisara alınmış istehsalı və ixracı; II – xarici rəqabət aparanların əlinə eyni məhsulun gəlməsi və onların bazarlara çıxarılması (hər şeydən əvvəl öz ölkələrinin bazarlarına); III – rəqabət aparanların üçüncü ölkə bazarlarına çıxması və müvafiq olaraq, cığıracan ölkədən məhsul ixracının azalması; IV – rəqabət aparanların cığıracan ölkə bazarlarına çıxması (mümkün pillə kimi).

Texnoloji baxımdan qabaqcıl firma, yeni istehsalçılar tərəfindən rəqabətçiliyin yaranması anında, mümkün ki, hətta, özünün köhnə məhsulunun istehsal patentini onlara sataraq, digər məhsulun çıxarılmasına başlaya bilər. Lakin, ixracla əlaqədar təhlükə gücləndikdə digər çıxış yolu da mövcuddur – xaricdə, özü tərəfindən, məhsulun həyat silsiləsini uzadacaq istehsalı qaydaya salmaq. Özü də, artım və yetkinlik pillələrində istehsal məsrəfləri adətən, məhsulun qiymətinin aşağı düşməsinə və həm ixracın genişləndirilməsi, həm də xarici istehsalın qaydaya salınması imkanlarının artmasına səbəb olmaqla azalır. Lakin, malın ixracı ilə müqayisədə xarici istehsal çox vaxt daha az dəyişən məsrəflərə, gömrük maneələrindən yan ötmək imkanlarına, xarici inhisarlarla mübarizədə mövqelərin güclənməsinə və s. görə daha sərfəlidir.

Beynəlmiləlləşmə modeli ingilis-amerikan iqtisadçısı Ronald Kouzun iri korporasiya içərisində korporasiyaların və onun filiallarının (bölmələrinin) rəhbərləri tərəfindən tənzimlənən xüsusi daxili (ing.internal) bazar fəaliyyət göstərir. Beynəlmiləlləşmə modelinin yaradıcıları – ingilislər Piter Bakli, Mark Kesson, Alen Raqmen, Son Danning və başqaları hesab edirlər ki, formal beynəlxalq əməliyyatların xeyli hissəsi əslində, TMK adlandırılan iri təsərrüfat komplekslərinin firmadaxili əməliyyatlarıdır.

Marksist modeli kapitalın çıxarılması haqqında bütün marksist nəzəriyyəsi kimi ziyadə kapitalın əsas götürülməsinə istinad edir. XIX əsrdə, XX əsrin əvvəlində bu

ziyadəliyin o zaman təsərrüfat həyatına başçılıq edən xırda kapital mülkiyyətçiləri tərəfindən onlar üçün rahat üsulla – əsas etibarilə, fond birjası vasitəsilə və əsasən istiqrazlar şəklində daşımır.

XX əsrin ikinci yarısında ziyadə kapitalı hər şeydən əvvəl onun iri və ən iri mülkiyyətçiləri (inhisarlar) və əsasən, birbaşa investisiyalar vasitəsilə daşıyırlar. Həm də, birbaşa investisiyaların daşınması vasitəsilə beynəlxalq inhisara çevrilmiş inhisarlar özlərinin istehsal, maliyyə və texnoloji qüdrətlərinə görə, yerli rəqabətçilər qarşısında üstünlüyə malikdirlər.

Son Danninqin eklektik modeli birbaşa investisiyaların digər modellərindən həyatın sınağından çıxmış şeyləri əxz etmişdir (xüsusilə, inhisarçılıq üstünlükləri modelindən), bu səbəbdən də onu tez-tez «eklektik paradıqma» adlandırırlar. Bu model üzrə firma mal və xidmətlərin xaricdə istehsalına (yəni, birbaşa investisiyaları həyata keçirilməsinə) ona görə başlayır ki, eyni vaxtda üç ilkin şərt üst-üstə düşür: 1) firma bu xarici ölkədə üstünlüklərə malikdir (mülkiyyətçinin spesifik üstünlükləri); 2) üstünlükləri yerində, digər firmalara mal ixracı və texnologiya ixracı vasitəsilə həyata keçirməkdənsə, onlardan burada özünün istifadə etməsi firmaya daha sərfəlidir (beynəlmilləşmənin üstünlükləri); 3) firma bəzi istehsal ehtiyatlarından xaricdə öz evdəkindən daha səmərəli istifadə edir (yerləşmə yerinin üstünlükləri). Birbaşa investisiyaların eklektik modeli böyük şöhrətə malikdir.

5.4. Kapitalın perikdüşmə nəzəriyyəsi

Həmin nəzəriyyə zəif işlənilib hazırlanmışdır, hərçənd son onilliklərdə kapitalın o cümlədən Rusiyadan da perikdüşməsi dünyada geniş miqyaslar almışdır. «Kapitalın perik düşməsi» istilahi müxtəlif cür izah olunur ki, bu da, bu təzahürün miqyaslarının qiymətləndirilməsinə təsirini göstərir. Belə ki, bəzi iqtisadçılar kapitalın perik düşməsini qısamüddətli kapitalın gizli gətirilməsinə və yaxud daşınmasına şamil edirlər. Lakin, iqtisadçıların əksəriyyəti (Kindlebergerin ardınca) hesab edirlər ki, kapitalın perik düşməsi – kapitalın ölkədən ələ hərəkətidir ki, onun maraqları ziddinədir və onun bir çox ölkə investisiya sahibləri üçün ölkədəki əlverişsiz mühit, eləcə də həmin kapitalın tez-tez qanunsuz mənşəyi ucbatından irəli gəlir.

VI FƏSİL

İŞÇİ QÜVVƏSİNİN BEYNƏLXALQ MİQYASININ NƏZƏRİ İZAHİ

6.1. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq nəzəri əsasları

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq yerdəyişməsinə qaldıqda, onun problemlərini nəzəri cəhətdən bu yaxınlarda işlənilib hazırlanmağa başlanılmışdır. Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, işçi qüvvəsi miqrasiyasının əsas iqtisadi səbəbi müxtəlif ölkələrdə əməyin ödənilməsi şərtlərindəki fərqlərdir və həmin miqrasiya immiqrantları qəbul edən iqtisadi artım sürətinə müsbət təsir göstərir. Mühacirət olunan ölkəyə təsirə qaldıqda, neoklassik nəzəriyyə tərəfdarları hesab edirlər ki, bu, ona ziyan eləmir, belə ki, yola düşən işçi qüvvəsi ziyadə olub, yaxud yola düşmüş işçilər öz qohumlarına pul göndərdikləri təqdirdə kömək edə bilər. Neokeynçilər isə göstərirlər ki, mühacirət, məsələn, yüksək ixtisaslı işçilərin yola düşdüyü halda, ölkəyə ziyan vura bilər.

6.2. Texnologiyaların ötürülməsi nəzəriyyələri

Texnologiya və onun ölkələr arasında yerdəyişməsi (beynəlxalq texnologiya ötürülməsi) bir sıra nəzəri modelə həyat vəsiqəsi vermişdir. Belə ki, amerikalı iqtisadçı Maykl Poznerin texnoloji uyğunsuzluq modelinə görə, yeni tex-

nologiyanın yaradılması həmin texnologiyaya əsaslanan malın istehsalında və ixracında ölkəyə müvəqqəti inhisarçılıq gətirir. Nəticədə, ölkə texnologiya (biliklər) istehsal amilində nisbi üstünlük qazanır. Bu ideyadan digər – Vernonun işləyib hazırladığı məhsulun həyat silsiləsi modelində də istifadə olunmuşdur.

6.3. Dünya ölkələrinin tipologiyası

Dünya iqtisadiyyatı çoxlu milli iqtisadiyyatlardan ibarətdir. Əgər onu mürəkkəb sistem kimi nəzərdən keçirsək, ondan yarım sistemləri ayırmaq məqsədəuyğundur. Belə yarım sistemlər milli iqtisadiyyatlar qruplarıdır (ölkələr qrupları). Adətən, üç böyük ölkələr qrupuna ayrılır: inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan keçid iqtisadiyyatlı.

6.4. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) – onların alıcılıq qabiliyyətlərinə görə, yəni, hər bir ölkədə müəyyən mal və xidmət dəstəsinin qiyməti nəzərə alınmaqla, milli valyutalar arasındakı nisbətdir. Qiymətlər bütün dünya ölkələrində müxtəlif olduqlarından isə, alıcılıq qabiliyyəti pariteti milli valyutaların mübadilə kursu ilə (rəsmi, yaxud bazar) praktiki olaraq üst-üstə düşmür. Buna görə, alıcılıq qabiliyyəti pariteti təsərrüfat hesablaşmalarında yox, analitik məqsədlər üçün tətbiq olunur.

Milli valyutanın mübadilə kursu müəyyənləşdirilərkən, ticarətdənkənar əməliyyatlar nəticəsində, başqa sözlə, ticarəti aparılan mal və xidmətlər əsasında hasil olan həmin valyutaya tələb və təklifin nisbəti götürülür. İntəhası, dünyanın əksər ölkələrində onlar ölkələrin ÜDM-nin az bir hissəsini təmsil edir. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti müəyyənləşdirilərkən, ona həm ticarəti aparılan, həm də aparılmayan mal və xidmətlərin düşməsi üçün, mümkün qədər daha geniş mal və xidmətlər dairəsi götürülür. Belə ki, onların milli valyutalarının alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə müxtəlif ölkələrin ÜDM-nin həcmi müəyyənləşdirməyə yönəldilmiş, BMT-nin beynəlxalq tutuşdurmalar Proqramı çərçivəsində 600-800 əsas istehlak mal və xidməti, 200-300 əsas investisiya malı və 10-20 səciyyəvi inşaat obyektini götürülür. Bundan sonra, tədqiq olunan ölkənin milli valyutası və ABŞ dolları ilə həmin testin neçəyə olduğu müəyyənləşdirilir. AQP-nin müəyyənləşdirilməsi əsasında bu və ya digər milli valyutanın alıcılıq qabiliyyəti təyin olunur. Belə ki, 1996-cı ildə rus rublunun ABŞ dollarına nisbətində orta illik mübadilə kursu 5124 rubl, alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə isə – 2208 rubl təşkil edirdi: Nəticədə, 1996-cı ildə Rusiyada əhalinin hər adambaşına düşən ÜDM rublun rəsmi mübadilə kursuna görə 3 min dollar, rublun alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə isə – 6,9 min dollar təşkil edirdi. Keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər və inkişaf edən ölkələr üçün, onların milli valyutasının AQP-nin onun mübadilə kursunu üstələməsi xa-

rakterikdir, inkişaf etmiş ölkələrdə – əksinə, AQP daha çox mübadilə kursundan aşağıdır (və yalnız ABŞ-da onların qiymətlərinin başlanğıc qiymətləri kimi götürülməsi ilə əlaqədar olaraq, dolların AQP-i onun mübadilə kursu ilə tam üst-üstə düşür).

VII FƏSİL

ÜDM-in SAHƏ STRUKTURU ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

7.1. Yüksək inkişaf səviyyəli ölkələrin sektorları

Yüksək inkişaf səviyyəli ölkələr üçün onların ÜDM-i strukturunda üçüncü sektorun (xidmətlər sahəsinin) üstün olduğu vəziyyət səciyyəvidir, ikinci sektor (sənaye və tikinti) hər şeydən əvvəl emal sənayesi ilə təmsil olunmuşdur, birinci sektorun (kənd və meşə təsərrüfatının, ovçuluq və balıqçılığın) payı isə, azdır. Hərçənd, bəzi inkişaf edən ölkələrin ÜDM strukturunda üçüncü və ikinci sektorların payı çox olsa da, adətən bu, turizmin, yaxud ticarətin, ya da hasilat sənayesinin geniş inkişafı ilə izah olunur.

7.2. Həyat səviyyəsi və keyfiyyəti

Ölkədə həyat səviyyəsi və keyfiyyəti bir çox göstəricilərlə, birinci növbədə ömrün uzunluğu, müxtəlif xəstəliklərlə xəstələnmələr, şəxsi təhlükəsizlik, ətraf mühitin vəziyyəti, işsizlik və əlbəttə, müxtəlif malların və xidmətlərin istehlakı ilə müəyyən olunur. Bu göstəricilərdən bəzi

daha mühümlərini ümumiləşdirmək cəhdi, qarşıdakı ömür uzunluğu, əhalinin maarifləndirilməsi və həyat səviyyəsi indekslərini özündə ehtiva edən insanın inkişaf indeksi adlandırılan göstəricidir.

Qarşıdakı ömrün uzunluğu, indeksi, müasir şəraitdə hətta ən pis yaşayan ölkələrdə ən qısa ömrün 25 ildən aşağı enmədiyi, daha zəngin ölkələrdə isə, ən uzun ömrün orta hesabla 85 ildən artıq olmadığı zəmin üzərində qurulur. Bu indeksin formulu aşağıdakı kimidir:

Qarşıdakı ömrün uzunluq indeksi=
=Ölkədə qarşıdakı ömrün uzunluğu – Dünyada ən qısa ömür
Dünyada ən uzun ömür – Dünyada ən qısa ömür

Rusiya üçün 1995-ci ildə bu indeksin hesabı belədir:
 $(65-25)/(85-25)=0,667$.

Əhalinin maarifləndirilmə indeksi bu formulla hesablanır:

Əhalinin maarifləndirilmə indeksi =
= 15 yaşından 2x yuxarı savadlıların payı

Əhalinin məktəbli və tələbə + yaşında maarifləndirilmə payı

Rusiya üçün 1995-ci ildə bu indeksin hesabı belədir:
 $(2 \times 0,984 + 0,650) / 3 = 0,873$

Həyat səviyyəsi indeksi sadələşdirilmiş şəkildə, əhəlinin adambaşına düşən AQP-nə görə təshih edilmiş milli ÜDM-in bu göstəricisinin orta dünya qiymətinə nisbəti kimi təmsil oluna bilər.

1995-ci ildə Rusiyada bu indeks 0,740 olmuşdur.

Bütövlükdə insanın inkişaf indeksi onu təşkil edən üç indeksin orta riyazi cəminə bərabərdir, yəni Rusiya ilə əlaqədar: $(0,667 + 0,873 + 0,740) / 3 = 0,760$ kimidir. İnsanın orta dünya inkişaf indeksi təqribən həmin kəmiyyətə bərabərdir; daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə o, 1,0-a yaxınlaşır, daha az inkişaf etmiş ölkələrdə isə – 0,2-ə yaxın olmuşdur.

7.3. İnkişaf etmiş ölkələr qrupu

İnkişaf etmişlər (sənayecə inkişaf etmişlər, sənaye) qrupuna AQP-nə görə əhalinin adambaşına düşən ÜDM-in 12 min dollar təşkil etdiyi bazar iqtisadiyyatlı və yüksək sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəli dövlətlər daxildir. Beynəlxalq valyuta fondu inkişaf etmiş ölkələr və ərazilər (yəni, xüsusi statusa malik, məsələn Honhonq, yaxud Qrenlandiya bəzi ölkələr hissəsi) sırasına bütün Qərbi Avropa ölkələrini, ABŞ və Kanadanı, Yaponiyanı, Avstraliyanı və Yeni Zelandiyanı, 1997-ci ildən isə – həmçinin, Cənubi Koreyanı, Sinqapur, Honhonqu və Tayvanı, İsraili daxil edir.

BMT onlara Cənubi Afrika Respublikasını əlavə edir. İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı onların sırasına həmin təşkilatın üzvü olan, daha çox, inkişaf edən ölkələr olsalar da, ərazi olsalar da, ərazi əlamətinə görə ona daxil olmuş (Türkiyəyə Avropanın bir hissəsi məxsusdur, Meksika isə, azad ticarət haqqında Şimali Amerika razılaşması – HAFTA-ya daxildir) Türkiyə və Meksikanı da aid edir. Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələr sırasına 30-a yaxın ölkəni və ərazini salırlar. Ehtimal ki, Polşa, Macarıstan, Çexiya, Slovekiya, Kirp və Estoniya Avropa şurasına rəsmi qəbul olunduqdan sonra, onlar da inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil ediləcəklər.

Mümkün ki, gələcəkdə inkişaf etmiş ölkələr qrupuna Rusiya da girəcək. Lakin, bundan ötrü onun qarşısında öz iqtisadiyyatım bazar iqtisadiyyatına çevirmək və əhəlinin adambaşına düşən ÜDM istehsalını heç olmazsa islahata qədərki səviyyəyə çatdırmaq səmtindəki uzun yolu qət etmək durur.

İnkişaf etmiş ölkələr dünya təsərrüfatında başlıca ölkələr qrupudur. 90-cı illərin sonunda onların payına dünyaya ÜMD-nin 55%-i (o, AQP-nə görə hesablanarsa) və dünya ticarəti və beynəlxalq kapital hərəkətinin böyük bir hissəsi düşürdü. İnkişaf etmiş ölkələr qrupunun özündə də artıq ÜDM həcmli «yeddiyi» fərqləndirirlər (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, Kanada): Həmin ölkələrin payına dünya ÜDM-nin 40%-i, o cümlədən, ABŞ-a – 21, Yaponiyaya – 7, Almaniya – 5%-i dü-

şür. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəri inteqrasiya birliklərinə daxildir ki, onlardan daha güdrətliləri Avropa Şurası – AŞ (ÜDM-in 20%-i) və Azad ticarət haqqında Şimali Amerika razılaşmasıdır – HAFTA (24%-i).

7.4. İnkişaf edən ölkələr qrupu

İnkişaf edən (daha az inkişaf etmiş, zəif inkişaf etmiş) ölkələr qrupuna bazar iqtisadiyyatlı, lakin aşağı iqtisadi inkişaf səviyyəli dövlətlər daxildir. Beynəlxalq valyuta fondunun üzvü olan 182 ölkədən 121-ni inkişaf edən ölkələrə aid edirlər. Həmin ölkələrin xeyli sayına, əhali çoxluğunun və böyük ərazilərin eləcə də onların bir çoxu üçün xarakterik olmasına baxmayaraq, paylarına dünya ÜDM-nin 28%-ə qədəri düşür.

Bu, bütöv bir aləmdir, təsadüfi deyil ki, inkişaf edən ölkələr qrupunu üçüncü dünya adlandırırlar və o, yekcins deyil. İnkişaf edən ölkələrin yuxarı eşelonunu nisbətən müasir iqtisadiyyat strukturlu (məsələn, bir sıra Asiya, xüsusilə Cənub – Şərqi Asiya ölkələri və Latin Amerikan ölkələri), əhalinin adambaşına daha çox ÜDM düşən (o cümlədən, əksər İran körfəzi ölkələri), yüksək insan inkişafı indeksli ölkələr təşkil edir. Onlardan yeni sənaye ölkələr yarımqrupunu ayırırlar. Ona, son iki-üç onillikdə çox yüksək iqtisadi artım sürəti nümayiş etdirmiş və bunun əsasında inkişaf etmiş ölkələrdən geriləmələrini xeyli azaltmış ölkələr daxil edilir (bəziləri isə, artıq inkişaf etmiş

ölkələr qrupuna daxil olmuşlar). Hal-hazırkı yeni sənaye ölkələrinə Asiyada – İndoneziyanı, Malayziyanı, Taylandı və başqalarını, Latin Amerikasında – Çilini və digər cənubi və mərkəzi Amerika ölkələrini aid etmək olar.

Xüsusi yarımqrupa – neft ixracçıları olan ölkələri ayırırlar. Bu yarımqrupun özəyini neft ixracçıları olan ölkələr Təşkilatının – (OPEK-in) 12 iştirakçısı təşkil edir, hərçənd, bir sıra üçüncü dünya – neft ixracçısı ölkələrindən Meksika, Bruney və b. OPEK-ə daxil deyillər. ÜDM üzrə əhalinin adambaşına təbəqələşmənin bu yarımqrupda kiçik olmasına baxmayaraq (alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə hesabladıqda Nigeriyada 1 min dollardan aşağıdan tutmuş, Küveytdə 24 min dollardan artıqadək), böyük neft ehtiyatları həmin ölkələrə öz böyük xidmətini artıq göstərmiş və onların bundan sonrakı inkişafına xeyli kömək göstərəcək.

Əsrlərlə gerilik, zəngin ehtiyatların və daha çox dənizə çıxışın olmaması, əlverişsiz daxili siyasi və sosial vəziyyət, hərbi əməliyyatlar, tez-tez özünü göstərən və sadəcə olaraq, quraqlıq iqlim son onilliklərdə daha az inkişaf etmişlər yarımqrupuna aid edilən ölkələrin say artımına səbəb olur. İndi onlar 47-dir, o cümlədən 32-si – Tropik Afrikada, 10-u – Asiyada, 4-ü – Okeaniyada, 1-i – Latin Amerikasında (Haiti) yerləşir. Bu ölkələrin əsas problemi gerilikdən və yoxsulluqdan daha çox, bunların

aradan qaldırılması üçün təsirli iqtisadi ehtiyatların yoxluğundadır.

7.5. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr qrupu

Bu qrupa 80-90-cı illərdən inzibati-komanda (sosialist) iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçən dövlətləri (buna görə onları tez-tez postsosialist adlandırırlar) aid edirlər. Bunlar Mərkəzi və Şərqi Avropanın 12 ölkəsi, 15 keçmiş sovet respublikası, eləcə də Monqolustan, Çin və Vyetnamdır (hərçənd, formal olaraq iki axırncı ölkə sosializm qurmaqda davam edirlər). Bəzən bütün bu ölkələr qrupunu, əhalinin adambaşına düşən ÜDM-in aşağı səviyyəsini əsas götürərək (yalnız Çexiyada və Slovakiyada o, 10 min dollardan artıqdır), inkişaf edənlərə, bəzən isə, yalnız üç axırncı ölkəni onlara aid edirlər.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr dünyanın ÜDM-nin 17-18%-ni, o cümlədən, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri (Baltikadan savayı) – 2%-dən azını, keçmiş sovet respublikaları – 4%-dən çoxunu (o cümlədən Rusiya – 3%-ə qədərini), Çin – 12%-ə qədərini istehsal edir. Əgər bu, ən cavan ölkələr qrupunda yarımqruplar ayırmağa cəhd göstərilərsə, müxtəlif təsnifatlaşma mümkündür.

Bir qrupa indi Müstəqil Dövlətlər Birliyində (MDB) cəmləşmiş keçmiş sovet respublikalarını ayırmaq olar. Bu, həmin ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatının islahata məruz qalmasına, inkişaf səviyyələrinin yaxınlığına,

yarımqrup kifayət qədər müxtəlif qəbilli olsa da, eyni in-teqrasiya yarımqrupunda birləşmələrinə oxşar yanaş-maya imkan verir. Belə ki, Belarus, Özbəkistan, Türkmə-nistan yarımqrupun digər ölkələri ilə müqayisədə daha az radikal islahatlar aparır, Tacikistan isə, sosial-iqtisadi in-kişaf səviyyəsinə görə sovet dövründə də digər müttəfiq respublikalardan xeyli geri qalırdı.

Digər yarımqrupa Baltika ölkələri daxil olmaqla, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrini cəmləmək olar. Bu ölkələrə əsasən, islahatlara radikal yanaşma, AŞ-na daxil olmaq səyi, əksəriyyətinin nisbətən yüksək inkişaf sə-viyyəsi xasdır. Lakin, bu yarımqrupun liderlərindən xeyli geri qalma, islahatların daha az radikallığı bəzi iqtisadçı-ların belə bir qənaətinə səbəb olur ki, Albaniyanı, Bolqa-rıstanı, Ruminiyanı və keçmiş Yuqoslaviyanın bir sıra respublikalarını birinci yarımqrupa salmaq məqsədə-uyğundur.

Ayrıca yarımqrupa islahatları bənzər şəkildə aparan və islahatın ilk illərində indi sürətlə yüksələn aşağı sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəli Çini və Vyetnamı ayırmaq olar.

İnzibati-komanda iqtisadiyyatlı qabaqcıl çoxsaylı öl-kələr qrupundan 90-cı illərin sonlarında yalnız iki ölkə Kuba və Şimali Koreya qalmışdı.

VIII FƏSİL

DÜNYA TƏSƏRRÜFATININ ÖLKƏ VƏ XARİCİ STATİSTİKASI

Beynəlxalq statistika nəşrlərinin bütün məcmusunu şərti olaraq bir neçə əsas qrupa bölmək olar.

8.1. Sosial-iqtisadi inkişafın ümumi məsələlərini əks etdirən, BMT sisteminin nəşrləri

Belə nəşrlərə hər şeydən əvvəl BMT-nin illik statistik məcmuə (Statistical Yearbook) və Aylıq statistik bülleten (Monthly Bulletin of Statistics) kimi nəşrləri, eləcə də Ümumdünya bankının nəşrləri: Dünya sosial-iqtisadi göstəriciləri (World Development Indicators) və Ümumdünya bankının Atlası (World Bank Atlas) aiddir.

İllik statistik məcmuəyə dünya ölkələrinin əhalisi, sosial sahəsi və təsərrüfat fəaliyyəti haqqında xeyli miqdarda məlumatlar daxildir; ayrıca bölməyə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər haqqında məlumatlar salınmışdır. Beynəlxalq ticarət, ödəniş balansları və beynəlxalq maliyyələrin vəziyyəti haqqında məlumatlar soraqçada böyük yer tutur.

Aylıq statistik bülletenə də demoqrafik, sosial və iqtisadi informasiya daxildir. O cümlədən, bülletendə əhali-

nin sayı və əmək bazarı; sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı indeksləri; kömür, qaz, neft və müxtəlif növdə əlvan və qara metal filizi hasilatı haqqında; ölkələrə bölünməklə, müxtəlif metal, parça, buğda, kağız, texniki rezin məmulatı, inşaat, nəqliyyat vasitələri növlərinin, elektrik enerjisinin dünya istehsal həcmələri haqqında; müxtəlif nəqliyyat növlərinin işi, müxtəlif ölkələrdə istehlak və sənaye mallarının qiymət indeksləri; mühüm malların dünya ticarəti üzrə məlumatlar, eləcə də ixrac və idxalın fiziki ölçü və orta qiymət indekslər daxil olmaqla, ölkələr və regionlar üzrə beynəlxalq ticarət haqqında informasiya var. Bülletenin ayrıca bölməsi maliyyə bazarlarının vəziyyətinə həsr edilmiş və özündə valyuta mübadiləsi kursu, valyuta ehtiyatları, mərkəzi bankların uçot normaları və s. haqqında məlumatları ehtiva edir.

Bülletəndə səkkiz il üçün məlumatlar nəşr edilir, özü də, son iki ilin informasiyası rübə və aya ayrılmaqla verilir.

“Dünya sosial-iqtisadi göstəriciləri” nəşri ölkələr qrupu üzrə əsas sosial-iqtisadi məlumatları özündə ehtiva edən rüblük soraqçadır. O cümlədən, ona əhali, əsas makroiqtisadi göstəricilər haqqında məlumatlar, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, milli ehtiyatlar və kapital qoyuluşları, qiymətlər və onların dinamikası haqqında məlumatlar daxildir.

Ümumdünya bankının Atlası – bütün dünya ölkələri üzrə aşağıdakı: əhalinin sayı və həyat səviyyəsi; əsas makroiqtisadi göstəricilər; su və elektrik enerjisi istehlakı ilə

əlaqədar göstəricilər; təbiəti mühafizə göstəriciləri haqqında məlumatları özündə ehtiva edən yığcam nəşrdir.

8.2. BMT sisteminin sahə nəşrləri

Sənaye və kənd təsərrüfatı, demoqrafiya və xarici ticarət –bu və bir çox digər məsələlər göstərilən qrupa daxil olan statistik nəşrlərdə müfəssəl işıqlandırılır. Məsələn qismində Beynəlxalq valyuta fondunun “Beynəlxalq maliyyə statistikası” (“International Financial Statistics”) aylıq nəşrini göstərmək olar. Bu nəşr BVF-nin üzvü olan ölkələrin səkkiz il ərzində daxili və xarici maliyyəsinin vəziyyəti: mübadilə kursları və dövlət maliyyəsi, ölkələrin beynəlxalq maliyyə tələbləri və təəhhüdləri, bank əmanətləri və pul tədavülləri, ölkələrin qızıl-valyuta ehtiyatları və faiz normaları haqqında müfəssəl informasiyanı özündə ehtiva edir. Eyni informasiya ümumiləşdirilmiş şəkildə Beynəlxalq maliyyə statistikası illik məcmuəsində (International Financial Statistics Yearbook) ehtiva edilir.

Ümumdünya ticarət təşkilatı (ÜTT) iki cildə illik məruzələr (WTO, Annual Report) nəşr edir. Birinci cild dünya ticarətinin vəziyyətinin və inkişaf təmayüllərinin müfəssəl təhlilindən ibarətdir. O cümlədən, orada, dünya mal bazarlarında rəqabət siyasəti məsələləri, dünya və regional ticarətin liberallaşdırılma problemləri; ÜTT-nin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafına yardım əlaqədar fəaliyyəti nəzərdən keçirilir. İkinci cildə dünya

ticarətinin inkişafı haqqında müfəssəl informasiya toplanmışdır. Təqdim olunmuş statistik məlumatlar ticarət münasibətlərinin həm bütövlükdə dünya üzrə, həm də regionlara və əsas mal qruplarına görə bölünməklə, inkişafını xarakterizə edir; ayrıca olaraq, ən iri məhsul ixracçıları və idxalçıları olan ölkələr haqqında məlumatlar verilir.

8.3. BMT sisteminin regional nəşrləri

Həmin nəşrlər BMT-nin müvafiq regional komissiyaları tərəfindən buraxılır və ümumdünya soraqçıları ilə müqayisədə, dünya üzrə daha müfəssəl və təfərrüatlı informasiya ilə xarakterizə olunur.

Regional nəşrlər özündə məsələlərin geniş spektri üzrə informasiyam ehtiva edir, yaxud hər hansı ayrıca sahəyə həsr olunmuşdur. Nəşr regionun ümumi inkişaf probleminə həsr olunduğu halda, o, bir qayda olaraq, regionun əhalisi və işçi qüvvəsi, müxtəlif sahələrinin inkişafı və əsas mallarının istehsalı, maliyyəsi, həyat səviyyəsi haqqında geniş informasiyanı əhatə edir; özü də, məlumatlar həm bütövlükdə region üzrə, həm də ölkələrə bölünməklə verilir. Belə nəşrlərə misal Asiya ölkələri və Sakit okean regionunun statistik illik məcmuəsi (Statistics Yearbook for Asia and the Pacific) ola bilər.

Universal statistik soraqçılarla birlikdə, regional komissiyalar xüsusi məsələlərə həsr edilmiş bir çox nəşrlər buraxırlar. Belə soraqçılar xüsusilə çox sayda Avropada

nəşr edilir. Misal qismində Avropanın nəqliyyat statistikasını illik bülleteninə (*Annual Bulletin of Transport Statistics for Europe*) adını çəkmək olar. Bu bülletəndə nəqliyyatın dəmiryol, dəniz, çay, avtomobil növləri, dəmir yollarının uzunluğu; həm müxtəlif ölkələrin ərazilərində, həm də beynəlxalq miqyasda istifadə olunan avtomobil, lokomotiv və digər nəqliyyat növlərinin miqdarı, yükləmə qabiliyyəti, gücü haqqında məlumatlar nəşr edilir.

8.4. Digər beynəlxalq təşkilatların nəşrləri

Bu qrupda İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının (İƏİT) nəşr etdiyi statistik nəşrlər daha çox maraq doğurur. Təşkilat inkişaf etmiş statistika xidmətinə malikdir və həm illik, həm də rüblük və aylıq əsasda bir çox statistik nəşrlər buraxır. İnformasiya İƏİT-nin üzvü olan bütün ölkələr üzrə məlumatları əhatə edir və operativliklə xarakterizə olunur. İƏİT-nin soraqçaları statistik informasiyanın qavranılmasını xeyli asanlaşdıran çoxlu qrafik və diaqramlara yer ayırır.

İƏİT-nin statistik nəşrləri arasında xüsusi yeri əsas iqtisadi göstəricilər (*Main economic indicators*) aylıq məcmuəsi tutur. Bu nəşr inkişaf etmiş dünya ölkələrinin vəziyyətini və dinamikasını xarakterizə edən qısamüddətli statistik informasiya mənbəyidir. O cümlədən, soraqçada milli hesablar; sənaye istehsal və tikinti; işgüzar fəallığın vəziyyəti; xarici və daxili ticarət; əmək bazarı; qiymətlər

və faiz normaları; ölkənin pul təklifi, xarici maliyyə vəziyyəti və ödəniş balansı ilə əlaqədar məlumatlar verilir. Ona həm ümumi, həm də ölkə beşillik cədvəlləri salımr, özü də son iki il rüblərə bölünməklə verilir.

Çoxsahəli nəşrlərlə birlikdə, İƏİT həmçinin, İƏİT-nin üzvü olan ölkələrdə ayrı-ayrı sahələrin vəziyyətinin və inkişafının xarakterizə edildiyi, eləcə də həmin sahələrdə beynəlxalq ticarət məsələlərinin işıqlandırıldığı sahə soraqçaları buraxır. Məsələn, İƏİT ölkələrinin kənd təsərrüfatı statistikasını (OECD Agricultural Statistics) ola bilər.

İƏİT-nin statistika xidməti həmçinin, bu təşkilata daxil olmayan ölkələrdə iqtisadiyyatın vəziyyəti və inkişafı haqqında soraqçalar nəşr edir. O cümlədən, İƏİT rübdə bir dəfə Qısamüddətli iqtisadi göstəricilər: keçid iqtisadiyyatlı ölkələri (Short-Term Economic Indicators: Transition Economies) nəşr edir. Həmin nəşrdə Mərkəzi və Şərqi Avropanın 21 ölkəsi və keçmiş SSRİ respublikaları olan ölkələr üzrə əsas iqtisadi inkişaf göstəriciləri verilir.

MDB-nin Beynəlxalq statistika komitəsinin nəşrlərində Müstəqil dövlətlər birliyinə (MDB) daxil olan ölkələrin iqtisadi və sosial inkişaf problemləri ilə əlaqədar statistik informasiya toplanmışdır. İnformasiyanın xeyli hissəsi "Ejeqodnik SNQ" məcmuəsində təqdim olunmuşdur. Orada MDB-nin üzvü olan ölkələrin əsas makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikasının nisbi xarakteristikası verilir, müxtəlif sahələrin inkişafı, əsas sənaye məhsulları və istehlak mallarının buraxılışı ilə əlaqədar məlumatlar verilir, xarici iqtisadi fəaliyyət və sosial sahə xarakterizə edilir.

8.5. Analitik icmallar

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf problemləri üzrə yalnız rəqəmli materialdan ibarət sırf statistika nəşrlərlə birlikdə, əksər beynəlxalq təşkilatlar, həmin statistik materiala əsaslanan analitik icmalar buraxır. İcmalar özündə bir qayda olaraq, dünya iqtisadiyyatındakı cari vəziyyətin təhlilini və həmin təşkilatların ekspertləri tərəfindən hazırlanmış ölkələrin, regionların və bütövlükdə dünyanın sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını ehtiva edir. Belə ki, BVF-nun ekspertləri tərəfindən ildə iki dəfə, dünyanın müxtəlif regionlarında iqtisadi və o cümlədən maliyyə vəziyyətinin təfərrüatı ilə nəzərdən keçirildiyi və dünya iqtisadiyyatının mümkün inkişafının qısamüddətli proqnozlarının verildiyi analitik icmal buraxılır. Digər misal, beynəlxalq birbaşa və qismən portfel investisiyalarının hərəkətinə həsr olunmuş YUNKTAD “World Investment Report” illik analitik icmalı ola bilər.

8.6. Rusiya statistik nəşrləri

Onlar RF dövlət statistika komitəsi (1999-cu ilin mayından – Rusiya statistika agentliyi) tərəfindən hazırlanır və buraxılır. Daha universal nəşr Rusiyanın sosial-iqtisadi inkişafı haqqında bütün əsas məlumatları özündə ehtiva edən Rossiyski statističeski yejeqodnikdir. İllik məcmuə 21 bölmədən ibarət olub əhali və əmək bazarı;

sosial sahə; xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin vəziyyəti və dinamikası; maliyyə bazarı, pul tədavülü və qiymətlər haqqında informasiyanı əhatə edir. Xüsusi bölmələr RF-nm xarici iqtisadi əlaqələrinə və beynəlxalq müqayisələrə həsr edilmişdir.

Rusiya dövlətstatkomu tərəfindən həmçinin, Rusiya iqtisadiyyatının təfsilatlı statistik təhlilinə imkan verən, artıq Federasiyanın regionlarına və subyektlərinə bölünməklə, analogi informasiyanı özündə ehtiva edən "Regioni Rossii" informasiya-statistik məcmuəsi nəşr edilir.

İllik məcmuələrdən savayı Rusiya dövlətstatkomu tərəfindən aylara bölünmüş məlumatlardan, dekabr sayında isə – il ərzində ümumiləşdirilmiş məlumatlardan ibarət "Sosialno-ekonomiçeskoye polojenie Rossii" aylıq icmalı nəşr olunur. Statistik cədvəllərdə bir sırada bu nəşrdə qısa mətnli şərhə yer ayrılmışdır ki, bu da, RF iqtisadiyyatının müxtəlif cəhətləri haqqında daha həcmli informasiya almaq imkanı verir.

Sosial sahənin inkişafı haqqında müfəssəl məlumatlar "Sosialnoye polojeniye i uroven jizni naseleniya Rossii" soraqçasında toplanmışdır. O cümlədən, orada əhalinin həyat səviyyəsini, onun məşğulluğunu və əmək şəraitini, pul gəlirlərinin həcmi və strukturunu, onun əhalinin müxtəlif sosial-iqtisadi qruplarına görə bölüşdürülməsini, sağlamlığın və tibb xidmətinin vəziyyətini, təhsil və mədəniyyət, ətraf mühitin vəziyyəti və cinayətkarlığın səviyyəsi barədə məlumatları əks etdirən göstəricilər verilir.

Dicər ölkələrlə müqayisədə Rusiya iqtisadiyyatı haqqında ətraflı informasiyanı “Rossiya i stranı mira” soraqçasından almaq olar ki, burada sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr, keçid iqtisadiyyatlı ölkələr və bir sıra inkişaf edən ölkələr haqqında əsash iqtisadi və sosial informasiya yerləşdirilmişdir.

Rusiya dövlətstatkomu bir çox statistik sahə soraqçaları nəşr edir: «Promışlennost Rossii», «Nanka v Rossii», «Stroitelstvo v Rossii» və s.

Ümumrusiya elmi-tədqiqat konyuktura institutunun (VNİKİ) həftədə üç dəfə nəşr etdiyi «VİKİ»-də (Bülleten inostrannoy kommerçeskoy informasii) dünya iqtisadiyyatının inkişaf problemləri ilə bağlı geniş statistik və analitik material təqdim olunmuşdur. Bülletəndə dünya iqtisadi inkişafının geniş problemlər dairəsi işıqlandırılır, ölkələr və sahələr üzrə analitik icmallar, eləcə də rəngarəng statistik material özünə yer tutur.

Rusiya xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı haqqında sistemləşdirilmiş informasiya VNİKİ tərəfindən nəşr edilən «Vneşnelkonomiçeski kompleks Rossii: sovremennoye sostoyaniye v perspektivi» informasiya-analitik jurnalında toplanmışdır. Jurnal Rusiya xarici iqtisadi əlaqələrinin istiqamət və strukturunu xarakterizə edən xeyli sayda statistik məlumat təqdim edir.

Hal-hazırda statistik informasiya həm çap nəşrləri şəklində, həm də elektron daşıyıcılarda buraxılır. Bununla əlaqədar, ona müxtəlif yoltapma imkanları var. Belə

ki, praktiki olaraq, beynəlxalq təşkilatların bütün statistik informasiyası İnternet vasitəsilə alınə bilər. İntəhası, dünya iqtisadiyyatı məsələləri ilə əlaqədar, İnternetdə olan informasiya iki hissəyə ayrılır. İnformasiyanın bir hissəsi məccanidir və ona doğru yol tamamilə sərbəstdir. Lazımı məlumatları almaq üçün təşkilatın ünvanını yığmaq və «Nəşr» bölməsini seçmək kifayətdir. Statistik informasiyanın o biri hissəsi – bir qayda olaraq, ən təzə operativ informasiya – kommərsiya məhsuludur və onu yalnız ödənişdən sonra almaq olar.

Rusiya kitabxanalarında dünya iqtisadiyyatı məsələləri üzrə bir çox statistik nəşrlər var. Beynəlxalq təşkilat nəşrlərinin rəsmi depozitariləri o cümlədən Moskvada Rusiya dövlət kitabxanası və REA ictimai elmlər üzrə elmi informasiya İnstitutunun Kitabxanasıdır.

NƏTİCƏLƏR

1. «Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları» istilahına geniş və məhdud tərif vermək olar. Geniş tərifə görə, dünya iqtisadiyyatı – dünyanın bütün milli iqtisadiyyatlarının məcmusudur, məhdud tərifə görə –bu, yalnız xarici aləmlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olan milli iqtisadiyyatlar hissəsinin məcmusudur. Lakin, iki tərif arasındakı fərq getdikcə daha az hiss olunur, belə ki, istənilən ölkədə xarici aləmlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olmayan sahələr və köməkçi sahələr getdikcə azalır.

2. Dünya iqtisadiyyatı çox-çox əvvəllər təşəkkül tapmağa başlamış, lakin təqribən yüz il əvvəl tam formalaşmışdır. Dünya təsərrüfatı XX əsr ərzində öz inkişafının bir neçə mərhələsini keçmişdir.

Dünya iqtisadiyyatı – ölkələr arasında malların, xidmətlərin və iqtisadi ehtiyatların (istehsal amillərinin) hərəkəti ilə bənd edilmiş mürəkkəb sistemdir. Bu əsasda ölkələr arasında aşağıdakı beynəlxalq iqtisadi münasibət (dünya təsərrüfat əlaqələri) formaları yaranır: beynəlxalq mal və xidmətlər ticarəti, kapitalın beynəlxalq hərəkəti, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası, beynəlxalq texnologiya ötürülməsi, beynəlxalq valyuta-hesablaşma münasibətləri.

3. Ölkələrə müxtəlif istehsal amilləri (iqtisadi ehtiyatlar) payının düşməsi bir tərəfdən, beynəlxalq əmək bölgüsünə, digər tərəfdən isə, onların əsasında aparılan xarici

mal və xidmətlər ticarətinə və istehsal amillərinin özünün beynəlxalq yerdəyişməsinə gətirib çıxarır. Ölkələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin səbəblərini izah edən başlıca nəzəriyyələr Smitin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi, Rikardonun nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsi, Xekşer-Olinin amillərin nisbəti nəzəriyyəsi, qismən – Porterin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi, eləcə də Kruqmanın və Balassın beynəlxalq ticarət alternativ nəzəriyyələridir. Kapitalın beynəlxalq hərəkət nəzəriyyələri də az deyil – ənənəvilər (neoklassik, neokeynsçilik, marksist) və birbaşa investisiyalar. Beynəlxalq texnologiya ötürülməsi nəzəriyyələrindən daha məşhurları Poznerin texnoloji fərqlənmə nəzəriyyəsi və Vernonun məhsulun həyat sisilsəsi modelidir. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq yerdəyişməsinin əsaslandırılması nisbətən zəif işlənib hazırlanmışdır.

4. Dünya iqtisadiyyatında adətən üç böyük ölkələr qrupunu ayırırlar: inkişaf etmiş, inkişaf edən, keçid iqtisadiyyatlı. Ölkənin bu və ya digər qrupa salınmasına əsas onun iqtisadiyyatının xarakteri (bazar, yaxud keçid) və sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsidir. Dünya iqtisadiyyatında daha böyük nüfuzə, payına dünya ÜDM-nun yarıdan çoxu düşən inkişaf etmiş ölkələr malikdir. Hər bir ölkələr qrupu daxilində yarımqruplar ayrılır.

İSTİLAH VƏ ANLAYIŞLAR

Dünya iqtisadiyyatı (dünya təsərrüfatı, ümumdünya təsərrüfatı)

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (dünya təsərrüfat əlaqələri)

Beynəlxalq iqtisadi münasibət (dünya təsərrüfat əlaqələri) formaları

Mal və xidmətlərin dünya (ümumdünya bazarı)

Ticarət və ticarətdənkənar mallar və xidmətlər

Beynəlxalq əmək bölgüsü

Beynəlxalq ticarətin mənfəətpəstlik nəzəriyyəsi

Xarici ticarətdə mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi

Xarici ticarətdə nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsi

İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi

Rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP)

İnsan inkişafı indeksi

ÖZÜNÜ İMTAHAN SUALLARI

1. «Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları» istilahının geniş və məhdud tərfi nə ilə fərqlənir?
2. Sizə beynəlxalq iqtisadiyyat münasibətlərinin hansı formaları məlumdur?
3. Əgər şərab küpünün istehsalı üçün Portuqaliyada il ərzində 80 nəfərin və məhdud parçanın istehsalı üçün – 90 nəfərin, İngiltərədə isə – müvafiq olaraq 120 və 100 nəfərin əməyi lazımdırsa, tutumu 50 litr olan Portuqal şərab küpünün uzunluğu 25 metr olan ingilis məhduduna dəyişdirilməsindən İngiltərə və Portuqaliyanın funt sterlinqlə mənfəətini hesablayın.
4. Leontyev paradoksunun mahiyyəti nədir?
5. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti valyutanın mübadilə kursundan nə ilə fərqlənir?
6. Hansı göstəricilərə görə Rusiyanı inkişaf etmiş ölkələrə, hansılarına görə isə – inkişaf edənlərə aid etmək olar?
7. Rusiya statistik illik məcmuəsi «Rusiyanın sosial-iqtisadi vəziyyəti» nəşrindən nə ilə fərqlənir?

IX FƏSİL

DÜNYA TƏSƏRRÜFATI NƏZƏRİYYƏSİ

9.1. İnkişaf pillələri nəzəriyyələri

Bütövlükdə dünya təsərrüfatına həsr olunmuş geniş yayılmış müasir iqtisadi nəzəriyyələr hələlik mövcud deyil. Lakin, dünya təsərrüfatına xeyli yer ayrılan, yaxud müddəaları dünya təsərrüfatına aid edilə bilən iqtisadi sosioloji və sosioloji-mədəni nəzəriyyələr var. Birinci növbədə bu, inkişaf pillələrinin sosioloji və iqtisadi nəzəriyyələri və sosial-mədəni vahid sivilizasiya və sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyələridir.

İnkişaf pillələri nəzəriyyələri ilk növbədə iqtisadi yüksəliş pillələri nəzəriyyəsi, vahid sənaye və yeni sənaye cəmiyyəti nəzəriyyələri, eləcə də postsənaye cəmiyyəti nəzəriyyələri də təmsil olunmuşdur.

9.2. İqtisadi yüksəliş pillələri nəzəriyyələri

Amerika iqtisadçısı, sosioloq və tarixçi Uolt Roston 1960-cı ildə, İqtisadi yüksəliş pillələri: «neokommunist manifest» kitabında özünün iqtisadi yüksəliş pillələri nəzəriyyəsini ifadə etmişdir. Orada baş verən yüksəliş pilləsi təsvir olunur: 1) ənənəvi cəmiyyət; 2) ilkin yüksəliş şərtlərinin yaradılma dövrü; 3) inkişaf (tərəqqi, yüksəliş); 4) kamilliyə doğru; 5) yüksək kütləvi istehlak əsri. Pillələrin seçil-

mə meyarı əsasən bu texniki – iqtisadi xarakteristikalar-
dır: texnikanın inkişaf səviyyəsi, təsərrüfatın sahə struk-
turu, milli gəlirdə yığılma payı, istehlak strukturu və s.

Postun rəyincə, ənənəvi cəmiyyətdə (feodalizmin so-
nunadək olan dövr) əmək qabiliyyətli əhalinin 75%-dən
çoxu ərzaq istehsal ilə məşğuldur, milli gəlirdən əsas eti-
barilə qeyri-məhsuldar istifadə olunur, siyasi hakimiyyət
torpaq mülkiyyətçilərinə, yaxud mərkəzi hökumətə məx-
susdur. İkinci pillə inkişafa keçiddir: üç sənayedənkənar
sahədə – kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və xarici ticarətdə
böyük dəyişikliklər baş verir. Üçüncü pillə – inkişaf – nisətən
qısa – iki-üç ildən bir neçə onilliyədək zaman kəsiyini (sə-
naye inqilabı) əhatə edir. Bu dövrdə kapital qoyuluşları-
nın sürəti artır və əhalinin adambaşına məhsulun buraxı-
lışı nəzərəcarpacaq dərəcədə çoxalır, yeni texnikanın sür-
rətlə tətbiqinə başlanılır. İnkişaf ilk əvvəllər sənaye sahələ-
rinin kiçik qrupunu (öncüllük edən hissə) əhatə edir və
yalnız sonralar iqtisadiyyata bütövlükdə yayılır. Yüksəli-
şin avtomatik özünə yardımçı olmasından ötrü, hökmən,
əvvəla milli gəlirdə investisiyalar payının güclü artımı (5-
dən ən azı 10%-dək); ikincisi, bir, yaxud bir neçə istehsal
sahəsinin sürətli inkişafı və üçüncü, iqtisadiyyatın yeni-
ləşdirilməsi tərəfdarlarının ənənəvi cəmiyyət müdafiəçiləri
üzərində qələbəsi gərəkdir. Bunların hamısı ilkin yüksəliş
təkanının bütün sosial-iqtisadi sistemdə intişar tapmasını
təmin etməlidir.

Kamilliyə (sənaye cəmiyyətinə) doğru hərəkət dövrü
U.Rostou tərəfindən uzun texniki tərəqqi mərhələsi kimi

səciyyələndirilir: urbanizasiya prosesi inkişaf edir, ixtisaslı əmək payı artır, sənayeyə rəhbərlik ixtisaslı müdir – menecerlərin əlində cəmləşdirilir. Beşinci pillədə (yüksək kütləvi istehlak) təklifdən tələbə mal və xidmətlərin istehsalından kütləvi istehlakına doğru irəliləyiş həyata keçirilir. Özünün daha sonrakı «Siyasət və yüksəliş pillələri» (1971) əsərinə U.Roston altıncı – insanın mənəvi inkişafının ön plana çəkildiyi həyat keyfiyyətinin axtarışı pilləsini əlavə edir.

Pillələrin davamiyyəti çox müxtəlifdir. Daha uzun birinci pillə olmuş və bəzi ölkələr hələ də onu yaşayır. İkinci pillə Qərbi Avropada XVII -XVIII əsrin əvvəlində əhatə etmişdir. Üçüncü pillə İngiltərə üçün, toxuculuq sənayesinin yüksəlişi nəticəsində, 1783-cü ildən sonra iki onillik, Fransa və ABŞ üçün – 1860-cı ildən qabaq bir neçə onillik; Almaniya üçün – dəmiryol çəkilişinin təsiri altında XIX əsrin üçdə bir gərəyi qədər davam etmişdir. Rusiya və Kanada üçün bu pillə yeni hasilat sahələri və kənd təsərrüfatının yüksəlişi əsasında 1914-cü ildən əvvəlki; Hindistan və Çin üçün – 1950-ci ildən sonrakı dövrü əhatə etmişdir. Rostonun təsnifatına uyğun olaraq, dördüncü pillənin son həddi: İngiltərə üçün – 1850-ci il, ABŞ üçün – 1900-cü il, Almaniya və Fransa üçün – 1910-cu il, Yaponiya üçün – 1940-cı il, SSRİ və Kanada üçün – 1950-ci il olmuşdur. Nəhayət, beşinci pillə Roston tərəfindən 70-ci illərdə yalnız ABŞ-m sərəvəti kimi qiymətləndirilmişdir. Həmin pillənin əsasını avtomobil sənayesi, şəhərətrafi tikinti, yolların çəkilişi və xüsusən xidmətlər

sahəsi təşkil etmişdir. Bu pilləyə keçid kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan işçi qüvvəsinin azalması, hakimiyyətin mülkiyyətçilərdən menecerlərə keçməsi, dəyərlərin dəyişməsi və s. ilə müşayiət olunur.

Roston nəzəriyyəsi dünyanın müxtəlif regionlarında iqtisadi inkişafın gedişinin və onun perspektivlərinin dərk olunmasına kömək edir. Eyni zamanda orada inkişaf dövrlərindən biri – sənaye inqilabının hazırlanması və həyata keçirilməsi dövrü mütləqləşdirilir və bir çox ölkələrin yaşadığı, yaxud daxil olduğu postsənaye sosial-iqtisadi inkişaf dövrü lazımcınca qiymətləndirilmir.

8.3. Vahid sənaye və yeni sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsi

Vahid sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi hər şeydən əvvəl, müxtəlif ölkələrin sənayeləşməsi əsnasında onlar üçün vahid sənaye cəmiyyətinin yaranacağını, keçmiş sovet və qərb sistemlərinin isə, yalnız onun variantları olduğunu iddia edən fransız sosioloqu Raymon Aronun adı ilə bağlıdır. Texniki tərəqqi, vahid sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsinin digər müəllifi – fransız Ellülün mülahizəsinə görə, təkcə iqtisadi qanunların tətbiqinin deyil, həm də qanunların özünün mahiyyətinin şəklini dəyişir: mülkiyyətçiliyin aparıcı rolu ləğv edilir, iqtisadi hakimiyyət iri korporasiyaların əlinə keçir, dövlətin köməyi ilə zənginlik və dilənçilik qütbləri yox edilir.

Beləliklə, kapitalist mülkiyyətçilərinin təkrar istehsal prosesi üzərində nəzarətlərini itirmələri haqqında, əvvəl-

lər «idarə edənlərin inqilabları» nəzəriyyəsində intişar tapmış ideya, sənaye sivilizasiyası problemləri həllinin müdir-menecerlərin əlinə keçməsinə iddia edən yeni sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəçiləri üçün də xarakterikdir. Özü də, Avropa və yeni sənaye cəmiyyətinin digər tərəfdarlarına görə, müasir korporasiyaların strukturu inhisarçılıq xarakteri daşımır, belə ki, o, təkcə gəlir götürülməsinə yox, həm də bir sıra həyat əhəmiyyətli sosial vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir. Sübut qismində, artan korporativ gəlirlərin istehlakçı tələblərinin daha yaxşı ödənilməsinə, şəhərlərin yeniləşdirilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsinə, elmi tədqiqatların inkişafına və digər buna bənzər məqsədlərə yönəldildiyinə istinad edilməsi göstərilir.

Yeni sənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsi amerikalı iqtisadçı Con Çelbreyt tərəfindən onun bir sıra əsərlərində, ilk növbədə isə, «Yeni sənaye cəmiyyəti» (1967) kitabında qələmə alınmışdır. Hələ 1957-ci ildə «Firavanlıq cəmiyyəti» əsərində Çelbreyt sübut etməyə çalışırdı ki, mürəkkəb və getdikcə təkmilləşən texnikanın tətbiqi kapitalizmin daxili başqalaşmasına, bazarın istehlak malları ilə təminatma, yaxşı təşkil olunmuş xidmətlər sistemində və bunların nəticəsi kimi, qabaqkı sosial fərqlərin silinməsinə doğru aparır. Müasir kapitalizmin bütün iqtisadi sistemi onun tərəfindən iki müxtəlif qəbillik sektorun – «planlaşdırıcı sistemin» və «bazar sisteminin» məcmusu kimi təqdim olunmuşdu. Təkcə qiymətlər, məsrəflər, texnologiya üzərində deyil, həm də cəmiyyət və dövlət üzərində hökmü olan iri korporasiyalar dünyası – birinciyə, keçici olmayan iqtisadi,

mədəni, mənəvi və sosial dəyərlərin mərkəzi qisminə çıxış etsələr də, hökmdən məhrum xırda firmalar, itibatmaqda olan sənətkarlıq, xidmət sahəsi və i.a. – ikinciyə aiddir. «Planlaşdırıcı sistem» qeyri-sabitliyin və qarşıdurmaların qızışmasının mənbəyi kimi hədsiz ekspansiyaya və ictimai maraqlara etinasızlığa səyə görə ittiham edilir. Aronun və xüsusilə Çelbreytin nəzəriyyəsindən dünya iqtisadiyyatı üçün hansı nəticələri çıxarmaq olar? Dövlətləri «planlaşdırıcı sistemin» buxovlarından çıxara biləcək, onu inhisarsızlaşdırılmış xidmətinə yönəldəcək, rəqabət qabiliyyətini və «bazar sisteminin» alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlişini təmin edəcək qeyri-tipik islahatlar silsiləsi təqdim olunur.

9.4. Postsənaye cəmiyyət nəzəriyyəsi

Doğrusu, birinci amerikalı sosioloq Daniel Bellin sənayeləşmə başa çatdırıldıqdan sonra cəmiyyətin iqtisadi xüsusiyyətləri haqqında məsələnin qaldırıldığı postsənaye cəmiyyət konsepsiyasının adı çəkilməlidir.

Postsənaye cəmiyyəti Bellin fikrinə görə beş əlamətlə xarakterizə olunur: 1) iqtisadiyyatın mallar istehsalından xidmətlər istehsalına keçməsi ilə; 2) işləyənlər arasında peşəkar mütəxəssis və texniklərin üstünlük təşkil etməsi ilə; 3) nəzəri elmin aparıcı rolu ilə; 4) texniki-iqtisadi mühitin texnologiyaya nəzarət yönümü ilə; 5) qərarların «intellektual texnologiya ilə qəbulu prosesinin təmin olunması ilə». «Sənayeçilik» böhranından çıxış yolunu Bell həm «postsənaye meyllərinin» inkişaf etdirilməsində,

həm də elmlə din arasındakı uçurumun aradan qaldırılmasında görür.

Postsənaye cəmiyyəti haqqında ideyaların digər variantı amerikalı sosioloq və futuroloq Alvin Toffler tərəfindən «Üçüncü dalğa» (1980) kitabında irəli sürülmüş supersənayeləşmə nəzəriyyəsidir. Müəllif çağdaş cəmiyyətin yaşadığı bütün mürəkkəb və müxtəlif qəbildən olan təbəddülatlar proseslərini sənayeçiliyin dağılması və «yeni sivilisasiyanın» törəməsi ilə izah etməyə çalışır. Bu cür keçidi o, tarixi inkişaf prosesində kükrəyən «yeniliklər dalğasının» ardıcıl dəyişkənlik nəzəriyyəsi ilə izah edir. Təqribən on min il qabaq «aqrar sivilisasiya dalğası» başlamış, sonradan XVII əsrin sonundan Avropada ikinci böyük «planetar yeniləşmələr» dalğasına və sənaye sivilizasiyasının təsdiqlənməsinə səbəb olan sənaye inqilabı alovlanmış, XX əsrin 60-cı illərinin əvvəlindən isə, «üçüncü dalğa» yaxınlaşmağa başlamışdır.

Sosial psixologiya və həyat tərzı sahəsində «üçüncü dalğa» cəmiyyəti istehsalı və istehlaka meyili sənaye fərdindən «mənəvi dəyərlərə və yaradıcılığa meyillənən yeni şəxsiyyətə» keçid manesini verir. Pula təzim, ağalıq-mütilik münasibətləri əvəzinə – qarşılıqlı anlaşma və qarşılıqlı kömək münasibətləri, iri təşkilatlar daxilində sərt əmək intizamı əvəzinə – kiçik təşkilatlarda və evdə dəyişən cədvəl üzrə könüllü iş; təbiəti dağıtmaq, əvəzsiz ehtiyatları sovurmaq əvəzinə – təbiətlə əməkdaşlığa, bərpa edilən enerji mənbələrinə üz tutmaq; artımın özü naminə artım əvəzinə – hədd qoyulmuş tarazlaşdırılmış artım.

9.5. *Vahid sivilizasiya və sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyələri*

«Soyuq müharibə» qurtardıqdan və Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra dünyanın kommunist (sosialist), onun əksinə olan qərb (antikommunist) və bloklara qoşulmayan (bitərəf) ölkələr blokuna siyasi bölünməsi başa çatdı. Dünyanın bu cür siyasi bölüşdürülməsi sosialist iqtisadiyyatlı (kommunist ölkələri deyilən), inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı (kapitalist ölkələri deyilən) və bazar iqtisadiyyatlı inkişaf edən ölkələrə (üçüncü dünya ölkələri deyilən) sosial-iqtisadi bölgünü xeyli dərəcədə müəyyənləşdirirdi. İndi o, inkişaf etmiş, inkişaf edən və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə çevrilmişdir. İntəhası, inkişaf edən ölkələrin bir qrupu (yeni sənaye ölkələri yarımqrupundakı) inkişaf etmiş ölkələr qrupuna keçir, keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər isə, vaxtı yetişdikdə qismən inkişaf etmiş, qismən də – inkişaf edən ölkələr qrupuna keçəcəklər.

Dünya ölkələrinin tipologiyası gələcəkdə necə olacaq? Vahid sivilizasiya və sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyələrində bu suala cavab cəhdləri var.

9.6. *Vahid sivilizasiya nəzəriyyəsi*

Vahid sivilizasiyanın sosial-mədəni nəzəriyyəsi bünövrəsində bütün dünya ölkələrinin vahid siyasi, sosial və iqtisadi quruluşa – liberal demokratiyaya doğru tədrici hərəkəti haqqında liberal ideya durur. Bu nəzəriyyənin

çağdaş tərəfdarlarının mülahizəsinə görə, bu cür quruluş Qərbdə artıq, bərqərar olunmuşdur, dünyanın qalan ölkələri liberallaşdıqca ona nail olduqda isə, dünya vahid cəmiyyətə çevriləcək və buna görə, sanki, həmin nəzəriyyənin daha məşhur müəlliflərindən biri, yapon mənşəli amerikalı Frensis Fukuyamanın ifadə etdiyi kimi, «tarihin sonu» çatacaq.

Vahid sivilizasiya nəzəriyyəsi diqqəti dünya ölkələrini vahid cəmiyyətdə birləşdirən, onların qarşılıqlı asılılığını gücləndirən, aralarındakı sərhədləri silən getdikcə daha qüdrətli qüvvələrə yönəldir. Bu, sonradan iqtisadiyyatı qloballaşdırmaqla, onu beynəlmilləşdirici və hər şeydən əvvəl onun transmilliləşdirilməsi və inteqrasiyası vasitəsi ilə təzahür edən qüvvələrdir. Belə modernləşdirmə nəticəsində müasir sənaye və postsənaye cəmiyyətinin ilk dəfə Qərbdə təzahür etmiş cizgiləri dünyanın qalan ölkələrinə də xas cizgilərə çevrilir.

Eyni vaxtda, vahid sivilizasiya nəzəriyyəsi modernləşmənin vesternləşmə ilə eyniyyət təşkil etdiyini (yəni, başqa ölkələrin qərb mədəniyyətini yamsılamasını) nəzərdə tutur. Lakin, Rusiya və Yaponiyanın əvvəlki əsrlərdəki və Cənubi-Şərqi Asiyanın XX əsrdəki təcrübəsi göstərir ki, modernləşmə vesternləşməsiz də gedə və ölkələr onun gedişində digər, qərbdənkənar sivilizasiyaya məxsusluğunu qoruyub-saxlaya bilər. İlk növbədə bu, mədəniyyətə aiddir, ancaq, iqtisadiyyatda da özünəməxsusluq, məsələn, Yaponiyada olduğu kimi, saxlanıla bilər. Hərçənd, vahid sivilizasiya nəzəriyyəsi ölkələr arasındakı sosial-

mədəni fərqləri doğuran dinin və millətçiliyin siyasi və iqtisadi həyatda vacibliyini qəbul etsə də, hesab edir ki, liberallaşma möhkəmləndikcə, onlar ona əngəl olmayacaq.

9.7. Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi

Amerikalı professor Semuel Xantinqton «soyuq müharibədən» sonra siyasi və mədəni aləmin getdikcə daha çoxqütblü və aşağıdakı səkkiz başlıca sivilizasiyadan ibarət olmasını vurğulayır: qərb, islam, hindi, çin, yapon, pravoslav, Afrika və Latın Amerikas. Son vaxtlar, bu nəzəriyyəyə müvafiq olaraq, dünyada və dünya iqtisadiyyatında Qərbin rolu azalır, Asiya sivilizasiyalarının əhəmiyyəti artır; əlaqələr hər şeydən əvvəl müxtəlif sivilizasiyalar arasında güclənərək, həmin sivilizasiyaların əsas ölkələrinə doğru meyl edir. Nəticədə, gələcək dünya, Xantinqə görə – vahid sivilizasiya olmayıb, aralarında çoxlu şərikli şeylərin, lakin, silinməyən çoxlu fərqlərin də olduğu müxtəlif sivilizasiyalar toplusudur.

Sosial-mədəni olmaqla, sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi hər şeydən əvvəl mədəni və siyasi aspektlərlə bağlıdır. Bununla belə, ondan kifayət qədər mühüm iqtisadi nəticələr çıxır. Belə ki, qərb ölkələrinin dünya iqtisadiyyatındakı hakim mövqeyi tədricən zəifləyir – XX əsrin ortalarında Qərbi Avropanın, Şimali Amerikanın, Avstraliyanın və Okeaniyanın payına ÜDM-in təqribən 2/3-si, XX əsrin sonunda isə – 1/2-dən azı düşürdü. Eyni vaxtda, Asiya ölkələrinin dünya iqtisadiyyatındakı xüsusi çəkisi sürətlə artır – 1/8-dən 1/3-dək.

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsindən çıxarılan mühüm nəticə – çoxqütblü, özü də, təkcə siyasi deyil, həm də iqtisadi cəhətdən çoxqütblü aləmin güclənməsi. Yuxarıda xatırladıldığı kimi, Qərbin dünya iqtisadiyyatındakı rolunun azalması və son iki onillikdə başlanan, keçmiş Sovet respublikalarının nüfuzunun enməsi Çinin və digər Şərqi və Cənub – Şərqi Asiya ölkələrinin rolunun sürətlə artması, Latin Amerikasının və mümkün ki, Cənubi Asyanın rolunun artmağa başlaması ilə paralel gedir. Ehtimal ki, iqtisadi qüdrət, dünyada indikindən daha bərabər bölünəcək.

Bundan başqa, hər bir sivilisasiyanın daxilində aparıcı dövlətlər fərqləndirilir (bir-üç ələlxüsus aparıcı ölkələrin olmadığı islam sivilisasiyasından savayı). Xantinqton nəzəriyyəsindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin aparıcı ölkələr sivilisasiyaların təkcə qüdrətli siyasi və mədəni deyil, həm də iqtisadi dövlətlərinə çevrilməklə, onlara başçılıq edir, yaxud çoxdan başçılıq etməyə başlamışlar (Yaponiya və Çinə gəldikdə, bütün sivilisasiya yeganə ölkədən ibarətdir).

Digər nəticə – ölkələr arasında və inteqrasiya birlikləri daxilində iqtisadi əlaqələrin möhkəmliyi və dayanıqlığı onların bir, yaxud müxtəlif sivilisasiyalara mənsubluğundan, əgər müxtəlifdirsə, həmin sivilisasiyaların uyusuzluq dərəcəsi asılıdır (Xantinqtona görə, tutalım, pravoslav sivilisasiya qərb, hindi və Çin sivilisasiyalarına islam, yaxud yapon sivilisasiyalarına nisbətən daha yaxındır. AŞ daxilində uğurlu inteqrasiya ən çox, demək olar, onun bütün iştirakçılarının eyni sivilisasiyaya mənsublu-

ğuna əsaslanır. Hərçənd, bir indiki iştirakçı – Yunanıstan və bir gələcək iştirakçı – Kipr pravoslav sivilizasiyasına aid olsalar da, onlar iri deyil və mənsub olduqları sivilizasiya qərbi ilə çox uyuşur), NAFTA çərçivəsində inteqrasiya və onun bütün Amerikaya tədrici intişarı planları yenə də, iki xristian – qərb və Latın Amerikasını sivilizasiyalarının uyarlığına istinad edir. Bir çox Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin öz üzvlərini başlıca iqtisadi tərəfdaş kimi, Çinə sürətlə çevirmələri təkcə Çinin sürətlə güclənən iqtisadiyyatı ilə deyil, həm də bu ölkələrin bir neçəsinin (Vyetnamın, Koreyanın) sosial-mədəni keçmişində onunla ümumi şeylərin çoxluğu ilə həvəsə gəlir. Onların bəzilərinə (İndoneziya, Malayziya, Tayland, Filippin) iqtisadi həyatın çox böyük bir qismi çinli etnik azlığın əlindədir, bəziləri (Sinqapur, Tayvan, Makao) isə, demək olar yalnız çinlilərlə məskunlaşmışdır. Bu nöqtəyi nəzərdən, Çin sivilizasiyası ilə çoxuyarlı olsa da, regionda Çin qədər sosial-mədəni əlaqələri olmayan Yaponiyaya nisbətən Çinin bu regionda aparıcı dövlət olmaq şansı daha artıqdır.

9.8. İmperiyaların süqutu nəzəriyyəsi

Özünün «Qüdrətli dövlətlərin yüksəlişi və süqutu» kitabında amerikalı Pol Kennedi keçmişin qüdrətli dövlətlərinin süqutunu onların həddən artıq iqtisadi gərginliyi ilə izah edir: imperiyalarda, onların saxalınmasına son nəticədə iqtisadiyyatdan tutulan iri məbləğlər xərclənilir (xüsusilə hərbi məsrəflərə) ki, bu da, imperiyaların iqtisadi süqutuna gətirib çıxarır.

NƏTİCƏLƏR

1. Müasir iqtisadi fikir (həm ölkə, həm də xarici dünyaya təsərrüfatının (dünya sivilizasiyasının) vahid inkişaf pillələri nəzəriyyəsini hələlik yarada bilməmişdir.

2. Bu sahədəki ayrı-ayrı uğurlu eksperiment və axtarışlar U.Rostounun (yüksəliş pillələri nəzəriyyəsi), C.K.Çelbreytin (yeni sənaye cəmiyyəti), D.Bellin (postsənaye cəmiyyəti), A.Tofflerik (supersənaye cəmiyyəti) işləri və nəşrləri ilə nəticələnmişdir.

3. Bütün bu nəzəriyyələrin səciyyəvi xüsusiyyəti və ümumi çatışmazlığı çox vaxt vahid və başlıca postulat və bütün inkişaf prosesinin hərəkətvericisi kimi qiymətləndirilən texnoloji determinizm prinsipidir. Digər səhv təmayül – sosial münasibətlər yeniliklərinin sadalanan sosial-psixoloji amillərinin dəyişik salınmasıdır.

4. Bütövlükdə, dünya iqtisadi fikri göstərilən nəzəriyyələr hesabına bütün planet miqyasında makrosəviyədə Rostounun «üçpilləlilik» (aqrar dalğa – sənaye dalğası – postsənaye dalğası) və ayrılıqda götürülən istənilən ölkə üçün (keçmişdə, indi və gələcəkdə) bütün inkişaf mərhələlərini keçmək (inkişaf etməmişdən inkişaf etmişə) vacibliyini göstərən «beşpilləlilik» ideyası ilə zənginləşmişdir.

5. Vahid sivilizasiyanın sosial-mədəni nəzəriyyəsinin əsasında bütün dünya ölkələrinin vahid siyasi, sosial və iqtisadi quruluşa – liberal demokratiyaya, yəni, Qərbin

artıq yetişdiyi quruluşa doğru təcridi hərəkəti haqqında ideya durur. Bu nəzəriyyəyə görə, cəmiyyətin modernləşməsi nəzəriyyəsi onun vesternləşməsinin başqa sözlə, başqa ölkələrin qərb mədəniyyətini yamsılamasının eynidir.

6. Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi dünyanın getdikcə daha çoxqütblü olması və səkkiz əsas: qərb, islam, hindi, Çin, yapon, pravoslav, Afrika, Latın Amerikasını sivilizasiyasından ibarət olması, onların davam etməkdə olan modernləşməsinin isə, vesternləşməsinin eyni olmaması ideyası üzərində qurulur.

İSTİLAH VƏ ANLAYIŞLAR

İqtisadi yüksəliş pilləsi

Sənaye cəmiyyəti

Yeni sənaye cəmiyyəti

Postsənaye cəmiyyəti

Supersənaye cəmiyyəti

Vahid sivilizasiya nəzəriyyəsi

Vesternləşmə

Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi

ÖZÜNÜ İMTAHAN SUALLARI

1. Nəyə görə iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyan bütün ölkələr altı iqtisadi yüksəliş pillələrinin hamısını keçməlidir? Əgər pillələrdən biri inkişaf prosesindən kənar qalarsa, nə baş verər.

2. Nəyə görə sənaye cəmiyyəti postsənaye cəmiyyəti ilə hökmən əvəz olunmalıdır?

3. Sizin fikrinizcə, supersənayeləşmə dalğası neçə müddət (iqtisadi baxımdan) və nəyə görə davam edə bilər?

4. Vahid sivilizasiya nəzəriyyəsinin hansı müddəalarını Siz düzgün, hansılarını isə səhv hesab edirsiniz?

5. Siz Xantiqtonla, pravoslav sivilizasiyasının islam və yapon sivilizasiyasına nisbətən qərb, hindi və Çin sivilizasiyasına daha çox uyarlığı fikri ilə razısınız mı?

X FƏSİL

DÜNYA TƏSƏRRÜFATININ XX ƏSRİN SONLARINDA İNKİŞAF TƏMAYÜLÜ

10.1. Postsənayeləşmə müasir dünya iqtisadiyyatında əsas təmayül kimi

XX əsrin sonlarında meydana gələn təmayüllərin təhlili gələcəyə boylanmağa, qarşıdakı (hazırkı) XXI yüzilliyin bəzi mümkün cizgilərini görməyə imkan verir, hərçənd, özünə belə bir hesabat da verilməlidir ki, öncəgörmə – səhvlərin ən çox buraxıldığı sahədir.

XX əsrin ortalarında inkişaf etmiş ölkələrdə başlanan postsənayeləşmə qüvvətlənir və ehtimal ki, XXI əsrin əvvəllərinin dünya iqtisadiyyatında başlıca təmayül kimi qalaraq, bütün ölkələrə yayılacaq. Postsənayeləşmə sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə keçilməsinə deyilir.

Bəşəriyyət tarixinin əsas hissəsi iqtisadiyyatda ilkin sektorun (kənd və meşə təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıq) üstünlülük xarakterik olduğu sənayeyəqədərki (ənənəvi) cəmiyyətə düşür. İlkin sektor daha az inkişaf etmiş bir çox ölkələrin iqtisadiyyatına indiyədək hökmranlıq edir.

XVII əsrdə başlanmış fral sənayeləşmə prosesi inkişaf etmiş ölkələrdə təxminən XX əsrin birinci yarısında, əksər postsovet və bəzi inkişaf edən ölkələrdə – XX əsrin sonla-

rına yaxın başa çatdı. Sənaye iqtisadiyyatının başlıca sektoru ikincisi (sənaye və tikinti) oldu.

10.2. Postsənayeləşmənin mahiyyəti

Hərçənd, bir çox inkişaf edən ölkələrdə fral sənayeləşmə hələ davam etsə də, müasir dünya üçün iqtisadiyyatda üçüncü (xidmətlər) sektorunun sürətli artımı xarakterikdir. Belə ki, Rusiyada bütün məşğulların artıq yarıdan çoxu üçünü sektorda işləyir, ikinci sektordakı məşğulların sayı isə, hələ 70-80-cı illərdə artımdan qalmışdır (90-cı illərdə o, hətta azalmışdır). ABŞ-da işləyənlərin 75%-i üçüncü sektorda məşğuldur.

Özü də, bu sektorun sürətli yüksəlişi elm və elmi xidmət, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, səhiyyə və bədən tərbiyyəsi, mənzil-kommunal təsərrüfatı və iaşə xidməti, sosial təminat, istirahət sənayesi hesabına baş verir. Rusiyada həmin sahələrdə (bizdə onlar daha çox elmi və sosial-mədəni sahələr adlandırılır) işləyənlərin artıq 1/2-i məşğuldur (1970-ci ildə 1/5-i). Bu üçüncü sektor sahələr qrupunun ümumi cəhəti odur ki, bir çox digər xidmət sahələri (nəqliyyat və rabitə, maddi-texniki təchizat, satış və tədarük, kredit vermə, maliyyə və sığorta) ilə müqayisədə onların səyləri maddi istehsal sahələri xidmətindən daha çox bölüklərin istehsalına və yayılmasına və insanlara belə xidmətin göstərilməsinə yönəldilmişdir. Ənənəvi olaraq əsasən insanlara xidmət göstərilməsinə səmtləşdirilmiş ticarət və ictimai iaşə, dövlət idarəçiliyi ("güc" idarələrindəxil olmaqla) iri xidmət sahələri olaraq qalır.

Sənayeyə qədər ki, (ənənəvi) cəmiyyətdə başlıca iqtisadi ehtiyat təbii ehtiyatlar, hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatı əkinləri (torpaqları) idi. İqtisadi münasibətlər əsasən torpaq mülkiyyəti və onun becərilməsi ətrafında qurulurdu. Sənaye cəmiyyətində kapital həm real formada (istehsal vəsaitləri), həm də pul şəklində başlıca ehtiyata çevrildi. Buradakı iqtisadi münasibətlər ən çox həmin kapitala yiyələnmə və ondan istifadə əsasında qurulur.

Postsənaye cəmiyyətində biliklər və əmək əsas ehtiyatlara çevrilir. İqtisadi münasibətlər ən çox yeni biliklər yaratmaq və onlardan istifadə etməklə müəyyənləşdirilir. Biliklər istehsalına elmə və həmin biliklərin təmsilçilərinə (yüksək təhsilli, yaradıcı və fiziki cəhətdən sağlam işçi qüvvəsinə) böyük diqqət yetirilməsi bununla əlaqədardır. Cəmiyyətin intellektual inkişafı təsərrüfat həyatının müstəsna dərəcədə mühüm ilkin şərtinə çevrilir, bu həyatın özü isə, ən çox daimi yeniliklərlə (innovasiyalarla) ifadə olunur. Biliklərə, informasiyaya artan maraq ona səbəb olur ki, postsənaye cəmiyyətini çox vaxt informasiya cəmiyyəti adlandırırlar.

10.3. Gələcək iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri

Postsənaye iqtisadiyyatının ən mühüm cəhətləri bunlardır:

- İstehsal və istehlak strukturunun dəyişməsi (əsasən xidmətlərin rolunun artması hesabına). Belə ki, Rusiyada, artıq 90-cı illərin əvvəllərində ÜDM istehsalı strukturu

runda xidmətlər malları üstələməyə başladı, əhalinin istehlak xərcləri strukturunda isə, xidmətlərin payı indi 1/6-ə dəkdir və gələcək artıma meyllidir. Xidmətlərin payı xarici ticarət dövriyyəsində də artır: Rusiyada o, 90-cı illərin əvvəlindəki 12%-dən 90-cı illərin sonundakı 20%-ə qalxmışdır. Eyni vaxtda iqtisadiyyat sektorları strukturunda da dəyişiklik gedir, özü də, bu dəyişiklik təkcə xidmətlər sahəsi daxilində deyil (yuxarıya bax), həm də maddi istehsal sahəsində baş verir. Bu, hər şeydən əvvəl elm tutumlulara aid birinci və ikinci sektor sahələrindəki artımdır (onlarda ETİMİ xərclərinin payı satış həcminin azı 3,5-4%-i, ETİMİ də məşğul olanların payı isə, sahədəki bütün məşğulların azı 2,5-3%-i qədərdir). Onların dövlət ticarətində məhsulunun payı da artır;

- hər şeydən əvvəl məktəbmabədi təhsil hesabına təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi. 90-cı illərin ortalarında belə təhsillə əhatə olunmuş yaşı 20-dən 24-dək gənclərin payı daha az inkişaf etmiş ölkələrdə bir neçə faiz, inkişaf etmişlərdə - onlarla faiz (Yaponiyada - 30%, Almaniyada - 36%) idi. Bəzi keçmiş Sovet respublikalarında (Rusiyada, Ukraynada, Belarusiyada, Qazaxıstanda) bu göstərici 42-46%-dək çatacaq, həmin ölkələri gənc nəslin ali və orta ixtisas təhsili ilə əhatə olunması sahəsində dünyada qədərincə yüksək yerə çıxarır. Lakin, birinci yeri şəriksiz olaraq, ABŞ və Kanada bölüşdürür (ABŞ-da 80%-dən artıq). Nəticədə, əhali, o cümlədən işləyənlər getdikcə daha artıq yüksək təhsil səviyyəsinə malikdir. Belə ki, Rusiyada, işləyənlərin 52%-nin ali (natamam ali daxil olmaqla) və orta ixtisas təhsili var və bu göstərici yüksəlməkdədir.

Dünya ölkələrinin əksəriyyətində bu, əhəlinin savadlı hissəsinin gəlir artımına səbəb olur, belə ki, yüksək təhsil səviyyəsi adətən, yüksək ixtisası və müvafiq olaraq, yüksək əmək haqqını təmin edir. ABŞ-da ali təhsilli işçinin gəlirləri natamam orta təhsilli işçininkindən üç dəfə artıqdır;

- əməyə yeni münasibət. Yüksək ixtisaslı işçilərə əməyə yaradıcı münasibət və insani münasibətlərə yüksək tələbat xasdır. Çox vaxt onlar üçün bu, sırf maddi maraqlardan daha əhəmiyyətlidir, hələ bu bir yana qalsın ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ixtisaslı işçilərin əmək haqqı onların gündəlik tələbatını (yaxud qidalanmanı, yaşayışı, nəqliyyatı, tibb xidmətini, istirahəti və s.) artıq, çoxdan təmin etməkdədir. Başqa sözlə, onlar işin təkə yüksək maaşlı deyil, həm də maraqlı, işdəki şəraitin isə – demokratik və insanpərvər olmasına çalışırlar. Bu, onların işverənlərinin öz başlıca və getdikcə dəyəri artan iqtisadi ehtiyatlarının daha yüksək faydalı iş əmsalına nail olmaq səyi ilə çox vaxt üst-üstə düşür (istehsalatın məsrəflərində əməyin və EMİTİ-nin ödəniş xərclərinin xüsusi çəkisi artır).

Nəticədə, əmək demokratiyası adlı əmək münasibətləri sisteminə keçid prosesi gedir. O, şirkətin kapitalında, gəlirlərində, idarə olunmasında hər bir işçinin yaxından iştirakı ideyasına əsaslanır. Belə ki, idarəetmədə iştirak əmək kollektivinin şirkətin rəhbər orqanlarındakı nümayəndələri, əmək kollektivində şirkətin vəziyyəti haqqında informasiyanın müntəzəm yayılması, şirkət bölmələrinin geniş sərbəstliyi vasitəsilə başa gəlir;

- hər şeydən əvvəl sabit inkişafa keçid vasitəsilə ətraf mühitə artırılmış diqqət Postsənaye cəmiyyəti təbii ehtiy-

atlara, hər şeydən əvvəl işə, biliklərdən və əmək ehtiyatlarından istifadəyə istinad edəcək iqtisadi yüksəlişə yetməyə çalışır. Bu, təbiətin yükünü yüngülləşdirir və onu gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlayır. Adətən, elm tutumlu maddi istehsal sahələri ətraf mühiti daha az yükləyir. Bunun nəticəsi, inkişaf etmiş ölkələrdə ətraf mühitin tədricən sağlamlaşmasıdır. İntəhası, fəal sənayeləşmənin gətirdiyi yeni sənaye ölkələrində, Çində və digər dövlətlərdə təbii ehtiyatların yükü artır, ekoloji vəziyyət pisləşir;

-iqtisadiyyatın adiləşdirilməsi (sosiallaşdırılması). Sənayeləşmə əsnasında maddi sahədə böyük istehsal gücləri yaradaraq, çağdaş cəmiyyət indi, onun üçün başlıca ehtiyatlara çevrilmiş ehtiyatların – biliklərin və ələlxüsus insanın inkişafına vəsait qoyur. Sosial-mədəni sahələr investisiya tətbiqinin, eləcə də büdcə xərclərinin əsas obyektinə çevrilir. Belə ki, əgər SSRİ-də müharibədən sonrakı beşilliklərdə bu sahələrə bütün əsaslı vəsait qoyuluşlarının təqribən 30%-i yönəldilirdisə, 60-cı illərdə 1/3-dən çoxu və 90-cı illərdə - təqribən 40% yönəldilmişdir. Təbii cəhətdən, əsas və dövriyyə kapitalına deyil, insan kapitalına qoyuluşlar başlıca amilə çevrilir;

- cəmiyyətin məlumatlandırılması. Əgər bilgiler (informasiya) getdikcə daha çox güc toplayırsa, onların alınmasına və tətbiqinə qoyuluşlar daha artıq səmərəli (mənfəətli) olur, onlara tələbat sürətlə artır. Nəticədə, müasir iqtisadiyyatda bilik istehsalçılarının (elmlə və elmi xidmətlə məşğul olan), onları yayanların (informasiya şəbəkələrinin, tədris müəssisələrinin, informasiya firmalarının) sayı daim artır. Müasir rabitə vasitələrinin, elektro-

nikanın, kompüter sənayesinin inkişafı sayəsində müasir informasiya istehlakı asanlaşaraq sınavi istehlakçıların malına çevrilir. Cəmiyyət getdikcə biliklərə daha dolğun yiyələnib, onlara daha artıq meyl edərək informasiya, kompüterləşdirilmiş cəmiyyətə çevrilir.

-xırda biznesin intibahı. Köhnə bilgilərin sürətlə dəyərsizləşməsi və yenilərinin bundan sürətli intişarı, cəmiyyətin xeyli hissəsinin yüksək gəlirlər səviyyəsi buraxılan məhsulun durmadan yeniləşməsinə yüksək təbəqələşməsinə səbəb olur. Sənaye cəmiyyətinə xas olan standartlaşdırılmış kütləvi məhsulun təzyiqi zəifləyir, belə ki, yüksək savadlı varlı alıcı getdikcə daha çox onun zövqünə uyğun gələn məhsul tələb edir, müasir iqtisadiyyat isə, bunu daha yaxşı etmək imkanı verir. Belə şəraitdə xırda müəssisələr daha həyat qabiliyyətli olur, özü də tək-cə xidmətlər sahəsində yox, həm də maddi istehsal sahəsində. Bir də ki, başlıca limitləşdirici ehtiyatların torpaq və kapital deyil, biliklər və əmək olduğu cəmiyyətdə ixtisaslı və tədbirli adamların xüsusi biznes aparmaq şansı daha çoxdur. Bu, qismən, orta həcmli müəssisələrə də aiddir. Nəticədə, aparıcı inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-də xırda və orta müəssisələrin payı 50%-dən artıqdır (Rusiya-hələlik 10%-ə yaxındır). Kiçik biznes beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə də nəzərəcarpacaq rol oynayır. Rusiya importunda ildə təqribən 20 mlrd dollara çatan və əsas etibarilə "təkilər", yəni, fərdi və xırda sahibkarlar tərəfindən təmin olunan qeyri-mütəşəkkil xarici ticarət deyilən ticarət buna misal ola bilər;

- globallaşma. Müasir nəqliyyat və rabitə vasitələri istənilən ölkəni xarici mallar və xidmətlər, istehsal amilləri (iqtisadi ehtiyatlar) üçün potensial cəhətdən daha əlçatan edir. Hərçənd, yer kürəsinin əksər hissəsində xarici məhsulun, xarici kapitalın, işçi qüvvəsinin, biliklərin və sahibkarlığın hərəkət istiqamətində çoxlu səddlər qalsa da, XX əsrin sonlarında onlar əsrin ortalarına nisbətən azalmışdır (doğrudur, əsrin əvvəllərində də onlar çox olmamışdır). Beynəlxalq əmək bölgüsünün getdikcə dərinləşməsi məhsulun (mal və xidmətlərin) və istehsal amillərinin çıxarılmasında və gətirilməsində demək olar, bütün ölkələrin tələbatını artırır. Nəticədə, nəzərəcarpacaq sayda şirkətlər üçün dünya vahid bazara, bir çox firmalar üçün onların regionu belə bir bazara, daha artıq sayda şirkətlər üçün məhsul və istehsal amillərinin ixracı və idxalı təsadüfi deyil, müntəzəm əməliyyata çevrilmişdir. Milli iqtisadiyyatlar bir-birinə getdikcə daha sıx sarınır (hər şeydən əvvəl regional səviyyədə) dünya təsərrüfatı getdikcə daha vahid kompleksə çevrilir. Siyasi və sosial-mədəni nöqtəyi-nəzərlər bir yana, qloballaşmanın iqtisadi mahiyyəti bundan ibarətdir.

10.4. Postsənayeləşmə problemləri

Sənaye cəmiyyətindən postsənayeyə keçidin təkamüllüyünə baxmayaraq, o, ölkə daxilində ciddi münaqişələr doğurur. Bu, bir çox maddi istehsal sahələrinin məhsuluna (xüsusilə xammala və materiallara) və xidmətlər sahəsi daxil olmaqla, əksər sahələrdə aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsi-

nə azalan, yaxud durğunlaşan tələbatın doğurduğu struktur və ixtisaslı işsizliyin güclənməsidir. Postsənaye cəmiyyətinin biliklərə və təhsilə malik hissəsi ilə aşağı ixtisaslı hissəsi arasında ziddiyyətlər artır.

Rusiyada postsənaye cəmiyyətinə keçid təkcə, birinci və ikinci sektorların bir çox sahələrində istehsalın həddən ziyadə azalmasına deyil, həm də üçüncü sektorun elm və elmi xidmət, səhiyyə və bədən tərbiyəsi, mənzil-kommunal təsərrüfatı, sosial təminat kimi sahələrinin vəziyyətinin ağırlaşmasına səbəb olan iqtisadi böhranla çətinləşir. Nəticədə, Rusiya bəzi göstəricilərə görə postsənaye cəmiyyətinə doğru irəliləməyib, ondan uzaqlaşır. Eyni zamanda, digər göstəricilərə (təhsil, kompüterləşmə) görə irəliləmə davam edir.

10.5. Postsənayeləşmənin dünya təsərrüfatına təsiri

Postsənayeləşmə təkcə, ayrıca ölkələr daxilində deyil, həm də dünya təsərrüfatında, o cümlədən aşağıdakı dərin dəyişikliklərə aparır:

- dünya ÜDM-nin istehsal və istehlak strukturu tədricən, 80-cı illərdə ildə 3,4%, 90-cı illərdə isə 2,6% (bütün dünya ÜDM-i müvafiq olaraq 3,1 və 2,0%) sürətlə artan xidmətlər sahəsinə sarı hərəkət etməklə, dəyişir, bunun nəticəsində xidmətlər sahəsinin dünya ÜDM-nin payı 53-dən 63%-dək artmışdır;

- inkişaf etmiş ölkələr diqqəti daha çox təbii ehtiyatlardan deyil, biliklərdən, əmək ehtiyatlarından istifadəyə cəlb edirlər; elm tutumlu texnologiyalara keçid həmin ölkələrin təbii ehtiyatlara tələbatını ləngidir. Dünya ticarətində kənd təsərrüfatı və hasilat sənayesi məhsullarının payı azalmaqda davam edir (hərçənd, enerji ehtiyatlarının payı ayrı-ayrı dövrlərdə artmışdır). 1937-ci ildə bu məhsula dünya mallar ixracının 61%-i, 1960-cı ildə – 45%-i, 1996-cı ildə - 23%-i düşürdü (qalanlarını emal sənayesinin məmulatı, yəni, hazır məmulat təşkil edirdi);

- *beynəlxalq biliklər ticarəti* (beynəlxalq texnologiya ötürüşləri) sürətlə artır. Belə ki, dünyada ən iri bilik ixracçısı ABŞ-ın mal ixracı 1989-1996-cı illər ərzində 1,8 dəfə, xidmətlər ixracı - 1,8 dəfə (128-dən 235 mlrd dollara-dək) artmış, xidmətlər ixracının patentlərin, lisenziyaların və müəllif hüquqlarının satışından əldə edilən gəlir kimi tərkib hissəsi isə, 2,2 dəfə (14-dən 30 mlrd dollara-dək) və eyni vaxtda onların idxalı 3dəfə (2,5-dən 7,5 mlrd dollaradək) artmışdır;

- *iqtişadi informasiyanın rabitə* və nəqliyyat vasitələrinin ucuzlaşması ilə əlaqəli bolluğu və əlverişliliyi kapitalın beynəlxalq hərəkəti üçün çox güclü stimula çevrilmişdir. Belə ki, TMSŞ bütün dünya ölkələrindəki işlərin vəziyyəti haqqında təzə informasiyaya malik olmaqla orada öz filiallarını yaratmaq imkanı qazanır, müasir rabitə isə, bu filiallara, öz hesabatlarını lazım gələrsə hər gün TMSŞ-nin mənzil-qərarqablarna göndərmək fürsəti verir.

XI FƏSİL

İNKİŞAF SƏVİYYƏLƏRİNDƏKİ FƏRQLƏRİ ARADAN QALDIRMAQ CƏHDLƏRİ

11.1. İnkişaf səviyyələrində fərq anlayışı

Dünya ölkələri və əraziləri arasında sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi fərqləri bütün bəşəriyyət tarixi ərzində müşahidə olunur.

Müasir Rusiyanın ərazisində onun sakinlərinin əsasən ovçuluq və balıq ovu ilə məşğul olduğu beş min il bundan qabaq, Şumerdə və Misirdə artıq suvarılan əkinçilik və inkişaf etmiş heyvandarlıq mövcud idi, ən müxtəlif əmək alətləri hazırlanır, yazı var idi. Həmin sivilizasiyalara varislik edən Yunanıstan və Roma, qədim Babilistan, İran, Hindistan, Çin həmçinin, dünyanın qalan regionları ilə müqayisədə daha yüksək sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi nümayiş etdirirdilər. Əsrin ortalarında Çinin və digər şərq sivilizasiyalarının inkişaf səviyyəsi Avropanın və Rusiyanın kəşfiyyat səviyyəsini üstələyirdi. Nəhayət, bizim dövrümüzdə nisbətən kiçik inkişaf etmiş ölkələr qrupu (30-a yaxın) sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə, qalan yüz əlli dünya ölkəsini xeyli üstələyir. Beləliklə, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindəki fərq – hər şeydən əvvəl inkişaf etmiş ölkələrlə qalan ölkələrin inkişaf səviyyələri

arasındakı t fav dd r (h r c nd, inkişaf etmiş ölkələr qrupu daxilində də, məsələn, ABŞ və Yunanıstan arasındakı f r , onların, əhalinin admbaşına düşən ÜDM-i üzrə mülahizəyə görə iki dəfədən artığa çatır).

Ehtimal ki, dünya ölkələri v  regionları arasında sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindəki f r  gələcəkdə də mövcud olacaq. Əgər indiyədək həcmcə orta və iri ölkələrdə vilayətlər, Őtatlar, torpaqlar arasında inkişaf səviyyələri arasındakı f r  qalırsa (proqnozlara görə isə, bundan sonra da qalacaq), onun dünya ölkələri arasında mövcud olacağı Ő ksizdir.

11.2. İnkişaf səviyyələrindəki f r nin həcmləri

Əgər, yalnız bir göstəriciyə –  halinin adambaşına ÜDM/ MM-un h cml rin  görə fikir y r d l rs , sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindəki m nzr  belədir. 1997-ci ildə əhalinin adambaşına orta dünya ÜDM istehsalı 5130 dollar olmuş, o cümlədən 25 – bu göstərici üzrə lider ölkədə onun miqdarı orta hesabla 25700 dollara çatmış, qalan bütün ölkələrin (bu, demək olar bütün inkişaf edən və postsozialist ölkələridir) orta tarazlaşdırılmış göstəricisi isə, 1250 dollara b r b r olmuş, yəni, lider ölkələr yerdə qalan dünyanı bu göstərici üzrə demək olar 21 dəfə qabaqlamışdır. Əgər  halinin adambaşına ÜDM istehsalı AQP-n  görə hesablanarsa, orta dünya göstəricisi 6330 dollar, lider ölkələrdə - 22700 dollar, qalan ölkələrdə isə - 3230 dollar təşkil edər, başqa sözlə, f r  7 dəfəyədək azalar.

Beləliklə, hərçənd fərq böyük olsa da, real həyatda o, mübadilə kurslarından gələn qənaətlərə nisbətən azdır, belə ki, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə onlar qaldırılmış (ilk növbədə Yaponiyada, Almaniyada, Fransada) dünyanın qalan əksər ölkələrində isə, əksinə, endirilmişdir (məsələn, Çində və Hindistanda 4 dəfə). Əgər insanın inkişaf indeksinə görə qiymətləndirilərsə, həmin fərq daha az olar: bu göstərici üzrə o, ilk beş ölkə ilə axırıncı beşlik arasında 5 dəfədir, belə ki, onların arasındakı, ömrün uzunluğu və əhalinin təhsillə əhatə olunmasında əhalinin adambaşına ÜDM/ÜMM-a nisbətən fərq daha azdır. Axı, dünyanın daha varlı ölkəsi – Lüksemburqla (əhalinin adambaşına 34460 dollar) daha kasıb ölkəsi – Həbəşistan (əhalinin adambaşına 510) arasında bu göstərici üzrə fərqi demək olar 68 dəfə olmasına əmin olmaq üçün baş sındırmaq lazım deyil.

Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə öncül və geridə qalmış ölkələr heyəti aramla da olsa, dəyişir. Bir tərəfdən, qədimlərdə və orta əsrlərdə dünyanın daha çox inkişaf etmiş ölkələrindən biri, Hindistan, indi əslində daha az inkişaf etmiş ölkələrdən biridir (onun nəhəng sahəsinə görə Hindistanı bu ölkələr qrupuna salırlar, hərçənd, onun keçmiş hissəsi – inkişaf səviyyəsi hazırda Hindistana yaxın olan Banqladеш həmin yarımqrupa daxil edilmişdir). Digər tərəfdən, bir neçə yüz il bundan qabaq dünyanın daha geridə qalmış regionlarından olan Şimali Amerika, Avstraliya və Yeni Zelandiya indi daha qabaqcıllara aiddir.

11.3. İnkişaf səviyyələrindəki fərqin azalıb/çoxalma proseslərinin sürətlənməsi

Geri qalmışdan inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmə indi əvvəlkindən tez gedir. Belə ki, Yaponiyada bunun üçün təqribən 70 -100 il (XIX əsrin 60-cı illərindən XX əsrin 30-cu illərinə və son olaraq İSİT-na qəbul edildiyi 60-cı illərinədək) Cənubi Koreyaya isə – 40-50 ilə yaxın (cari ötən) yüzilliyin 50-ci illərinin əvvəllərindən Koreya Respublikasının İSİT-na daxil olduğu 90-cı illərinədək) tələb olunmuşdur. Doğrudur, əks proses də eynən tez gedir: Rusiyada 90-cı illər ərzində alıcılıq qabiliyyəti pantetine görə əhalinin adambaşına düşən ÜDM demək olar 2 dəfə – 80-cı illərin sonlarındakı 6930 dollardan 1998-ci ildə təxminən 3800 dollaradək azalmışdır. (Rusiya Dövlətstatkomunun daha yeni hesablamalarına görə – 12000-dən 6700 dollaradək).

İnkişaf səviyyələrindəki fərqin azalıb/çoxalma proseslərinin intensivləşməsi son 100-200 ildə əhalinin adambaşına iqtisadi artım sürətləri hesabına baş vermişdir. Demək olar bütün bəşəriyyət tarixi ərzində iqtisadi artım əhali artımını zorla üstələmişdir. Lakin son yüzilliklərdə o, sürətlənməyə başlamışdır. İndiki inkişaf etmiş ölkələrin əhalinin adambaşına ÜDM-nun orta illik artım sürətləri XVIII əsrdə 0,5-0,6%-ə yaxın olmuş, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəlində onlar 1,7%-ə çatmış (ayrı-ayrı onilliklərdə), sonra isə, iki dünya müharibəsi və 30-cu illərin böh-

ranı nəticəsində aşağı düşmüş, lakin XX əsrin ikinci yarısında yenidən 2,6%-ə qalxmışdır (zirvə 60-cı illərdə fəth olunmuşdur). Bu tarixi sıçrayışda Avropa ölkələri ilə birlikdə XIX əsrin birinci yarısında feodal (Rusiya, Yaponiya) yaxud köçmə kapitalizm (Şimali Amerika, Avstraliya və Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika, sonradan İsrail) ölkələri olan qeyri - Avropa ölkələri də iştirak etmişdir.

Dünyanın qalan ölkələri uzun müddət bu iqtisadi artım sürəti zonasından əsasən kənarda qalmışlar. İndi inkişaf etmişlər adlanan bu ölkələrin əksəriyyətinin əhalinin adambaşına hesabından iqtisadi artım sürətləri XIX əsrin əvvəllərində demək olar sıfıra bərabər, yaxud mənfi olmuş, XIX əsrin sonuna yaxın onlar ildə 0,1-0,2%-dək yüksəlmiş, XX əsrin əvvəlində 1%-ə çatmış onun ikinci yarısında 0,1-dən 2,8%-dək qalxıb-enmişdir.

Nəticədə, hələ 200 yüz il bundan qabaq Avropa və yerdə qalan dünya arasında mövcud olan sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələri arasındakı nisbət kiçik fərq inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələr arasında böyük fərqi çevrilmişdir. Onların arasında AQP-nə görə əhalinin adambaşına düşən ÜDM/ÜMM-un həcmində 1750-ci ildə fərq demək olar, yox idi, ancaq 1860-cı ildə artıq, 2 dəfə olmuş, 1950-ci ildə 5,8 dəfəyə çatmış və 1996-cı ildə təqribən 6,6 dəfəyə bərabər olmuşdur.

Cədvəl 1.

*Dünyada ÜDM artımının orta illik sürətləri
(mötərizələrdə-əhalinin adambaşına)*

Ölkələr, regionlar	1980-1989 il	1990-1999 il
İnkişaf etmiş	2,9 (2,2)	2,3 (1,6)
O cümlədən:		
ABŞ	2,7 (1,8)	2,2 (1,2)
AŞ	2,2 (2,0)	2,0 (1,7)
Yaponiya	3,8 (3,1)	1,8 (1,5)
İnkişaf edən (Çin və Vyetnam daxil olmaqla)	4,3 (1,9)	5,7 (3,7)
O cümlədən:		
Afrika	2,6 (-0,3)	2,9 (0,4)
Latin Amerikası	2,2 (0,0)	3,4 (1,6)
Qərbi Asiya	2,2 (-1,2)	4,0 (0,8)
Yerdə qalan Asiya	7,0 (5,1)	7,5 (5,8)
O cümlədən:		
Çin	9,5	11,9 ^{xx}
Hindistan	6,0	5,9 ^{xx}
Keçid iqtisadiyyatlı (MDB, Mərkəzi və Şərqi Avropa daxil olmaqla)	2,9 (2,2)	-3,2 (-3,3)
Bütövlükdə dünya		
*Proqnoz	3,3	3,2
**1990-1997il		

1-ci cədvəldə ÜDM artım sürətlərini ölkələrə və regionlara görə xarakterizə edən məlumatlar verilmişdir.

11.4. Fərqi aradan götürülməsində uğurlar və müvəffəqiyyətsizliklər

XX əsrin sonunda inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələr arasındakı fərqi əhalinin adambaşına ÜDM-nin artım sürətləri mülahizəsinə görə ümumilikdə artmamış (hərçənd, regionların bir qisminə məsələn Afrikada geriləmə yüksəliş digərlərində isə Cənubi-Şərqi və Cənubi Asiyada o, azalmış) və hətta enişə meyillənmişdir. Bu, inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələr arasında fərqi digər göstəricilərə; qarşıdakı ömrün uzunluğu kalorilərin istehsalı, uşaq ölümünə görə azalması ilə təsdiqlənir.

İntəhası, bu, əsasən yeni sənaye ölkələri (o cümlədən potensial) yarımqrupundakı çox sürətli tərəqqi hesabına baş verir. Eyni zamanda, daha az inkişaf etmiş ölkələr üçün, onların inkişaf etmiş ölkələrdən getdikcə daha çox geri qalmaları (əhalinin adambaşına ÜDM-un həcminə, kalorilər istehsalına, uşaq ölümünə görə) xarakterik olaraq qalır. Həmin ölkələrdə 80-90-cı illərdə əslində, iqtisadi yüksəliş sürətlərinin əhalinin artım sürətlərindən uzun müddət aşağı düşməsi ilə ifadə olunan və 90-cı illərin axırlarında iqtisadi artım sürətlərinin bir qədər artması mülahizəsinə görə artır, başa çatmaqda olan iqtisadi fəlakət (Saxaradan cənubdakı ölkələrdən amansız quraqlığın təkrar verdiyi) baş verirdi.

Yeni sənaye ölkələrinə gəldikdə isə onların bəziləri uzun müddət, əvvəllər dünyada müşahidə olunmayan iqtisadi artım sürətləri nümayiş etdirmişlər. İndi inkişaf et-

miş ölkələrlə çevrilmiş Cənubi Koreyanın və Sinqapurun 1965-1980-ci illərdə əhalinin adambaşına düşən ÜDM-un orta illik artım sürətləri müvafiq olaraq 7,3 və 8,3%, sonrakı 15 ildə isə - 8,2 və 6,1% olmuşdur. Yaponiyanın açdığı cığır onlar tərəfindən daha böyük sürətlə təkrar olunmuşdur. Həmin yola Asiyanın və Latın Amerikasının indiki yeni sənaye ölkələri sülaləsi ilə qədəm qoymuşdur.

Postsosialist Mərkəzi və Şərqi Asiya ölkələrində 80-ci illərin sonlarını 90-cı illərin əvvəllərinin iqtisadi böhranı (köklü iqtisadi islahatların başlaması ilə əlaqədar transformatik tənəzzül) başa çatmış bu ölkələrin əksəriyyəti əhalinin adambaşına nəzərə çarpacaq ÜDM artımına malikdir. Lakin, MDB-nin üzvləri olan əksər ölkələrdə iqtisadi böhran iqtisadi fəlakətlə əvəzlənmiş ÜDM-un azalması davamiyyətinə və həminin həcminə görə müasir tarixdə görünməmiş miqyaslara çatmışdır.

Beləliklə, son onilliklərə xas olan yüksək iqtisadi artım sürətləri bir sıra ölkələrə inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalmalarını ləğv etmək və həmin qrupun üzvləri olmaq imkam vermişdir. Ancaq bu yol kifayət qədər mürəkkəb olmuş və qırılmalarla müşahidə olmuşdur. Belə ki, 1997-1999-cu illərin maliyyə böhranı yeni sənaye ölkələrinin əksəriyyətinin iqtisadi yüksəlişini ləngitmişdir. Başqa misal Argentina ola bilər. Bu köçmə ölkədə artıq XIX əsrin axırlarında əhalinin adambaşına düşən milli gəlirin həcmi bir çox inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsində idi, sonrakı 3 onillikdən artıq vaxtda iqtisadi artım sürətləri Argentina da dünyada ən yüksəklərdən biri olaraq qalırdı. Bununla

belə, müharibədən sonrakı dövrün əksər hissəsi ərzində ölkədəki siyasi və sosial sabitsizlik həmin iqtisadi yüksəlişi ləngitmiş, onu iqtisadi tənəzzülə çevirmişdir. Yalnız 90-cı illərdə Argentinada yenidən sürətli iqtisadi yüksəliş başlamışdır. Lakin bu vaxtlar o, artıq bütün inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalır və əslində, onlara çatmaq üçün ikinci cəhdə başlayırdı.

11.5. Rusiya: gerilikdən qurtulma cəhdləri

Bəzi ölkələrdə belə cəhdlər çox olmuşdur. Rusiyada ilk cəhd hələ I Pyotr tərəfindən edilmişdir. Lakin sosial-iqtisadi sistemi dəyişmədən inkişaf etmiş ölkələrə çatmaq söyləri XVIII əsrin əvvəllərində yalnız, qismən uğurlar gətirdi, sonra isə xüsusilə XIX əsrin birinci yarısında artan geriləmə baş verdi. İkinci cəhd 1861-ci il islahatından sonra edilmiş, yarımçıq və əsrin dördüdə biri qədər uzanan, fəqət ənənəvi (Rusiyada feodal) sistemdən bazar sistemə keçidlə başa çatmayan cəhd oldu. 1988-ci illərin ortalarından başlanan, artıq, əsasən bazarla bağlı olan sürətli iqtisadi artım sonrakı otuz ildə əhalinin adambaşına ildə orta hesabla 1,75% təşkil etdi (Qərbdəki 1,6% əvəzinə). Nəticədə, Rusiyada yavaş-yavaş olsa da, hər halda inkişaf səviyyəsinə görə Qərbdən geri qalma məsafəsini qısaldırdı. Dünya və vətəndaş müharibələri, onların ardınca gələn müharibədən sonrakı bərpa və YİS daha bir, amma artıq, bazardan inzibati-amirlik iqtisadiyyatına keçid mərhələsinə çevrildi. Bunun ardınca inkişaf

səviyyəsindəki fərqi, lakin artıq, başqa sosial-iqtisadi sistem çərçivəsində aradan qaldırmaq üçün üçüncü cəhd edildi. Həmin cəhd qismən baş tutdu, belə ki, 1928-1955-ci illər ərzində (1941-1945-ci illər istisna olmaqla) əhalinin adambaşına ÜDM-un orta illik artım sürətlərini 4,1%-nə son dərəcə gərgin səylər hesabına çatmaq ölkəyə müəssər oldu. İntəhası, bunun ardınca 70-80-ci illərdə, inkişaf etmiş ölkələrindəkindən aşağı səviyyəyə enən iqtisadi artım sürətlərinin azalması bu cəhdi də axıradək başa çatdırmağa imkan vermədi. 80-ci illərin axırlarını - 90-cı illərin əvvəllərinin bazar iqtisadiyyatı məcrasına qoymaq “Yenidənqurma” sı Rusiya ilə inkişaf etmiş ölkələr arasındakı inkişaf səviyyələrindəki fərqi ləğv etməklə əlaqədar yeni cəhd üçün zəmin yaratmasa da, qabaqkı “Yenidənqurmalar” kimi bütün bunlar iqtisadi yüksəlişinə lazım gələcək mümkün sıçrayış gümanları doğuran asta yaxud inkaredici mərhələlərdir. Hazırkı “Yenidənqurma” özünün xüsusilə artım dinamikasında güclü biruzə verərək, əhalinin adambaşına ÜDM-u 45% azaltdı. Beləliklə, gələcək müsbət artım sürətlərinin xeyli hissəsi adicə olaraq 80-ci illərin axırlarının “Yenidənqurmaya qədərki” bərpasına sərf olunacaq. MDB-nin üzvü olan bir sıra başqa ölkələrdə həmin iqtisadi fəlakətlərin miqyasları daha böyük, bəzilərində isə, (Özbəkistan, Belarusiya) onlar bir qədər kiçik olmuşdur.

Əhalinin adambaşına UDM- un islahata qədərki həcmünün artıq, bərpa başlanmış, yaxud hətta, bərpa etmiş əksər Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri üçün başqa

İqtisadi sisteme keçidlə əlaqədar tənəzzul (transformatik tənəzzul) daha az dramatik və dısa muddətli olmuşdur.

11.6. Çinin uğurları və qovub çatma inkişaf modeli

Keçid iqtisadiyyatlı Asiya ölkələrinə gəldikdə isə, orada (Monqolustan istisna olmaqla) heç bir transformatik tənəzzül müşahidə edilməmiş, əksinə Vyetnamda və Çində əhalinin adambaşına ÜDM-un sürətli artımı sistem islahatlarının ilk ilində baş vermişdir. Belə ki, əhalinin adambaşına ÜDM-un dünya standartlarına görə qənaətbəxş artım sürətlərinin 50-60-cı, həmçinin 70-ci illərdə də (müvafiq olaraq 3,8 , 2,1 və 4,4%) müşahidə olunduğu Çində iqtisadi yüksəliş islahatlar başlayandan dərhal sonra böyük sürət aldı (7,3% – 80-cı illərdə və 10,4% – 90-cı və son on illərdə). Nəticədə, alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə əhalinin adambaşına ÜDM bu ölkədə 50-60-cı illər ərzində 12 dəfə, demək olar 4000 dollaradək artdı. Bu cür iqtisadi dinamikam saxlamaqla, Çinin inkişaf etmiş ölkələrə yaxınlaşmaq və sonra mümkün ki, onların sırasına daxil olmaq şansı var.

Ölkənin, inkişaf səviyyəsinə görə geri qalmanın aradan qaldırmaq məqsədi güdən iqtisadi strategiyam ötüb keçmə inkişafı adlanır. Ötüb keçmə inkişafının ilk modeli geniş yayılmışdır: idxaləvəzedici və ixrac təmayüllü .

Əslində, mənfəətpərəstlik nəzəriyyəsinə əsaslanan idxaləvəzedici model tam mənasında əvvəllər inqilabdan sonrakı Rusiyada, sonradan isə, digər sosialist dövlətlərində, eləcə də iri Latm Amerikasını və Asiya ölkələrində

(Argentinada, Braziliyada, Meksikada, Hindistanda, Pakistanda) təşəkkül tapmışdır. 30–40-cı illərdə bir çox inkişaf etmiş ölkələr də qismən tərəfdar olmuşdur.

Həmin modelin mahiyyəti milli iqtisadiyyatın əksər sahələrinə çox vaxt xarici ticarətə dövlət inhisarı və milli valyutanın dövrəsizliyi ilə möhkəmləndirilən himayəçilikdən ibarətdir. Himayəçilik idxaləvəzədedici sahələrin inkişafına şərait yaradır, xarici ticarət inhisarı (tam, yaxud qismən) həmçinin daxili malların xarici tərəfindən rəqabət qabiliyyəti zəiflədir, milli valyutanın dönərsizliyi isə milli kapitalı daxili əsaslı vəsait qoyuluşlarında təmərküzləşdirəcək, onun çıxarılışma əngəl törədir.

Bu model ən müasir istehsalatlar daxil olmaqla, çox sahəli iqtisadiyyatın yaradılmasına kömək edir. Lakin, praktikada yalnız istehlak mallarının idxalı azalır, investisiya mallarının idxalı isə, artır, dönərli valyuta kəsədləşir və ən əsas bir çox yeni (və hətta köhnə) milli iqtisadiyyat sahələri “şüşəbənd” himayəçiliyi şəraitində ona yaradıldıqlarından, yaxud öyrəşdiklərindən dünya bazarında rəqabət qabiliyyətlərini ötürürlər.

İxrac təmayüllü model hələ ötən (XIX) əsrdə daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə təşəkkül tapmışdır (sənayeləşmənin və xarici ticarət azadlığının müəssisi – Böyük Britaniya buna misal ola bilər). Smitə və Rikardoya müraciət edərək, bu modelin tərəfdarları onun digər, o cümlədən geridə qalmış ölkələrdə də yayılmasına müvəffəq olmuşlar. Yaradılan sahələrin əsasən xarici bazara sənətləşməsi onları lap başlanğıcda, ölkə cüzi (yaxud sıfır bə-

rabər) gətirilmə rüsumlara malik olduğu təqdirdə daha da güclənən yüksək rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamağa vadar edirdi: Belə ixrac ariyentasiyası, xüsusilə, ölkədə aşağı vergilər, siyasi və sosial sabitlik olduğu və xarici kapitalla güzəştlər edildiyi təqdirdə, xarici kapitalın ixrac istehsalına fəal cəlb olunması ilə uyuşa bilərdi. Ancaq bir çox ölkələrdə ixrac təmayül modeli idxaləvəzətmə elementlərini də özündə ehtiva edirdi, belə ki, bir sıra ixrac təmayüllü sahələrdə yüksək gətirilmə rüsumlar qalmaqda idi.

İxrac təmayüllü modeldən, daha doğrusu onun modifikasiyalarının birindən (raqabət aparılan mallar və kapitallar üçün daxili bazara sərbəst giriş olmaması) Yaponiyanın, sonra isə, Cənubi Koreyanın müvəffəqiyyətlə istifadə etməsi Çini və digər iri Asiya və Latin Amerikası ölkələrini həmin modeli özlərində tətbiqə sövq etdi. Lakin ondan ən yüksək dərəcədə, orta və kiçik sahələri lap başlanğıcdan, onlara, çoxsahəli iqtisadiyyat yaratmaq imkanı verməyən yeni sənaye ölkələri istifadə etdilər (özü də daha çox modifikasiyalı deyil, xalis şəkildə). Hər şeydən əvvəl bu Sinqapur və Honkonq kimi kosmospolist dövlət - şəhərlərə aiddir. Dünya iqtisadiyatında iştiraklarının güclənməsindən irəli gələn problemlərə baxmayaraq, ixrac təmayüllü inkişaf modelindən istifadə edən ölkələr onun, hər şeydən əvvəl yüksək iqtisadi inkişaf sürətlərində ifadə olunan üstünlüklərini nü maiş etdirmişlər.

11.7. İqtisadi yüksəlişin dövriliyi

Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindəki fərqi aradan qaldırmaq cəhdlərinə bir çox hallar və son növbədə olmamaqla, dünya iqtisadiyyatının artma sürətlərində qalmaqda olan dövrilik əngəl törədir. Hərçənd, son üç onillikdə dünyanın ÜDM-nun orta illik artım sürəti 3,7% (o cümlədən, 90-cı il. 3,2%) təşkil etsə də, o, 1974–1975, 1979–1983, 1990–1991 və 1998–1999 illərdə kəskin sürətlə aşağı enmişdir. Axırını dünya iqtisadi böhranı özünü Şərqi (Çindən başqa) və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində, eləcə də Rusiyada və bir sıra digər ölkələrdə daha güclü biruzə vermişdir.

Buna bənzər işçil fəallıq tənəzzülləri müntəzəm deyil və ÜDM-un azalma qədərinə və ölkələri əhatə etməsinə görə bir-birindən fərqlənir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, onların, təkcə, əvvəllər olduğu kimi Qərbi Avropada və Şimali Amerikada deyil, həm də dünyanın digər regionlarında (məsələn axırını böhran kimi Cənub-Şərqi Asiyada) əmələ gəlmə və artıq oradan yayılma mümkünlüyünə görə, onun haqqında qabaqcadan mühakimə yürüdülməsini getdikcə daha da çətinləşdirir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların dünya böhranlarının qarşısını almaq cəhdləri hələlik az səmərə verir, hərçənd, onların böhrandan çıxmaqda köməyi bir çox ölkələr üçün mühüm amilə çevrilir.

XII FƏSİL

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN YENİDƏN QRUPLAŞDIRILMASI VƏ QÜVVƏLƏR NİSBƏTİNİN DƏYİŞMƏSİ

12.1. Dünya ölkələrinin yenidən qruplaşdırılması

Hələ XVIII əsrin ortalarında iqtisadi qüdrətinə görə (o, hazır məmulatın istehsalı həcmi ilə ölçülsə), aparıcı iki iri qədim sivilizasiya var idi: Çin və Hindistan. Onların payına dünyanın emal məhsullarının, Qərbdə 1/5-dən az olduğu halda, müvafiq olaraq, 1/3-i və 1/4-i düşürdü.

Cədvəl 2.

Dünya hazır məmulat istehsalında müxtəlif ölkələrin

%-lə payı

Ölkələr, regionlar	1750	1800	1860	1913	1938	1953
Qərb	18,2	23,3	53,7	81,6	78,6	74,6
Yaponiya	3,8	3,5	2,6	2,7	5,2	2,9
Çin	32,8	33,3	19,7	3,6	3,1	2,3
Hindistan (Paki- stan daxil olmaqla)	24,5	19,7	8,6	1,4	2,4	1,7
Rusiya (SSRİ) və Mərkəzi və Şərqi						
Avropa ölkələri	5,0	5,6	7,0	8,2	9,0	16,0
Qeyriləri	15,7	14,6	8,4	2,5	1,7	2,5

Cədvəl 3.

1950-1960-cı illərdə dünya iqtisadiyyatının
inkişaf nəticələri

Ölkələr, regionlar	Alıcılıq qabiliyyətinə görə ÜDM, mlrd doll. (1993-cü ilın qiymətləri ilə)			Dünya ÜDM-da xüsusi çəkisi, %-lə	
	1950	1996	1996/1950 (dəfə)	1950	1996
Bazar iqtisadiyyatlı O cümlədən:	4764	27640	5,8	84,7	84,1
inkişaf etmiş onlardan ABŞ	3644	17347	4,9	63,0	52,7
inkişaf edən onlardan enerji ixrac- çıları	1754	6786	3,9	31,2	20,6
Tropik Afrika	1220	10343	8,5	21,7	31,4
Keçid iqtisadiyyatlı (keçmiş sosi-alist ölkələri)	127	1234	9,7	2,3	3,7
O cümlədən:	130	607	4,7	2,3	1,8
ÇXR	857	5236	6,1	15,3	15,9
SSRİ-keçmiş Sovet respublikaları	150	3356	22,4	2,7	10,2
onlardan Rusiya	410	897	2,2	7,3	2,7
Cəmi dünya	244	585*	2,4	4,4	1,8*
	5621	32925	5,4	100,0	100,0
Rusiya Dövləstatkomu tərəfindən yenidən baxılmış qiymətə görə - təqribən 1 trln doll. və 3%					
Mənbə: Иванов Ю.О. «О международных сопоставлениях ВВП». Вопросы экономики. 1999. №3. стр. 118					

1913-cü ildə vəziyyət köklü surətdə dəyişdi: Qərb belə məhsulun 81,6%-ni istehsal etdiyi halda, Çin və Hindistan müvafiq olaraq 3,6 və 1,4%-ni buraxırdı. Rusiyanın və Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin bu müddət ərzində

payı həmçinin, bir o qədər əhəmiyyətli dərəcədə olmasa da (1,5 dəfə artaraq 8,2% çatdı. Yaponiyanın payı 2,46-3,8% hədlərində enib-qalxmaqda davam edirdi. Qalan ölkələrə, yeni inkişaf edənlərə (Çindən və Hindistandan başqa) gəldikdə isə, onların kəskin şəkildə 15,7-dən 2,5%-ə endi.

Sonrakı otuz ildə mənzərə yenidən dəyişdi və 1953-cü ildə o, belə idi: hər şeydən əvvəl dünya istehsalında SSRİ-nin və onun Mərkəzi və Şərqi Avropa müttəfiqlərinin payı kəskin artdığından, Qərbin payı 74,6%-dən azaldı. "Sovet iqtisadi möcüzəsi" SSRİ-ni iqtisadi qüdrətinə görə dünyada ikinci dövlətə çevirdi. Bütün qalan ölkələrin 1913-cü ildə müqayisədə payı cüzi dəyişdi.

Onlar haqqında alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə ÜDM əsasında mülahizə yürüdülsə, daha böyük dəyişiklikləri sonrakı onilliklər gətirdi (cədvəl 3).

Cari qiymətlərdə dünyanın ÜDM 1998-ci ildə alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə 40 trln dollar və rəsmi mübadilə kurslarına görə - 30 trln dollar hesablanırdı.

12.2. İnkişaf etmiş ölkələrin mövqeyi

Həmin ölkələr XX əsrin ikinci yarısında da sıxışdırılmış vəziyyətdə qalmışdılar. Mühəribədən sonrakı dövrün əksər hissəsi ərzində bir qrup inkişaf edən ölkələr inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha yüksək ÜDM artımı sürətlərinə malik idi. Keçid iqtisadiyyatı (əvvəllər – sosialist) ölkələr qrupu da bütövlükdə həmin sürəti nümayiş etdirirdilər: hətta onların əksəriyyətindəki istehsal tənəzzülü 90-cı illərdə Çində və Vyetnamda ÜDM-un re-

kord artım sürətləri ilə geridə qaldı. Nəticədə bu iki ölkələr qrupunun dünya iqtisadiyyatındakı çəkisi artdı, inkişaf etmiş ölkələrininki isə - 52,7%-dən (BVF-nun 1998-ci il üçün məlumatlarına görə - 55%-dək) azaldı.

Bundan az olmayan köklü dəyişikliklər inkişaf etmiş ölkələr qrupunun öz daxilində baş verdi. Yaponiyanın 50-70-ci illərdəki yüksək iqtisadi artım sürətləri bu ölkələri dünyada ÜDM-da payını 7%-dən çoxaltdı, Cənubi Koreyanın, Sinqapurun, Tayvanın bundan aşağı olmayan sürətləri isə, onları inkişaf etmiş ölkələrə çevirdi. İnkişaf etmiş ölkələr qrupunda sanki üç qütb əmələ gəldi: Avropa birliyi (AQP-nə görə dünya ÜDM-nun 20%-i), NAFTA (24%) və Yaponiya (7%). Bu üçlüyün hər bir üzvünün məhz bu iqtisadi mərkəzlə iqtisadi əlaqə meyli olan öz ucqarı var. AB-yi üçün bu, qalan Avropa və bütün Arahq dənizi ölkələri, eləcə də keçmiş Avropa müstəmləkələri (bu, hər şeydən əvvəl AB-yi ilə xüsusi sazişlər bağlayan - 69 AKT) Asiya, Qərrib dənizi və Sakit okean ölkəsidir. NAFTA üçün bu, ilk növbədə Amerikanın qalan ölkələri, Yaponiya üçün Şərqi və Cənub - Şərqi Asiya ölkələridir, ancaq Yaponiyanın başa çatan sürətli yüksəlişi Çinin bu regionda təsir dairəsi uğrunda rəqabətini gücləndirmişdir.

12.3. İnkişaf edən ölkələr qrupu

Həmin ölkələr qrupu özünün dünya iqtisadiyyatındakı çəkisini çox əhəmiyyətli şəkildə artırmışdır - 21,7-dən 31,4%-dək (BVF-nun məlumatına görə - 28%-dək). Çox yüksək iqtisadi artım sürətlərini hər şeydən əvvəl yeni sə-

naye ölkələri nümayiş etdirmişlər. Mümkün ki, gələcəkdə bu qrupa, artıq indi paylarına dünya ÜDM-nun 3 və 4%-i düşən Braziliya və Hindistan kimi iri ölkələr möhkəm daxil olacaqlar. Gələcəkdə bu nəhənglərin iqtisadi dinamikasının artması dünya iqtisadiyyatında qüvvələr nisbətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Lakin, eyni zamanda, artıq üçüncü onillikdir ki, daha zəif inkişaf etmiş ölkələrin, xüsusilə Tropik Afrika ölkələrinin dünyada vəziyyəti pisləşir. Digər üçüncü dünya yarımqrupu – enerji ixracçısı olan ölkələrə gəldikdə isə, hərçənd onlar dünya ÜDM-nu paylarını artırırsalar da, sonrakı inkişaf perspektivləri enerji daşıyıcılarının dünya qiymətlərinin necə olacağından çox asılıdır.

12.4. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr qrupunda 80-90-cı illərdə dəyişikliklər gərgin gedirdi. MDB-nin üzvü olan ölkələrdə, ÜDM-un katastrofik azalması bu ölkələr yarımqrupunu o qədər geriye atdı ki, hətta nikbin proqnoz (ən yaxın gələcəkdə yüksək artım sürətləri) onlara əvvəlki mövqeləri yalnız, təqribən 2010-cu ildə bərpa etməyə vəd edir.

Baltika daxil olmaqla, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri yarımqrupunda iqtisadi yüksəliş artıq, 90-cı illərdə başlamış və həmin ölkələr ehtimal ki, dünya təsərrüfatındakı mövqelərini tədriclə, lakin artıq, onların görünür əksəriyyətinin daxil olacağı AB-nin üzvü kimi bərpa edəcəklər.

Ancaq, xüsusilə son iyirmi ildə daha artıq dəyişikliklərə keçid iqtisadiyyatlı başlıca ölkənin - Çinin iqtisadi

qüdrəti məruz qalmışdır. Bu müddət ərzində onun dünya ÜDM-kı payı təxminən 3 dəfə artaraq, 10%-i üstələmişdir (BVF-nun məlumatına görə – 12%). Çin 80-ci illərin lap axırlarında SSRİ-ni, 90-cı illərin ortalarında isə - həm də Yaponiyayı ötərək, iqtisadi qüdrətinə görə dünyanın ikinci dövlətinə çevrilmişdir. İstisna deyil ki, 2010-cü ildə Çin ÜDM-un həcminə görə dünyada birinci yerə çıxacaq.

12.5. Dünya iqtisadiyyatında qüvvələr nisbətinin dəyişmə perspektivləri

Gələcəkdə, artıq indi paylarına dünya ÜDM-nun 30%-i, yəni, Avropada, yaxud Şimali Amerikada istehsal edildiyindən çoxu düşən Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya (Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, yeni inkişaf etmiş və yeni sənaye ölkələri) dünyanın iqtisadi mərkəzi ola bilər, özü də, iqtisadi lider rolunu burada Yaponiyadan Çinə keçir. Həmin regionun mövqeləri həm də ona görə möhkəmlənir ki, potensial yüksək artım sürətlərinə malik qonşu regionların - Cənubi Asiyanın, Şimali Amerikanın, Latin Amerikasının, Avstraliyanın və Okeaniyanın, eləcə də mümkün ki, Rusiyanın cazibə mərkəzinə çevrilir. Asiya-Sakit dəniz adlanır dünyanın bu iri makroregionu. Ehtimal ki, XXI əsrin ilk onilliklərində burada (XIX əsrdə olduğu kimi Avropada və Şimali Amerikada yox) baş verəcək hadisələr dünyanın iqtisadi inkişaf gedişini müəyyənləşdirəcək.

XIII FƏSİL

TƏSƏRRÜFAT HƏYATININ BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏSİ QLOBALLAŞMASI VƏ TRANSMİLLİLƏŞMƏSİ

13.1. Ölkənin dünya iqtisadiyyatında iştirak səviyyəsi

“Təsərrüfat həyatının milliləşməsi” istilahı ölkənin dünya təsərrüfatında iştirakı deməkdir.

Ölkənin təsərrüfatında iştirak səviyyəsi (milli iqtisadiyyatın beynəlmilliləşmə səviyyəsi) bütöv bir göstəricilər sırası ilə müəyyənləşdirilir.

Hər şeydən əvvəl bu, dünya ticarətində iştirak göstəriciləridir. Belə ki, daha çox ixrac kvotasını, yəni ixracla ölkənin DÜM nisbətini hesablayırlar. Bu göstəricini ÜDM tam həcminin ixrac payı kimi təfsir etmək olmaz, çünki, ixrac olunan malların qiymətlərinə görə, ÜDM isə yalnız əlavə dəyərə görə nəzərə alınır. Bununla belə, idxal kvotasının böyüklüyü ixracın milli iqtisadiyyat üçün mümkünlüyündən xəbər verir. Çox vaxt ixrac kvotasını yalnız malların ixracına görə hesablayırlar (bu tərzdə hesablanmış ixrac kvotası Rusiya üçün 1997-ci ildə, Rusiyanın ÜDM AQP görə dollara keçirilərsə, 8,5% təşkil etmişdir). Tez-tez idxal kvotasını da belə hesablayır, bə-

zən işə, ixrac və idxalı cəmləyir və həmin cəmi ölkənin ÜDM ilə nisbətləşdirir, alman kəmiyyəti xarici ticarət kvotası adlandırırlar. Ümumdünya bankının məlumatlarına görə, 90-cı illərin 90-cı illərində ABŞ-ın xarici ticarət kvotası 24%, Fransanın – 45, Cənubi Koreyanın – 67, Kanadanın – 76, Belçikanın – 137% olmuş, başqa sözlə, bu kvotanın həcmi ölkənin daxili bazarının həcmi ilə korrelyasiya edilir.

Xarici ticarət əsasında beynəlmilləşmənin digər nisbi göstəricilərindən, tez-tez, Rusiyada 40% səviyyəsində olan pərakəndə mal dövriyyəsində idxalın payını müəyyənləşdirirlər. Nəhayət, ölkənin beynəlxalq ticarətdə iştirak fəallığını müəyyən etmək üçün bəzən, ölkənin dünya ixracındakı payı ilə alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə dünya ÜDM-da payını müqayisə edirlər. Rusiyada həmin göstərici 0,5 (1,6%:3,0%), ABŞ-da – 0,7 (14%:21%), Yaponiyada –0,9 (8%:9%) -dur.

Beynəlmilləşmənin mütləq göstəriciləri, məsələn, mal və xidmətlər ixracının əhalinin adambaşına dəyər həcmi də vacibdir. Rusiyada o, 700 dollara qədər, ABŞ-da – 3200 dollardan yuxarı, Çində - təqribən 150 dollardır.

Ölkənin dünya təsərrüfatında iştirak səviyyəsinin təhlili zəmanə təkcə beynəlxalq ticarətə deyil, həm də istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətinə müraciət edilməlidir. Belə ki, kapitalın beynəlxalq hərəkətində ölkənin iştirak göstəriciləri ölkədə toplanmış xarici kapital qoyuluşlarının onun ÜDM-na nisbətində həcmi, ölkədə toplanmış xa-

rici investisiyaların onun ÜDM-na nisbətə həcmi, xarici kapitalın ölkənin illik investisiyalarında payı, ölkənin xarici borcunun onun ÜDM-na nisbətə həcmi və həmin borc ödənişlərinin mal və xidmətlərin ixracından əldə edilən gəlirlərə nisbətə həcmidir.

Rusiyanın xaricdəki kapital qoyuluşları əksər iqtisadçılar tərəfindən 200-300 mlrd dollar həcmində qiymətləndirilir ki, bu, Rusiyanın, təqribən 1 trln dollara bərabər hazırkı ÜDM həcminə (AQP-nə görə) nisbətə 0,2-0,3:1-dir. Öz növbəsində, Rusiyada toplanmış kapital qoyuluşlarının həcmi 20 mlrd dollardan bir qədər artıq olmuşdur, yəni, ÜDM-a nisbət 0,02:1-dir. Müqayisə üçün göstərek ki, ABŞ-da həmin nisbət müvafiq olaraq 0,6:1 və 0,7:1-dir. Xarici kapitalın Rusiyada kiçik həcmi ilə əlaqədar olaraq, onun illik kapital qoyuluşlarındakı payı 90-cı illərin axırında 5%-dək olmuşdur (yalnız xarici birbaşa investisiyalar hesaba alınarsa).

Xarici borca gəldikdə isə, bir çox inkişaf edən xarici ölkələrdə o, həmin ölkələrin ÜDM-nu üstələyir (bəzilərinə - dəfələrlə), inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik, Rusiyada isə, 1999-cu ilin əvvəlində 150 mlrd dollardan artıq, yəni ÜDM-a (alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə) nisbətə təqribən 15%-dir və 1999-cu ildə onun ödənişinə mal və xidmətlər ixracından əldə edilən gəlirlərin 20%-ə qədəri sərf oluna bilər.

Digər istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətində ölkənin iştirak göstəriciləri məşğulların ümumi sayında xa-

rici işçi qüvvəsinin payı, yaxud xaricdə məşğul olan ölkənin işçi qüvvəsinin sayı, ölkədə qeydiyyatdan keçirilmiş patent və lisenziyaların ümumi sayında xarici patent və lisenziyaların payı, texnologiyaların və idarəçilik xidmətlərinin ixrac və idxal həcmliyi ola bilər.

Hərçənd, milli iqtisadiyyatların beynəlmilləşmə səviyyəsi qalxsa da, bu proses düzxətli getmir. Belə ki, XX əsrin ilk iki onilliyində Rusiya və ABŞ üçün səciyyəvi olan ixrac kvotası səviyyəsi yalnız 70-80-cı illərdə bərpa edilmişdir. Aparıcı Qərbi Avropa ölkələrində kapitalın çıxarılması ilə daxili kapital qoyuluşları arasında mövcud olan nisbətə yetişmək (Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Böyük Britaniyada öz ölkəsində investisiyalaşdırdığından çox kapital ixrac edirdi) indiyədək müəssər olmamış və çətin ki, bundan sonra olsun. Bir də ki, beynəlmilləşmə prosesi ölkənin müxtəlif regionlarında müxtəlif sürətlərlə gedir. Güman ki, indi o, daha dinamik regionlarda – Şərqi və Cənub Şərqi Asiyada daha intensivdir.

13.2. Təsərrüfat fəaliyyətinin transmilliləşməsi

Milli iqtisadiyyatların transmilliləşməsi səviyyəsi əsas etibarilə, başqa cür çoxmilli korporasiyalar, beynəlxalq inhisarlar adlandırılan transmilli korporasiyaların (TMK) fəaliyyəti nəticəsində qalxır. Onlara, valideyn şirkətləri və onların xarici filiallarından ibarət təsərrüfat strukturları aid edilir. Valideyn (ana) şirkəti o şirkət adlandırılır ki,

digər şirkətlərin xaricdəki aktivlərinə tam və qismən nəzarət edir və bundan ötrü adətən, onların nizamnamə kapitalının azı 10%-nə malik olmalıdır. Buna bənzər firmalar TMK-nın xarici filialları adlandırılır və doğma (onlarda valideyn komponiyası nizamnamə kapitalının 50%-dən artığına malikdir), ümumi (10-dan 50%-dək nizamnamə kapitalı) şirkətlərə və bölmələrə (hüquqi şəxs sayılmırlar) ayrılır.

XX əsrin əvvəllərində artıq xeyli TMK mövcud idi. Lakin, dünyanın iqtisadi inkişaf gedisini müəyyənləşdirən kütləvi təzahürə, TMK XX əsrin ikinci yarısında çevrilir. Onun axırlarında 50 minə yaxın valideyn şirkəti və təqribən 30 min xarici filial mövcud olmuşdur. Valideyn şirkətlərinin böyük əksəriyyəti inkişaf etmiş, daha azı - inkişaf edən və cüzi hissəsi - keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə ("Lukoil", "Qazprom", "Avto-VAZ", "İnqosstrax" və digər Rusiya TMK-rı buna misal ola bilər) yerləşir. Onların sürətli yüksəlişinə, dünyanın əksər ölkələrində təsərrüfat həyatının yüyürək beynəlmilləşməsi və liberallaşması, valideyn şirkətlərinin mənzil qərargahlarına öz xarici filiallarının təsərrüfat həyatına gündəlik nəzarət imkanı yaradan, rabitə və informasiya vasitələrindəki köklü dəyişikliklər şərait yaradır.

Malların xarici bazarlara getdikcə daha sərbəst ayaq açmasına və həmin bazarlara geniş çeşidli çıxma üsulu imkanlarına (xarici ticarət, texnologiyaların ötürülməsi vasitəsilə) baxmayaraq, TMK üstünlüyü birbaşa investi-

siyalara verir. Bu minvalla onlar xarici ölkələrin, bəzilərinin çevik, yaxud az çevik (təbii ehtiyatlar, işçi qüvvəsi) olduğu iqtisadi ehtiyatlarına (istehsal amillərinə) yol tapırlar. Onlara özlərinin xüsusi ehtiyatlarını (kapital, birliklər, sahibkarlıq qabiliyyəti) da qoşmaqla, TMK bütün planet çərçivəsində daha yüksək səmərəliliyə yönəli şəxsi istehsal və satış şəbəkələrini təşkil etmək imkanı qazanırlar.

Hal-hazırda TMK, hesablamalara görə, dünya ÜDM-nun 1/5-dən 1/4-dək hissəsinə nəzarət edir, valideyn şirkətləri və onların xarici filialları arasında ticarətin payına isə, dünya ticarətinin 1/3-i düşür. Nəticədə, TMK dünya təsərrüfatı mexanizminin dünya iqtisadi mexanizminin digər tərkib hissələri - milli iqtisadiyyatların, inteqrasiya birliklərinin, beynəlxalq təşkilatların maraqları ilə üst-üstə düşə bilən, yaxud bilməyən, bir çox hallarda şəxsi maraqlara malik mühüm tərkib hissəsinə çevrilir. Təkcə onların xarici ölkələrdə yerləşən xarici firmaları tərəfindən deyil, həm də valideyn şirkətlərinin mənzil qərargahlarının yerləşdiyi ölkələr tərəfindən onlara çox vaxt ehtiyatlı yanaşma bununla bağlıdır. Axı, TMK-ın şəxsi istehsal-satış şəbəkələri təkcə, onların mənşə mənsubiyyətli və yerləşdikləri ölkələrin xarici iqtisadi inkişafına imkan yaratmır, həm də çox vaxt bu ölkələrin dövlət tənzimlənməsi asılılığından çıxırlar.

TMK - dünya iqtisadiyyatında yeni qüvvədir, hal-hazırda onlar, hər şeydən əvvəl, beynəlmilləşmənin baş-

lıca hərəkətvericisidir. Özü də, müasir xarici iqtisadi fəaliyyətdə artıq xarici ticarət yox, mallar və xidmətlər istehsalının və onların bilavasitə xarici bazarlarda satışının təşkili amirlik edir. Axı, bu minvalla təşkil olunmuş satışların (yəni xarici filialların ticarətinin) həcmi dünya mal və xidmətlər ixracının həcmi üstələyir (müvafiq olaraq 9,5 və 6,4 trln dollar), dünya ixracı isə, öz-özlüyündə getdikcə TMK-nın müxtəlif bölmələri arasında firma daxili ticarətə çevrilir. Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, TMK-ın fəaliyyəti dünya təsərrüfatım getdikcə malların, xidmətlərin, kapitalın, işçi qüvvəsinin və biliklərin vahid bazarına çevirir.

13.3. Təsərrüfat fəaliyyətinin qloballaşması anlayışı

Artıq, qeyd edildiyi kimi, dünya təsərrüfatının malların, xidmətlərin, kapitalların, işçi qüvvəsinin və biliklərin vahid bazarına çevrilməsi ***qloballaşma*** adlanır. Mahiyyətə, bu, beynəlmilləşmənin də yüksək pilləsi, onun gələcək intişarıdır: dünya on minlərlə TMK üçün vahid bazara çevrilir və eyni zamanda bütün regionlar onların fəaliyyəti üçün açıqdır.

Müasir korporasiyaların məqsədi gəlirin artırılmasından daha çox, bazarın artırılmasıdır. Əks halda digər regionlardan olan rəqabətçilər təkcə xarici bazarlardan deyil, 90-cı illərdə bir çox Rusiya şirkətləri ilə xüsusilə istehlak mallarının istehsalı üzrə olduğu kimi, milli ba-

zardan da sıxışdırıla bilər. Bir çox malların dünya bazarları transmilli korporasiyaları arasında, onların dünyanın əksər ölkələrinin yerli mal və xidmətlər bazarlarında iştirak, yaxud amirlik etmələri baxımından, artıq bölüşdürülmüşdür. Beləliklə, bazarın artırılması siyasətinin əks üzü müxtəlif ölkələrin firmaları arasında, o cümlədən onların ölkə bazarlarında da rəqabətin şiddətlənməsidir. Bu, qloballaşmanın mühüm nəticəsidir, belə ki, o, əvvəllər öz ölkəsinin bazarında yalnız başqa milli firmalar tərəfindən rəqabət təhlükəsinin ola biləcəyi bir çox milli şirkətlərin məhvinə, yaxud “sürünməsinə” gətirib çıxarır. Qloballaşma beynəlxalq rəqabəti daxili bazarda da adi təzahürə çevirir.

13.4. Regionlaşma və inteqrasiya ***Regionlaşma anlayışı***

Beynəlmilləşmə qloballaşmaya çevrilərək, bütün dünyanı TMK-ın fəaliyyət meydanı edir. Lakin, statistika göstərir ki, təkəcə milli deyil, transmilli şirkətlər də öz xarici iqtisadi fəaliyyətlərində hər şeydən əvvəl qonşu ölkələrə meyl edirlər. Ölkənin öz və dünyanın qonşu regionlarına bu cür ***oriyentasiyası regionlaşma*** adlanır.

Rusiyanın xarici ticarəti buna misal ola bilər. 1997-ci ildə MDB üzvü olan digər ölkələrinin payına Rusiya malları ixrac və idxalının 22%-ə yaxın, Avropa ölkələrinə - 52%-ə qədər və qonşu Asiya ölkələrinə, ilk növbədə Çinə -

təqribən 8%-i düşürdü. Beləliklə, Rusiya xarici ticarət dövriyyəsinin 80%-dən çoxu qonşu ölkə və regionların payına düşür, hərçənd, bizim (onların) ölkəmiz dünyanın bir çox uzaq ölkələri ilə də fəal ticarət edir (məsələn, göstərilən ildə ABŞ-ın payına Rusiya xarici ticarət dövriyyəsinin 6%-dən çoxu düşürdü). Başqa bir misal qarşılıqlı kapital qoyuluşlarının payına ümumi kapital mədaxili və məxaricinin 55%-dən çoxu düşən (birbaşa investisiyalara görə yanaşılarsa) Avropa birliyi ola bilər.

13.5. Ölkələrə və xarici iqtisadi əlaqə formalarına görə regionlaşma xüsusiyyətləri

Bir çox inkişaf edən ölkələr və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər öz xarici iqtisadi əlaqələrində regiondakı qonşularına, eynilə inkişaf edən, yaxud postsosialist, özü də bazarları əsas etibarilə böyük olmayan ölkələrə deyil, inkişaf etmiş ölkələrə səmtlənirlər. Belə ki, Afrikanın xarici ticarətində Qərbi Avropa (1996-cı ildə Afrika ixracının 52%-i) üstünlüyü ələ almışdır.

Səpmələr kapitalın beynəlxalq hərəkətində xüsusilə artıqdır. Məsələn, digər Amerika ölkələrinə ABŞ-dan mallar ixracının payına 40%-ə yaxını, birbaşa investisiyalar ixracının payına isə - 1/3-dən azı düşür. Bu, onunla əlaqədardır ki, birbaşa investisiyalar təkcə, iqtisadiyyatların qovuşdurulması vasitəsi (məsələn, AB-nə qarşılıqlı kapital qoyuluşları kimi) olmayıb, həm də mal və xidmət-

lər ixracı artımının böyük  et nlikl r - yüksək rüsumlar, güclü rəqabətlə və s.  l   zleŖdiyi bazarlara nüfuz etmə üsuludur. Daha parlaq misal xarici bazarların fəth edilməsi ( ld  saxlanması) strategiyasına deyil, hər Ŗeyd n qabaq, onların riskliliyi v  likvidliyi təshih edilməklə, xarici qiymətli kağızların gəlirliliyinə meyll n n portfel investisiyaları ola bilər. Belə ki, xaricdəki Amerika portfel investisiyalarının yalnız 1/4-i Ŗimali v  Cənubi Amerikanın qalan ölkələrində yerleŖdirilmiŖdir.

Beyn lxealq iqtisadi münasibətlərin qalan regionlaŖma formalarına gəldikdə isə, bunları nəzərə almaq lazımdır. Valyuta-hesablaŖma münasibətləri mal və xidmətlər ticarəti  l  kifayət qədər möhkəm, kapitalın hərəkəti  l  bundan az bağıldır. Buna görə, ölkənin xarici ticarətinin regionlaŖma, birinci növbədə kapitalın çıxarılması, ikinci növbədə isə, onun gətirilməsi xarakteri onun valyuta-hesablaŖma münasibətlərinin regionlaŖması xarakterini m  yy nl Ŗdirir. Misal, Ŗ rqi v  Cənub Ŗ rqi Asiyadakı - yapon xarici ticarətinin v  yapon kapitalının çıxarılmasının baŖlıca regionlarındakı iqtisadi böhrandan sonra yapon iyeninin t n zz l  ola bilər.

Daha aŖağı regionlaŖma beyn lxealq biliklər ticarətində təzahür edir. Biliklərin istehsal və ixrac mərkəzləri əsasən aparıcı inkiŖaf etmiŖ ölkələrdə yerleŖir. Buna görə, yüz il bundan əvvəl olduğı kimi, bilik alıcıları özlərini Qərbi Avropaya, Ŗimali Amerikaya, son onilliklər isə - h m çinin, Yaponiyaya tuturlar.

Lakin, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiya axınları əsasən regional xarakter daşıyır. Hindistandan, Pakistandan, Yəməndən və Misirdən olan işçi qüvvəsi əsas etibarilə qonşu ərəb neftçixarma rayonlarına; polyaklar, türklər, əlcəzairilər, mərəkeşlilər və tunislilər – Qərbi Avropaya, Latin amerikalıları ilk növbədə öz regionları hüduqlarında miqrasiya edir, MDB mühacirləri isə, əsasən Rusiyaya yollanırlar.

Bütövlükdə regionlaşma dünyamın təsərrüfat həyatının nəzərəçarpan və bəzi iqtisadçıların hesab etdikləri kimi, getdikcə daha mühüm hadisəsidir. Sübut qismində onlar, bu faktı misal gətirirlər ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər son onilliklər bütövlükdə, qədərincə yüyürək inkişaf etsə də, onlar regionlar daxilində və qonşu regionlar arasında daha dinamik intişar edirlər. Üstəlik, belə bir nöqtəyi-nəzər mövcuddur ki, bu - qloballaşma üçün maneədir.

Ancaq, dünya təsərrüfatının uzaq gələcəkdə vahid mallar, xidmətlər, kapital, işçi qüvvəsi və biliklər bazarına çevriləcəyi mülahizəsinə istinad edilərsə, regionlaşmam bu məqsədə doğru, hələlik məhdud miqyaslarda, regionlar çərçivəsində və qismən qonşu regionlar arasında həyata keçirilən hərəkət kimi qiymətləndirmək olar. Bu baxımdan, regionlaşma – qloballaşma üçün maneə olmayıb, ona aparan yoldur. 20–30-cu illərkindən fərqli olaraq, müasir regionlaşma - iqtisadi münasibətlərin yalnız ayrı-ayrı regionlar və qruplaşmalar daxilində (məsələn, bütün

hesablaşmaların funt sterlinqlə aparıldığı sterlinq zonası daxilində), onların başqa ölkələrlə zəiflədilməsi hesabına möhkəmlənməsi deyil, onların regionlar arasında kifayət qədər yüksək dinamikası şəraitində regional əlaqələrin sürətli inkişafıdır.

XIV FƏSİL

BEYNƏLXALQ İQTİSADI İNTEQRASIYA VƏ İNTEQRASIYA BİRLİKLƏRİ ANLAYIŞI

14.1. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya

Regionlaşma beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyadan ötrü bazadır. Bu istilah qonşu ölkə iqtisadiyyatlarının onların şirkətləri arasında dərin və dayanıqlı iqtisadi əlaqələr əsasında vahid təsərrüfat kompleksində qovuşması prosesini bildirir. Misal, Amerika korporasiyalarının Kanada və Meksika korporasiyaları (onların çoxu Amerika TMK-nın filialıdır) ilə bütün XX əsr ərzində sabitliklə davam etmiş əlaqələrinin güclənməsi, yaxud son onilliklərdə Şərqi Avropa şirkətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin coşqun yüksəlişidir.

İnteqrasiya proseslərinin onun iştirakçı ölkələri arasında tənzimlənməsindən ötrü yaradılmış təsərrüfat qruplaşması inteqrasiya birliyi adlandırılır. Hazırda dünyada onlarla inteqrasiya birliyi mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu, birinci növbədə AB və NAFTA, inkişaf edənlərdə - Latın Amerikasındakı MERKOSUR və Cənub - Şərqi Asiyadakı ASEAN, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə - MDB, Asiya - Sakit okean regionunda - ATEŞ-dir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya və inteqrasiya birlikləri anlayışlarından belə bir nəticə çıxır ki, axırıncılar iştii-

rakçı ölkə firmaları arasındakı dərin və dayanıqlı əlaqələr əsasında qurulur. İnteqrasiya birliklərini iştirakçı ölkə şirkətləri arasında zəif və qeyri-sabit əlaqələr əsasında yaratmaq cəhdi əksər hallarda ya həmin birliklərin formal mövcudluğuna (Afrikadakı bir çox inteqrasiya qruplaşmalarının taleyi belədir), ya onların dayanıqsız inkişafına (misal, MDB ola bilər), ya da ümumiyyətlə onların iflasına (məsələn, hər şeydən öncə siyasi səbəblərə görə yaradılmış və SSRİ-nin süqutundan sonra dərhal çökmüş İYŞ) rəvac verir. Şimali Amerika inteqrasiyasının tarixi göstərir ki, regional inteqrasiyanın hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsi tələskənliyə yol vermədən aparıla bilər (azad ticarət haqqında Amerika - Kanada sazişi) yalnız 1989-cu ildə bağlanmış, sonradan 1992-ci ildə ona Meksika qoşulmuş, bunun nəticəsində, 1994-cü ildən özünün indiki miqyasında NAFTA fəaliyyət göstərir.

Eyni zamanda, AB-nin təcrübəsi ondan xəbər verir ki, iştirakçı ölkələr arasında inteqrasiya sazişləri sürətlə inkişaf edən əlaqələr prosesinin nəticələrinə görə deyil, həmin prosesin gedişinə görə bağlanıb - təkmilləşdirilərsə, qonşu ölkələrin şirkətləri arasındakı həmin prosesləri stimullaşdırmaq olar.

Bundan MDB üçün də nəticə çıxarmaq olar: bu təsərrüfat qruplaşması çərçivəsində iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi imkanlarını inkar etmədən, onun fəal inkişafı hər şeydən əvvəl MDB üzvü olan ölkə şirkətləri arasındakı münasibətlərin fəallaşdırılması şərti ilə mümkündür.

İnteqrasiya birliklərində müxtəlif iqtisadi inkişaf səviyyəli ölkələr fəal iştirak edə bilər. Belə ki, ABŞ ilə Meksika arasında AQP-nə görə əhalinin adambaşına ÜDM-un həcm nisbəti 3,9:1, Lüksemburqla Yunanıstan arasında isə – 2,6:1-dir. Rusiya və Tacikistan arasında, məsələn, 1996-cı ildə nisbəti 5,4:1 (1998-ci ildə o, daha az –2,6:1) olmuşdur.

Nəhayət, regioqnal iqtisadi inteqrasiyanın nisbət təcrübəsindən görüldüyü kimi, inteqrasiya birliklərinin yaşamaq qabiliyyətinin mühüm zəmini onların iştirakçı ölkələrinin mənafə birliyi, yaxud mədəniyyətlərinin yaxınlığıdır.

14.2. Dünyada təsərrüfat həyatının liberallaşması

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi XX əsrin əksər hissəsi ərzində güclənmişdir. Lakin, son bir yarım, iki onillik ərzində əks təmayül əmələ gəlmişdir. Milliləşdirmə özəlləşdirmə ilə əvəz edilmiş, qiymətlər üzərində dövlət nəzarəti zəifləyir, ayrı-ayrı sahələr maliyyə yardımı azalır, transmilli korporasiyaların fəaliyyəti isə, dövlət tənzimlənməsinə getdikcə daha çox müqavimət göstərir.

İqtisadi fəaliyyətin liberallaşması anlayışı – təsərrüfat fəaliyyətini dövlət tənzimlənməsinin zəifləmə prosesi iqtisadi fəaliyyətin liberallaşması (tənzimsizləşdirmə, iqtisadi liberallaşma) adlanır. Daxili və xarici iqtisadi liberallaşma bir-birindən fərqləndirilir.

14.3. Müxtəlif dünya ölkələri qruplarında daxili iqtisadi liberallaşma xüsusiyyətləri

Daxili iqtisadi liberallaşma 80-90-cı illərdə ilk növbədə, iqtisadi transformasiya mahiyyətinin dövlət tənzimlənməsi və dövlət mülkiyyətçiliyindən əsasən bazar tənzimlənməsinə və xüsusi mülkiyyətçiliyə müncər olduğu keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə şiddətlə gedir. Bu ölkələr qrupunda, ÜDM-da dövlət məsrəflərinin payına görə mülahizə yürüdülsə, cəmiyyətin həyatında dövlətin rolu azalır: Rusiyada həmin məsrəflər 1992-1997-ci illər ərzində 76-dan 41,5%-dək, özü də əsasən iqtisadiyyata dövlət xərclərinin aşağı düşməsi hesabına azalmışdır. Daxili iqtisadi liberallaşma prosesi ÜDM-da dövlət məsrəfləri payının 60-80-cı illərdə artsa da, sonradan azalmağa başladığı bezi üçüncü dünya regionlarını (Latın Amerikasını, Qərbi Asiyanı, Şimali Afrikanı) da əhatə etmişdir.

Bununla belə, düşünmək lazım deyil ki, dövlət məsrəflərinin ÜDM-la əlaqədar azalması həmin ölkə qruplarında iqtisadiyyatı dövlət tənzimləmə təsisatlarının hökmən zəifləməsinə dəlalət edir. Milli iqtisadiyyat sahələrinə birbaşa mülkiyyətçilikdən və onların tənzimlənməsindən, onları kredit verməkdən və maliyyə yardımı göstərməkdən, qiymətlərin və əmək haqqının müəyyənləşdirilməsindən imtina etməklə birlikdə, dövlət diqqətini bazar qanunvericiliyinin işlənilməsində və xüsusilə həyata keçirilməsində (o cümlədən təsərrüfat sövdələşmələri iştirakçılarının, səhmdar və əmanətçilərin hüquqları

nin qorunmasında), iqtisadi cinayətkarlıqla mübarizədə və vergilərin yığılmasında, dövlət büdcəsi kəsiri və inflyasiya ilə mübarizədə, milli valyuta kursunun, əğlabatan daxili və xarici borc səviyyəsinin qorunub saxlanmasında cəmləşdirir, başqa sözlə, birbaşa deyil, dolayısı iqtisadi tənzimləmə ilə fəal məşğul olur. Bunlarla məşğul olan dövlət təsisatlarının ziyadə zəifləməsi zəif bazar infrastrukturuna, böyük “kölgə” iqtisadiyyatına və iqtisadi cinayətkarlığa, ümumilikdə gücsüz ictimai qayda-qanuna səbəb ola bilər ki, Rusiyanın və bir sıra digər MDB üzvü olan ölkələrin təcrübəsi buna əyani nümunədir. Görünür, keçid iqtisadiyyatı keçid mərhələsində olan və inkişaf etmiş ölkələrdə təsərrüfat həyatının liberallaşması iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini və yüksəlişini təmin edən iqtisadi dövlət təsisatlarının möhkəmləndirilməsi ilə müvazi getməlidir.

İnkişaf etmiş dövlətlərə gəldikdə isə, ÜDM-da dövlət məsrəflərinin payı OESR-in üzvü olan ölkələrdə 1995-ci ildə demək olar 48% (1870-ci ildə o, 8%, 1913-cü ildə – 9, 1920-ci ildə – 15, 1937-ci ildə – 21, 1960-cı ildə 18, 1980-cı ildə – 44 və 1990-cı və son on ildə – 48% təşkil edirdi), aramla da olsa, artmaqdadır. Dövlət məsrəfləri payının artımı elmə və sosial-mədəni sahələrə (təhsilə, səhiyyəyə, sosial təminatə və s.) çəkilən xərclər hesabına başa gəlir. Eyni zamanda bir sıra sfera və sahələrdə dövlətin rolu azalır, belə ki, dövlət sektorunun müəssisələri özəlləşdirilir, ayrı-ayrı mal və xidmətlər bazarlarının dövlət tənzimlənməsi ixtisar olunur, yaxud ümumiyyətlə dayanır.

İnkişaf etmiş ölkələrlə bağlı belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət rolunun həddən ziyadə olduğu sahələrdə o, azalır, onun kifayət etmədiyi yerlərdə isə, artır. Nəticədə, birinci, dövlət məsrəfləri getdikcə sosial-mədəni sahələrə, yeni, postsənaye iqtisadiyyatının başlıca sahələrinə cəlb olunur; ikinci, iqtisadiyyatda, üstəlik böyük xərclər tələb edən birbaşa tənzimləmə vasitələrindən (dövlət mülkiyyətindən, dövlət investisiyaları və maliyyə yardımlarından) getdikcə daha az istifadə edir və daha çox dolayısı vasitələrə (xüsusilə pul-kredit və vergi siyasəti vasitələrinə) müraciət edir.

Bütövlükdə, bazar iqtisadiyyatı möhkəmlənib hər üç ölkələr qrupunda daxili təsərrüfat həyatının postsənaye dövlət tənzimləyicisinə çevrildikcə, daha da liberallaşır. Belə ki, 80-cı illərdən bu günə kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə başlanmış özəlləşdirmə, yeni, dövlət mülkiyyətinin xüsusi təsərrüfatçılıq subyektlərinə satış, yaxud müxtəlif şərtlərlə verilmə dalğası hal-hazırda əksər inkişaf etmiş və postsosialist ölkələrini bürümüşdür. Dünyada hər şeydən qabaq istehsal infrastrukturunun elektrik enerjisi hasilatı və bölüşdürülməsi, telekommunikasiya, maliyyə sferası kimi sahələri özəlləşdirilir.

14.4. Dünyanın müxtəlif regionlarında xarici iqtisadi liberallaşma

İnkişaf etmiş ölkələrdə xarici iqtisadi liberallaşma xarici iqtisadi siyasətdə başlıca istiqamət olan xarici iqtisadi himayəçiliyi hələ 50-60-cı illərdə əvəz etməyə başlamışdır. Xarici ticarətin tənzimlənməsinin gömrük rüsumları kimi

ənənəvi vasitəsinə müraciət edilərsə, inkişaf etmiş ölkələrin öz gömrük qoyma vergisi səviyyəsini İkinci dünya müharibəsindən sonra bir neçə dəfə endirməsinin şahidi ola bilərik. İdxal malları üçün tarif vergi normalarının orta riyazi səviyyəsi Qərbin on aparıcı ölkəsində 1913-cü ildə 17%, 1931-ci ildə – 32 və 40-cı illərin axırlarında – 16% olmuş, 1999-cu ildə isə, o, ABŞ üçün 4,3%, Yaponiya üçün – 5,9, AB üçün – 6,6% həcmində hesablanmışdır. Əgər, idxal malları üçün tarif vergisi orta ölçülü səviyyədə hesablanarsa, 1999-cu ildən sonra bu göstərici bütün qrup üzrə 3,9% təşkil etmişdir.

Son iki-üç onillikdə, həmçinin, ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələri əhatə edən beynəlxalq kapital hərəkətinin liberallaşma prosesi fəal gedərək, nəticədə orada kapitalın nəinki gətirilməsi, çıxarılması da tamamilə liberallaşmışdır. Həmin ölkələr qrupunda əslində valyuta - hesablaşma münasibətləri də tam liberallaşmış, qüvvədə olan valyuta nəzarətindən isə, əsasən, valyutanın artıb-əksilməsi və xarici aləmlə hesablaşmaların vəziyyəti haqqında statistik məlumatların əldə edilməsi məqsədilə istifadə olunur. Texnologiyaların beynəlxalq ötürülməsi tənzimlənsə belə, bu, hər şeydən əvvəl hərbi texnologiyaların və ikili təyinatlı malların nəzarətsiz çıxarılmasına yol verməmək məqsədilə edilir. Təsirli məhdudiyətlər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq işçi qüvvəsi miqrasiyası kimi formaları həyata keçirilərkən saxlanılır, belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə xaricdən işçi qüvvəsi axımına (AB daxilində işçi qüvvəsinin hərəkətindən başqa) məhdudiyətlər olmuş və qalmaqdadır.

İnkişaf edən ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə xarici iqtisadi liberallaşma xeyli gec - idxali əvəzetmə modeli iflasa uğradıqdan sonra başlanmışdır (liberallaşma səviyyəsi ənənəvi olaraq yüksək bəzi kiçik ölkələr istisna olmaqla). Bu səbəbdən, eləcə də özlərinin, dünya bazarında rəqabət qabiliyyəti olmayan sahələrinin müdafiəsi üçün, himayə edici gömrük rüsumlarından istifadə etmək istəklərindən, buradan tarif vergi normalarının səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrdəkindən yuxarı olaraq qalır, bəzi hallarda 20-30%-ə çatır. Tutaq, Rusiyada idxal malları üçün tarif vergi normalarının orta ölçülü səviyyəsi son illər Rusiyada 13-14% civarında enib-qalxmış, Çində 1997-ci ildə 17% olmuş və yüzilliyin sonunda 15%-dək azaldılması planlaşdırılır.

Bu iki ölkələr qrupunda ən çox məhdudiyət kapitalın gətirilməsinə, xüsusilə çıxarılmasına qoyulmuşdur. BVF-nun məlumatlarına görə, BVF-nun üzvü olan 182 ölkəsindən 126-da, əsasən inkişaf edən ölkələrdə və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə bu cür məhdudiyətlər mövcud olmuşdur. Burada beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qalan formalarının da dövlət tənzimlənməsi daha çox hiss olunur. Bununla belə, bu iki ölkələr qrupunda hal-hazırda xarici iqtisadi liberallaşma səviyyəsi bir neçə onillik bundan qabaq olduğundan yuxarıdır, hərçənd, mümkün ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlindəkindən hələ də aşağıdır.

XV FƏSİL

XARİCİ İQTİSADİ SİYASƏTDƏ LİBERALLAŞMANIN VƏ HİMAYƏÇİLİYİN UZLAŞDIRILMASI

15.1. Xarici siyasətdə liberallaşdırmanın istiqamətləri

Xüsusən xarici ticarətdə xarici iqtisadi liberallaşmaya meyillənmədən danışarkən qeyri-tarif məhdudiyətləri şəklində ona müqabil tərəfin inkişafını nəzərə almaq lazımdır. İdxalın kvotalaşdırılması dempinq əleyhinə qanunvericilik, idxal mallarının sənədləşdirilmə və qiymətləndirilmə qaydaları, texniki standartlar və onlar üç ün sanitar normaları çox vaxt idxalın yolunda, gömrük rüsumlarına nisbətən daha etibarlı maneədir. Son illərin əvvəllərində inkişaf etmiş ölkələrə gətirilən malların, xüsusilə ərzağın, parçanın və nəqliyyat vasitələrinin 18%-i ona tuş gəlirdi. Tarif tənzimlənməsi ilə əlaqədə bu, bir sıra sahə və sferalarla bağlı çevik himayəçilik tədbirlərinin həyata keçirilməsinə imkan verir. Onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, bütün (hətta inkişaf etmiş) ölkələrdə xarici kapital üçün onun tətbiqindən ötrü bağlı, yaxud məhdud sahə və sferalar mövcuddur ki, bu, xüsusilə müdafiə sənayesinə, nəqliyyata və xidmətlər sferasının bir

çox digər sahələrinə aiddir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hətta inkişaf etmiş ölkələrin xarici iqtisadi siyasətində liberallaşma himayəçiliklə uzlaşdırılır, hərçənd, bu əlaqələndirilmədə birinci üstünlük təşkil edir.

15.2. Açıq və qapalı iqtisadiyyat anlayışı

Açıq iqtisadiyyat – elə bir milli təsərrüfatdır ki, orada xarici təsərrüfatçılıq subyektləri üçün əksər bazarlara sahə və sferaların əksəriyyətinə yol açıq; qapalı iqtisadiyyatda – bazarların, sahə və sferaların çoxuna bu yol bağlıdır. İntəhası, dünyada bir neçə kiçik dövlətlər istisna olmaqla, tam açıq, yəni tamamilə liberallaşmış iqtisadiyyat demək olar yoxdur. Buna görə, çox vaxt söhbət daha artıq, yaxud daha az açıq iqtisadiyyatlardan gedir. Belə ki, əgər idxal mallarına tarif vergi normalarından, idxal mallarının daxili bazardakı payından, valyuta-hesablaşma münasibətlərinin liberallığından və digər göstəricilərdən yanaşılırsa, Rusiya iqtisadiyyatı, Çininkinə nisbətən daha açıqdır.

Himayəçilik xarici iqtisadi fəaliyyətdə liberallaşmanı açıq-aydın üstələdiyi hallarda qapalı iqtisadiyyat dilə gətirilir. Dünyada belə iqtisadiyyatı olan ölkələr az qalmışdır. Bu, onunla izah olunur ki, dünya təcrübəsinin sübut etdiyi kimi, xarici iqtisadi liberallaşma ilə iqtisadi artım sürətləri arasında yüksək korrelyasiya mövcuddur. Dünyanın 117 ölkəsi üzrə, Harvard universitetinin iqtisadçıları tərəfindən aparılmış hesablamalar göstərmişdir ki, əsrin

son çərçəyində qapalı iqtisadiyyat siyasəti yeridilmiş yerlərdə əhalinin adambaşına ÜDM artımı 0,7% olmuş, açıq iqtisadiyyat siyasətinə üstünlük verilmiş yerlərdə isə, adambaşına ÜDM beş dəfə artıq olmuşdur.

15.3. XX–XXI əsrlərin qovuşuğunda dünya iqtisadiyyatının başlıca təməlü (nəticələr)

1. XX–XXI əsrlərin qovuşuğunda dünya iqtisadiyyatının başlıca təməlü postsənayeləşmə, yeni, sənaye cəmiyyətindən postsənayeyə keçiddir. Həmin cəmiyyət istehsal və istehlakda xidmətlərin üstünlük təşkil etməsi, təhsilin yüksək səviyyəsi, əməyə yeni münasibət, ətraf mühitə artırılmış diqqət, iqtisadiyyatın adiləşməsi (sosial yönümlü olması), cəmiyyətin məlumatlandırılması, kiçik biznesin intibahı kimi cəhətlərə malikdir.

2. Postsənayeləşmə dünya təsərrüfatında dərin dəyişikliklərə aparır. Belə ki, xidmətlər payının artması hesabına, dünya ÜDM-nun istehsal və istehlak strukturu dəyişir. Biliklərdən və əmək ehtiyatlarından istifadəyə, elm tutumlu texnologiyalara keçidə xüsusi əhəmiyyət verilməsi təbii ehtiyatlara tələbatı xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə ləngidir. Rabitə və nəqliyyat vasitələrinin ucuzlaşması ilə birlikdə iqtisadi informasiya bolluğu və əlçatanlığı kapitalın beynəlxalq hərəkətinin qüdrətli stimuluna çevrilmişdir.

3. Müasir dünyada dünya ölkələri və regionları arasında sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindəki fərq qalmaqdadır (və qalacaq), ancaq inkişaf səviyyəsinə görə geridə qalan və liderlik edən ölkələrin tərkibi dəyişir. Özü də, bəşəriyyət tarixində rekord iqtisadi inkişaf sürətlərinin əldə edildiyi XX əsrin ikinci yarısında bu proses daha yüksək olmuşdur. Nəticədə, Yaponiyanın ardınca Cənubi Koreya, Sinqapur və Tayvan inkişaf etmiş ölkələr cərgəsinə çıxmış, gələcəkdə isə mümkün ki, digər yeni sənaye ölkələri və təxminən görə Çin də çıxacaq. Eyni zamanda Rusiyanın və MDB-nin üzvü olan digər ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin fəaliyyətli tənəzzülü müşahidə olunur.

4. Əgər əvvəlki yüzilliklərdə dünyada Qərb ölkələrinin, sonradan isə, Rusiya və Yaponiyanın iqtisadi qüdrəti artırdısa, XX əsrin son onilliklərində əks proses gedir - dünya ÜDM-da inkişaf edən ölkələrin və Çinin payı artır. İnkişaf etmiş ölkələr qrupu daxilində ABŞ, AB və Yaponiyadan ibarət "üçlük" təşəkkül tapmışdır. İnkişaf edən ölkələr arasında öz iqtisadi dinamikasına görə yeni sənaye ölkələrinin fərqləndiyi halda, daha az inkişaf etmiş ölkələr getdikcə geriləyir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr qrupunda iqtisadi qüdrətinə görə başlıca dövlət yerini Çin tutmuşdur. İri Asiya-Sakit okean makroregionunun mərkəzinə çevrilməkdə olan Şərqi və Cənub Şərqi Asiya ölkələri dünyanın iqtisadi özəyi ola bilər.

5. Ölkənin dünya təsərrüfatında, onun təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi adlanan iştirakının güclənməsi bir sıra göstəricilər, birinci növbədə ixrac kvotası, xarici malların daxili bazardakı payı, mal və xidmətlərin əhəlinin adambaşına ixrac həcmi, xarici kapital qoyuluşlarının ölkənin ÜDM-na nisbəti, onun illik investisiyalarında onların payı, məşğulların ümumi sayında xarici işçi qüvvəsinin payı, ölkədə qeydiyyatdan keçirilmiş patent və lisenziyaların ümumi sayında xarici patent və lisenziyaların payı ilə ölçülür.

6. Beynəlmilləşmə səviyyəsinin qalxması, sayı əsas etibarilə və təsərrüfatçılıq vüsəti xüsusilə XX əsrin ikinci yarısında sürətlə artan TMK -in fəaliyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Onların fəaliyyəti xarici filiallar formasını alan birbaşa investisiyalara əsaslanır.

7. TMK-in fəaliyyəti dünya təsərrüfatını getdikcə malların, xidmətlərin, işçi qüvvəsi və kapitalın vahid bazarına çevirir. Bu cür prosesi mahiyyətə beynəlmilləşmənin daha yüksək pilləsi olan qloballaşma adlandırırlar.

8. Qloballaşma hər şeydən öncə, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin öz və qonşu regionlara səmtləndiyi regionlaşma vasitəsilə həyata keçirilir. Regionlaşma əsasında beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya, başqa sözlə, şirkətlərinin arasındakı dərin və dayanıqlı iqtisadi əlaqələr əsasında qonşu ölkə iqtisadiyyatlarının vahid regional təsərrüfat kompleksində qovuşması prosesi gedir. Belə ki, iştirakçı

ölkələr arasındakı inteqrasiya proseslərini tənzimləməli olan inteqrasiya birlikləri yaranır.

9. Hərçənd, XX əsrin böyük bir hissəsi ərzində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi güclənsə də, son onilliklərinin tənzimlənməmə (liberallaşma) meyli üstünlük təşkil edir. Daxili və xarici iqtisadi liberallaşma bir-birindən fərqləndirilir. Xarici iqtisadi liberallaşma xarici iqtisadi himayəçiliyi inkişaf etmiş ölkələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində başlıca istiqamət kimi hələ 50-60-cı illərdə, qalan ölkə qruplarında isə - əsasən, bir qədər gec əvəz etməyə başlamışdır. Nəticədə, əksər dünya ölkələrinin iqtisadiyyatı qapalı ilə müqayisədə xeyli yüksək artım sürətləri ilə xarakterizə olunan getdikcə daha açıq iqtisadiyyata çevrilir.

İSTİLAH VƏ ANLAYIŞLAR

Postsənayeləşmə

İqtisadiyyatın birinci sektoru

İqtisadiyyatın ikinci sektoru

İqtisadiyyatın üçüncü sektoru

İqtisadi demokratiya

Transformasiya tənəzzülü

Qovub çatıcı inkişaf

İdxaləvəzləyici inkişaf modeli

İxracıonümlü inkişaf modeli

İqtisadiyyatın beynəlmillələşməsi

İxrac kvotası

Təsərrüfat həyatının transmilliləşməsi

Qloballaşma

Regionlaşma

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya

İnteqrasiya birlikləri

İqtisadiyyatın liberallaşması (tənzimlənməməsi)

ÖZÜNÜ İMTAHAN SUALLARI

1. Postsənaye cəmiyyəti sənaye və ənənəvidən (sənaye-qədərkindən) nə ilə fərqlənir?
2. Postsənaye iqtisadiyyatının əsas cəhətləri hansılardır?
3. Rusiya iqtisadiyyatında “postsənayeləşmə adacıqlarının” adını çəkin.
4. Üçüncü dünya ölkələri ilə inkişaf etmiş ölkələr arasında sosial-iqtisadi səviyyələrdəki fərqi səbəbləri nədir?
5. Ölkənin sənayesi xeyli daha açıq sənayeyə çevrildiyindən Rusiya iqtisadiyyatının hansı sahələri zərərdə olmuş, hansıları udmuşdur?
6. Sizə hansı Rusiya TMK-ı məlumdur?
Sübut edin ki, həmin şirkətlər həqiqətən transmillidir.
7. Rusiyada təsərrüfat həyatının qloballaşmasına misallar gətirin.
8. Nəyə görə iqtisadi inteqrasiya bütün dünya ölkələri arasında eyni vaxtda deyil, əsasən regionlar daxilində gedir?
9. Aşağıda adları çəkilən iqtisadi təşkilatların hansını inteqrasiya birliklərinə aid etmək olar: OPEK, MERKOSUR, OESR?
10. Təsərrüfat həyatının liberallaşması şəraitində inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-da dövlət məsrəfləri payının artmasını necə izah etmək olar?
11. Nəyə görə ölkənin ixrac kvotasını ÜDM-un idxala sərf olunan payı hesab etmək olmaz?

XVI FƏSİL

SƏNAYE CƏHƏTDƏN İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

16.1. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələri

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələri dünyaya təsərrüfat sistemində hakim mövqe tutur. Bu ölkələr qrupuna İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) daxil olan 24 dövlət aiddir. Yaponiya müstəsna olmaqla bu dövlətlərin hamısı ya Avropada yerləşir, ya da Qərbi Avropa dövlətlərindən törəmə ölkələrdir. Bu ölkələrin milli təsərrüfatları çərçivəsində sosial-iqtisadi baxımdan vahid təkrar istehsal prosesi, iqtisadiyyatın intensiv inkişaf etməsi, məhsuldar qüvvələrin yüksək səviyyədə inkişaf etmiş olması onların fərqləndirici cəhətidir. Bu altsistemə daxil olan ölkələrdə dünya əhalisinin cəmi 15,6 faizi yaşadığına baxmayaraq, dünyanın iqtisadi və elmi-texniki potensialının əksər hissəsi həmin ölkələrdə cəmləşmişdir. Qərb ölkələrinin təsərrüfatının inkişafı, bu ölkələrin daxili və xarici iqtisadi siyasəti elmi-texniki tərəqqinin və dünya təsərrüfat sistemində struktur yenidənqurmanın əsas istiqamətləri, dünya bazarında vəziyyəti müəyyənləşdirir.

16.2. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əsas əlamətləri

Qərbin Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrinin tarixi inkişaf prosesində ümumi cəhətlər çoxdur.

İctimai-iqtisadi planda həmin ölkələrin inkişafı kapitalist istehsal üsuluna, yəni məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin müəyyən vəhdətinə və qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanır ki, bu vəhdət də istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətlə müəyyən edilir. Bu halda altsistemin əsas fərqləndirici amili ictimai quruluş konsepsiyasıdır. Həmin quruluş isə son nəticədə mülkiyyət münasibətləri ilə və həmin münasibətlərlə əlaqədar, istehsal edilmiş məhsulun bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlak edilməsi formaları ilə müəyyənləşdirilir. Bu konsepsiyanın diqqəti cəlb edən cəhəti odur ki, nəzərdən keçirdiyimiz cəmiyyətlər toplusunun bazislərində oxşar cəhətlər vardır. Eyni bir ictimai formasiyanın daxilində strukturuna, zaman amilinə və dəyişikliklərin xarakterinə görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif qurumlar mövcuddur.

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı əmtəə istehsalının sürətlə yayılması ilə şərtlənir. Bu halda əmtəə və xidmətlər mübadilə məqsədilə istehsal edilir. Əmtəə münasibətləri işçi qüvvəsinə də şamil edilir. İşçi qüvvəsi ilə kapitalistlər arasında yaranmış münasibətlər bərabərhüquqlu əmtəə sahibləri olan alıcılar və satıcılar arasında münasibətlər kimi çıxış edir.

Kapitalizmdən əvvəlki dövrlərdəki münasibətlərin səciyyəvi cəhəti ondan ibarət idi ki, həmin dövrdə insanın əməklə məşğul olmaq məcburiyyəti iqtisadiyyatdan asılı olmayan, bilavasitə məcburiyyət idi. Qullar və təhkimli kəndlilər şəxsi azadlıqdan məhrum idilər, onlar öz ağalarına – quldarlara, feodala məxsus idilər.

Müstəqil təsərrüfatla məşğul olan, lakin öz əməyinin nəticələrindən, öz bəhrəsindən sərbəst istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüququndan məhrum olan işçilərin, kəndlilərin şəxsi və iqtisadi mənada tabe vəziyyətdə olması məhsuldar qüvvələrin inkişafını buxovlayırdı. İqtisadiyyatla bağlı olmayan amillərin təsiri nəticəsində onlar nəinki izafi məhsulu, hətta zəruri məhsulun da bir hissəsini feodal rentası şəklində, yeni işləyib ödəmə, məhsul və ya pul şəklində öz sahibkarlarma verməyə məcbur idilər. Hərçənd, kölədən fərqli olaraq özünün əmək alətləri və ev təsərrüfatı olan, lakin feodaldan asılı vəziyyətdə qalmış kəndli müəyyən mənada öz istehlak tələbləri çərçivəsində istehsalın intensivləşdirilməsində maraqlı idi.

Müştərək istehsalın həddləri feodalın istehlak tələbləri ilə müəyyən edilirdi. Buna görə də feodalizim əsas etibarilə bütün iqtisadi prosesləri lokal vahidlər çərçivəsində qapayıb saxlayan natural istehsal ilə səciyyələnirdi. İstehsalın bu forması onun məhdud məqsədlərini müəyyənləşdirən istehsal qüvvələrinin və istehsal münasibətlərinin səviyyəsinə müvafiq idi.

Kapitalist istehsal üsulu iqtisadiyyatla bağlı olmayan məcburiyyəti inkar edir. Bunun əvəzinə, formal baxımdan bərabərhüquqlu əmtəə-pul münasibətləri yaranır. İstehsal vasitələrinə malik olmayan işçi qüvvəsi öz əmək qabiliyyətini istehsal vasitələrinin mülkiyyətçisinə satır və beləliklə, onun əməyindən istifadə edilməsi prosesində mülkiyyətçinin izafi dəyər əldə etməsini təmin edir. Mənfəət (izafi dəyərin çevrilmiş forması) əldə edilməsi istehsalın əsas məqsədinə çevrilir, bu isə istehsalın genişləndirilməsi üçün hədsiz imkanlar yaradır.

Bu məsələyə formasiya mövqeyindən münasibətlə yanaşı U.Rostou konsepsiyası da mövcuddur. Həmin konsepsiyaya görə, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf prosesi artım mərhələləri üzrə nəzərdən keçirilir. Cəmiyyət iqtisadi inkişafın səviyyəsinə görə bir neçə kateqoriyaya bölünür: ənənəvi cəmiyyət, inkişaf üçün ilkin şəraitin yaranması və ya keçid dövrü cəmiyyəti (həmin dövrdə ictimai dəyişikliklərin əsasları yaranır), yüksəliş və ya irəliləyiş cəmiyyəti; yetkin cəmiyyət və ya sənaye cəmiyyəti; kütləvi istehlak mallarının yüksək səviyyədə olduğu cəmiyyət. Bu halda sənaye cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələri ardıcıl olaraq yüksəliş mərhələsindən, yetkin və ya sənaye cəmiyyəti, daha sonra kütləvi istehlak mərhələsindən keçir.

Yüksəliş mərhələsi sabit inkişafa əngəl törədən köhnə, ənənəvi dayaqların birdəfəlik aradan qaldırılması ilə səciyyələnilir. Bu cür cəmiyyətdə iqtisadi tərəqqi qüvvələri

hakim mövqe tutur: əmanətlərin və yığının səviyyəsi milli gəlirin 5-10 faizindək arta bilər. Yeni sahələr sürətlə inkişaf edir, mənfəətin xeyli hissəsi investisiya şəklində tətbiq edilir. Yeni bazar münasibətləri, kapitalist münasibətləri tədricən kənd təsərrüfatım da daha geniş əhatə edir.

Aparıcı sənaye ölkələrində yüksəliş mərhələsi Britaniyada sənaye inqilabının başlanmasından ta ötən əsrin 20-ci illərindək davam etmişdir.

Yüksəliş, mərhələsindən sonra uzun müddət davam edən sabit artım və dövrü tərəqqi mərhələsi – yetkinliyə keçid mərhələsi başlanır. Bu mərhələ təqribən 40 il davam edir. Yüksəliş mərhələsində sənayenin bir neçə sahəsinə əsaslanan istehsal bu dövrdə daha kompleks xarakter daşıyır.

Yetkinlik mərhələsində iqtisadiyyat ənənəvi sahələrdən daha geniş arenaya çıxır və mövcud ehtiyatların geniş spektrindən səmərəli şəkildə istifadə edilir. Yetkin cəmiyyət əhalinin artım göstəriciləri ilə müqayisədə məhsul buraxılışının daim üstün olmasını təmin edir. Bu mərhələlərin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, uzun müddət istifadə edilən predmetlərin və xidmətlərin istehsalı mühüm rol oynamağa başlayır. Yetkinlik mərhələsi Britaniyada XIX əsrin ortalarında, Fransada, ABŞ-da və Almaniyada XX əsrin əvvəllərində, İsveçdə - XX əsrin 30-cu illərində, Yaponiyada – ötən yüzilliyin 30-40-cı illərində, keçmiş SSRİ-də isə 1940-1950-ci illərdə başlanmışdır. Kütləvi istehsal məhsullarının buraxılışma keçid digər ölkələrlə mü-

qayisədə ABŞ-da, Kanadada, Britaniyada və Avstraliyada daha əvvəl – 1920-1930-cu illərdə başlanmışdır.

Sənaye cəmiyyətinin inkişaf mərhələləri nəzəriyyəsinə görə, sosial tərəqqi – natural təsərrüfatın və silk iyerarxiyasının hökm sürdüyü, geridə qalmış aqrar cəmiyyətdən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş, kütləvi bazar təsərrüfatının bərqərar olduğu cəmiyyətə keçid deməkdir. Bu halda mü-tərəqqiliyin əsas meyarı – ölkədə əldə edilmiş istehsal sə-viyyəsidir.

Qərbin sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri dünya təsərrüfat sisteminə daxil olan bütün altsistemlərdən onunla fərqlənirlər ki, həmin ölkələrdə iqtisadi inkişaf səviyyəsi çox yüksəkdir. Adambaşına ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalına görə həmin ölkələr bütövlükdə dünya üzrə ümumi göstəricini az qala 5 dəfə üstələyirlər. Son onilliklərdə həmin göstəricilər arasında fərq daha da artmışdır (1962-ci ildə bu fərq 3,6 dəfə olmuşdur). İqtisadi inkişafın səviyyəsindəki bu cür fərqlər təkcə XX əsrin ikinci yarısının özünəməxsus şəraitinin ifadəsi olmayıb, həm də uzunmüddətli sosial-iqtisadi və tarixi inkişafın nəticəsidir.

İstehsalın həlledici amili olan mənfəət əldə etmək məqsədi əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə, yeni texnikanı tətbiq etməyə stimül yaradır. Maşınlı istehsala keçid nəticəsində məhsullar xeyli ucuzlaşmağa başlamışdır. Məsələn, 1788-ci ildə bir funt pambıq ipliğinin dəyəri 35 şilling olduğu halda 1800-cü ildə müvafiq rəqəm 9 şilling, 1833-cü ildə isə 3 şilling idi. Beləliklə, 45 il ərzində bu məhsulun

qiyməti 12 dəfə ucuzlaşmışdı. XIX əsrin ortalarında mexanikləşdirilmiş iri əyirici fabrikdə işləyən bir fəhlənin emal etdiyi ipliğin miqdarı 100 il əvvəl 180 əyirici fəhlənin emal etdiyi qədər idi. Məhsulun kəskin sürətdə ucuzlaşması nəticəsində satış bazarları genişlənir, ucuz mallar digər ölkələrdən gətirilən daha bahalı məmulatları asanlıqla sıxışdırıb aradan çıxarırdı. Rəqabət mübarizəsində o sahibkarlar qalib gəlirdi ki, onların müəssisələrində fərdi dəyəri daha kiçik olan daha çox məhsul istehsal edilsin. Bu işə istehsalın genişlənməsinə gətirib çıxarırdı.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, qərb ölkələrinin malik olduğu sosial-iqtisadi üstünlüklərlə yanaşı, bu ölkələr müharibələr aparmaq, müstəmləkəçi – işğalçı siyasət, kölə alverindən geniş miqyasda istifadə edilməsi və piratlıq hesabına dünyada özlərinin iqtisadi vəziyyətlərini möhkəmləndirdilər.

Burjua inqilabları qərb ölkələrində həyatın bütün sahələrində dəyişikliklərə səbəb oldu. Cəmiyyətin sosial strukturunda o vaxtadək misli görünməmiş dəyişikliklər baş verdi. Sınıfı münasibətlər cəmiyyətin strukturunun profilini müəyyən etməyə başladı. Hərçənd, əhalinin bir sıra qruplarının və təbəqələrinin daimi dəyişməkdə olan iqtisadi və sosial vəziyyəti sinfi əlamətə görə bölünmə mənzərəsini bir qədər ört-basdır edir.

Əvvəllər insanın sosial mövqeyinin müəyyənlişməsində sosial-iyerarxik prinsiplər üstünlük təşkil edirdi. İnsan doğulduğu andan onun şəxsi statusu məlum olurdu.

Əhalinin bu cür ciddi qaydada təbəqələrə bölünməsi dövlətin qayda-qanunları ilə təsbit olunur, dini normalarla sabitləşirdi. Konkret şəxsin müəyyən status əldə etməsində onun hansı iyerarxik silkə mənsub olmasına əsaslanmaq prinsipi bazar iqtisadiyyatının tələblərinə zidd olduğuna görə bu prinsip ləğv edildi. Sınıf mənsubiyyət ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin bir sosial vəziyyətdən digər sosial vəziyyətə sərbəst keçmələri üçün həmişə imkan verir.

Bütün digər sosial birliklərdən fərqli olaraq sınıf – insanların sosial-siyasi və sosial-psixoloji birliyi deyil, müəyyən istehsal üsulunu təmsil edən sosial-iqtisadi birlikdir. Sınıf əlaməti görə bölgədə əsas məqam insanların istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətə münasibəti məsələsidir, çünki istehsal vasitələrinin bölgüsü hər hansı istehsaldan daha əvvəl mövcud olur və istehsal üçün ilkin şəraiti yaradır. Sınıflar əməyin ictimai təşkilində oynadıqları rola görə və deməli, onların sərəncamında olan ictimai sərvətin bölüşdürülməsi və ondan pay əldə edilməsi üsullarına görə fərqlənirlər. İstər halal, istərsə də zəhmətsiz gəlirlərin toplanması sayəsində istehsal vasitələri üzərində nəzarətə imkan yarananda gəlir sınıfın əlamətlərindən birinə çevrilir.

Qərb ölkələrinin sınıfı strukturunu tədricən dəyişirdi. XX əsrin ortalarında fəhlələr, kapitalistlər və iri torpaq mülkiyyətçiləri kimi sınıflar yarandı. Sonradan torpağın xeyli hissəsi ticarət-sənaye burjuaziyasının əlinə keçdi və iri torpaq mülkiyyətçiləri iri səhmdarlara çevrildi. XX əsr-

də burjuaziya, xırda burjuaziya və fəhlələr əsas siniflərə çevrilir.

İri və orta mülkiyyətçilər burjuaziya sinfinə aid edilir. Onların kapitalı hesabına əldə edilən nəinki gəlir-gen bol istehlak üçün kifayət edir, həm də geniş təkrar istehsalı və yığıcı təmin edir. İri burjuaziyanın iqtisadi fəaliyyətinin əsas fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar muzzdlu inzibatçı-menecerlərin əməyindən istifadə edirlər. Bu sonuncuların əməkhaqqı və əlavə gəlirləri çox vaxt gizli mənfəət mənbəyinə çevrilir. Bəzi idarəetmə işçilərinin mənfəəti o qədər yüksək olur ki, onları nəinki orta burjuaziyaya, hətta iri burjuaziyaya da aid etmək olar.

Şəhər və kəndlərdə yaşayan və əsasən öz əməkləri hesabına dolanan xırda mülkiyyətçilər xırda burjuaziya sinfini təşkil edir. Onların mənfəətinin həcmi bu cür istehsal vasitələri sahiblərinin fiziki əməkdən uzaqlaşmasına imkan vermir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin fəhlə sinfi iki əsas dəstədən – sənaye proletariatından və ticarət-kontor proletariatından ibarət idi. Əsasən qeyri-fiziki əmək növləri ilə məşğul olan ticarət-kontor işçiləri və elmi-texniki mütəxəssislər fəhlə sinfinin daha sürətlə artan hissəsidir. Sosial və iqtisadi həyatda sənaye fəhlələrinin həlledici rolu zəifləmişdir. Qeyri-sənaye sektorlarının fəhlələri çox vaxt özlərini əmtəə və xidmətlərin istehsalçıları deyil, istehlakçıları hesab edirlər. Hakim sinif çərçivəsində ciddi irəliləyişlər yaranmışdır. Sahibkarlıq aləmində və siyasi

həyatda maliyyə sektorlarının rolu get-gedə artır. Bu irəliləyiş iqtisadi siyasətin monetarist konsepsiyalarının geniş yayılmasında öz əksini tapır.

Cəmiyyətdə siniflərlə yanaşı bir sıra digər ictimai qrup və təbəqələr də mövcuddur. İki qonşu sinfin əlamətlərinə malik olan əhali qrupları və təbəqələri həmin siniflərin heç birinə tam əsasla aid edilə bilməz. Aralıq təbəqələr yekcins olmur. Bu cür qrupların ən iriləri – yüksək səviyyəli peşəkar intellektual fəaliyyətlə məşğul olan ziyalılar, bir də kəndlilərdir.

Beləliklə, Qərb ölkələrinin sinfi strukturunun əsas elementləri fəhlə sinfindən, burjuaziyadan, xırda burjuaziyadan və onların arasında mövqə tutan aralıq təbəqələrdən ibarətdir. Əhalinin bu və ya digər qrupunun sinfi mənsubiyyətini təyin edərkən adətən bir sıra fərqlər əsas götürülür. Orta sinif deyilən qrupa əsasən peşəkar texniki mütəxəssislər aid edilir.

16.3. XVI–XVIII əsrlərdə qərb ölkələrində ictimai-tarixi inkişaf

XVI–XVIII əsrlərdə qərb ölkələrində ictimai-tarixi inkişafın gedişində yaranmış vətəndaş cəmiyyəti bütün cəmiyyəti əhatə edən sosial təşkilat formalarının məcmusudur. Bu formalar bütün cəmiyyəti üfqə istiqamətdə əlaqələndirən və müstəqil fəaliyyət göstərən təşkilatların məcmusudur. Lakin bu cür təşkilatlar nəinki dövlət de-

mək deyil, hətta çox vaxt onlar dövlətlə qarşıdurma vəziyyətində olurlar. Vətəndaş cəmiyyəti icma münasibətlərinin (qohumluq, qonşuluq, adət və ənənələr) aradan qalxaraq insanlar arasında əşya münasibətləri ilə əvəz edilməsi nəticəsində yaranmışdır. İnsanların mənsub olduqları sosial qrupdan kənarında salamat qala bilməyəcəyi dövr artıq keçmişdə qalmışdı. Hamıdan ötrü məcburi sayılan, hər bir insana çox məhdud sayda rollardan birinin ayrıldığı adətlər öz əhəmiyyətini itirmişdi. Bu halda hər bir fərd cəmiyyətdə məxsusi rol oynamağa başlayırdı. XVIII əsrdən başlayaraq «ictimai əlaqələrin müxtəlif formaları ayrıca şəxsiyyətə münasibətdə yalnız onun fərdi məqsədləri üçün vasitə kimi, zahiri zərurət kimi çıxış etməyə başlayır» (K.Marks). Bu stereotipə görə, insan cəmiyyətin özəyi kimi deyil, öz istədiyi kimi çıxış etməyə başlayır.

Fərd səviyyəsində sosial tərəqqi şəraiti asanlaşır, sosial mobillik imkanları genişlənir. Siyasi sahədə demokratik zəmində qurulmuş və dərk edilmiş sinfi, professional və digər mənafeələr əsasında mübarizə aparən təşkilatlar formalaşırdı.

Qərb ölkələrinin ictimai inkişafı nəticəsində üçtəbəqəli struktur formalaşmışdı. Bu strukturun bazisi – çox geniş əhatəli əmtəə-kapitalist iqtisadiyyatı, onun siyasi üstqurumu isə nümayəndəli demokratiyaya əsaslanan dövlət təsisatlarıdır. Könüllü üzvlüyə əsaslanan özfəaliyyət təşkilatlarının strukturu aralıq mövqe tutur. Onla-

rın dövlətlə bağlılığı ilk növbədə siyasi partiyalar vasitəsi-lə aparıcı sinfin siyasi hökmranlığını dövlət həyata keçirir, bu cəmiyyətə ideya rəhbərliyi və mənəvi rəhbərlik isə vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının öhdəsinə düşür.

Dünya təsərrüfat sisteminin altsistemlərindən biri olan inkişaf etmiş kapitalist ölkələri – özü özünü təşkil edən, açıq qurumlar olub, daim inkişafda və ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir vəziyyətindədir.

XVII FƏSİL

QƏRBİN SƏNAYE ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADI İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNDƏKİ FƏRQLƏR VƏ BU SƏVİYYƏLƏRİN TARAZLAŞMASI

17.1. Qərb sənaye ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi

Əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi, kapitalın qüdrətinin get-gedə artması məhsuldar qüvvələrin inkişafına, istehlakın artmasına, istehsalın diverfisikasiyasına və ixtisaslaşmasına, mübadilənin geniş miqyas almasına əngəl törədən maneələri aradan qaldırırdı.

Artım tempi və artım amilləri. Napoleon müharibələri başa çatdıqdan sonra, Yaponiya müstəsna olmaqla, hazırda sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin hər birində sabit iqtisadi artım prosesi gedirdi. 1820-1950-ci illərdə ÜDM-in orta illik artım göstəricisi 2,3 faiz olmuşdur, adambaşına ÜDM artımı isə az qala 1,25 faizə çatmışdı ki, bu da sənayeləşmədən əvvəlki dövrlə müqayisədə 3,5 dəfə yüksəkdir.

Müxtəlif dövrlərdə iqtisadi artım sürətləri xeyli müxtəlif olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində bu göstəricilər artmaqda idi. Belə ki, 1820-1870-ci illərdə müvafiq rəqəm 2,4 faiz, 1870-1913-cü illərdə isə 2,55 faiz olmuşdur. 1913-1950-ci illərdə iqtisadi artım göstəricisi azalaraq orta hesabla ildə 2 faizə düşmüşdür.

Müxtəlif dövrlərdə iqtisadi inkişafın səciyyəsi
(orta illik artım sürətləri)

İllər	Əhali	Adambaşına ÜDM	ÜDM
1700-1820	0,4	0,2	0,6
1820-1980	0,9	1,6	2,5

Mənbə: Maddison A. *Phases of Capitalist Development*. Oxford, 1986, p.6.

Qərb ölkələrinin iqtisadi inkişafı və onların sərvətlərinin çoxalması həmin ölkələrin əksər əhalisinin əməyi – muzzdlu işçi hesabına mümkün olur. Kapitalizmin inkişafının birinci mərhələsi işçi qüvvəsindən ekstensiv istifadə edilməsi ilə səciyyələnirdi. XIX əsrin axırlarında Britaniyada bir sıra sahələrdə iş gününün maksimal müddəti sutkada 14-16 saat və daha artıq idi. Fəhlə sinfi yalnız öz mütəşəkkilliyini artırandan sonra iş gününü məhdudlaşdıran qanunlar qəbul edilməsinə nail oldu. Kapitalm spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, işçi qüvvəsinin qiymətini onun dəyərindən aşağı səviyyədə saxlamağa çalışır. Digər tərəfdən, istehsalın texniki və təşkilati baxımından təkmilləşdirilməsi və yeni texnologiyalardan istifadə edilməsi zərurəti işçi qüvvəsinin fiziki vəziyyəti və peşə hazırlığı barədə daha yüksək tələblər irəli sürürdü. Bu iki qrup amillər arasında ziddiyyət yaranmışdı.

İqtisadi inkişaf məhsuldar yığım normalarının artırılması yolu ilə təmin edilirdi. 1870-ci illərdə həmin nor-

malar 7,5-11,5 faiz həddində olduğu halda, XX əsrin ilk onilliklərində 10,4-15,7 faizə çatmışdı. Hərçənd, mühari-bələr arasındakı dövrdə bu norma azalmışdı.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı xarici ticarətin geniş-lənməsinə şərait yaradırdı. 1720-1820-ci illərdə ixracın həcmi 2,4 dəfə artdığı halda 1820-1913-cü illərdə bu gö-stərici 30,9 dəfə artmışdı. Sözügedən dövrdə qərb ölkə-lərində xarici ticarətin həcmnin artım sürəti isə müvafiq ÜDM artımı göstəricilərini üstələyərək ildə 3,9 faiz ol-muşdu. Müstəmləkə imperiyaları genişləndikcə, qərb ö-lkələrinin iqtisadiyyatı daha açıq xarakter alır, xarici tica-rət mübadiləsi inkişaf edirdi. Britaniya sərbəst ticarət siy-asətinə keçmişdi, german dövlətləri gömrük ittifaqı ya-ratmışdı. Lakin 1870-ci ildən başlayaraq gömrük maneə-lərinin artırılması, ticarətin azalması müşahidə edilir. Əmtəələrin xarici bazarlara çıxarılması sahəsində uğur qazanmaq üçün adətən qonşunu müflisləşdirmək siyasə-tindən istifadə edilirdi. Xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi inkişafa təsiri get-gedə artırdı. İxrac kvotasının artması bu faktı təsdiq edir. 1900-cü ildə ixrac kvotası 18,2 faiz olduğu halda 1913-cü ildə bu rəqəm artaraq 21,2 faizə çatmış, 1929-cu ildə isə 18 faizə düşmüşdü.

17.2. İnkişafın dövrliliyi və qeyri-bərabərliyi

İnkişafın dövrliliyi. XIX əsrin əvvəllərindən başlaya-raq kapitalist ölkələrinin iqtisadi inkişafı dövrü xarakter almışdı. Bu, vaxtaşırı müşahidə olunan artıq istehsal böh-

ranlarında təzahür edirdi. İstehsal prosesinin dövriliyi ilk dəfə 1825-ci ildən başlayaraq bu cür böhranlar bir sıra ölkələri, bəzi hallarda isə inkişaf etmiş ölkələrin hamısını iflis vəziyyətinə salırdı.

Bütövlükdə kapitalist ölkələri qrupunda iqtisadi artım sürətinin ən ciddi tənəzzülə uğraması 1930-1932-ci illərdə, daha sonra 1945-1946-cı illərdə baş vermişdir. A.Maddisonun hesablamalarına görə, 1930-cu ildə 16 ölkə üzrə ÜDM-in həcmi 5,7 faiz, 1931-ci ildə 6,4 faiz, 1932-ci ildə 6,6 faiz, 1945-ci ildə 8,1 faiz və 1946-cı ildə 11,1 faiz azalmışdı. Dövri sinxronluq adətən müharibələr və beynəlxalq mübadilə mexanizminin sarsılması kimi «sistem şokları» dövründə təzahür edirdi. Digər böhran halları nisbətən mülayim keçirdi. ÜDM istehsalının azalması 1870-1913-cü illərdə üç dəfə müşahidə edilmişdi: 1876-cı ildə 0,7 faiz, 1893-cü ildə 1,1 faiz, 1908-ci ildə 3,6 faiz, 1914-1921-ci illərdə müvafiq rəqəm 2,4 faiz, 1919-cu ildə 1,4 faiz 1920-ci ildə 0,0 faiz, 1921-ci ildə 1,0 faiz olmuşdu. Bundan əlavə, 1930-cu illərdə də ÜDM istehsalı azalmışdı. Belə ki, 1938-ci ildə müvafiq göstərici 0,1 faiz olmuşdu.

İstehsalın dövrü xarakteri mənfəəti artırmağa can atan və müvafiq olaraq istehsalın həddən artıq genişlənməsi ilə müşahidə olunan artıq kapital istehsalının təzahür formasıdır. İstehsalın böhranlı şəkildə azalması əsas kapitalın kütləvi şəkildə təzələnməsi ilə müşayiət olunur. Bu təzələşmə iqtisadi tərəddüdlərin dövriliyinin əsasını təşkil edir və məhsuldar qüvvələrin səviyyəsinin

artmasına, kapitalın təkrar istehsalının yeni şəraitə uyğunlaşmasına dəlalət edir. Beləliklə, böhranlar təkrar istehsal ilə bağli ziddiyyətlərin (istehsal ilə istehlak arasında, istehsal ilə tədavül arasında ziddiyyətlərin) zorakılıq yolu ilə həll edilməsi formasıdır.

İnkışafın qeyri-bərabərliyi. İstər kapitalist istehsal üsulunun formalaşması dövründə, istərsə də bu istehsal üsulunun yetkin formalarında ayrı-ayrı qərb ölkələrində iqtisadi inkışaf səviyyəsinin qeyri-bərabər olması nəticəsində həmin ölkələrin həm inkışaf etmiş ölkələr altsisteminin daxilində, həm də dünya təsərrüfat sistemində vəziyyəti dəyişirdi. Bu amil ilk növbədə həmin altsistemin bütün tərkib elementlərinin – makroiqtisadiyyatın, ayrı-ayrı sahələrin və müəssisələrin inkışaf səviyyəsinin qeyri-bərabər olmasında təzahür edir. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir sistemə daxil olan qeyri-yekcins elementlər bir-birilə bağli olmaqla bərabər, nisbi müstəqilliyə malik olduğuna görə onlar ayrı-ayrı amillərin və şərtlərin təsirinə məruz qalırlar. İqtisadi inkışafın qeyri-bərabərliyi çox müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. İnkışaf sürətindəki fərqlər bu və ya digər altsistemə daxil olan ölkələrin inkışaf səviyyəsini artırma da bilər, bu səviyyəni tarazlaşdırma da bilər. XX əsrin ikinci yarısına qədər sənaye cəhətdən inkışaf etmiş ölkələr arasında iqtisadi inkışafın qeyri-bərabərliyinin güclənməsi meyli üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, istehsalın həcmində artması üçün ən mühüm amil olan əmək məhsuldarlığının artım göstəriciləri arasında fərq ən qabaqcıl ölkəyə nisbətən orta hesabla 0,43 faizə

bərabər olmuşdur. 1913-1950-ci illərdə bu meyl daha da güclənmiş, müvafiq göstəricilər arasında fərq artaraq 0,57 faizə çatmışdır. Yalnız 5 halda əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin yaxşılaşması baş vermişdir: 1890-1913-cü illərdə Kanadada və Finlandiyada, 1913-1950-ci illərdə Norveçdə, İsveçdə və İsveçrədə. Lakin bu proses çox zəif gəldirdi.

17.3. Qüvvə mərkəzlərinin üstünlükləri

Qüvvə mərkəzləri. Son iki əsrdə texniki tərəqqini müəyyənləşdirən və əmək məhsuldarlığında aparıcı yerlər tutan üç ölkə liderlik etmişdir. 1580-cı ildən XIX əsrin əvvəllərindəki sözügedən altsistemdə hamıdan irəlində gedən Hollandiya idi.

XIX əsrin əvvəllərində Britaniyada pambıq parça istehsalında, kömür sənayesi və qara metallurjiya sahələrində mühüm texniki irəliləyişlər baş verdi və bu ölkə dünya iqtisadiyyatında liderliyi ələ keçirdi.

İlkin yığımla yanaşı satış bazarlarının genişlənməsi də sənaye istehsalının tərəqqisində mühüm rol oynayırdı. Bütün dünyada hakimlik etmək iddiasında olan Britaniya uzun sürən gərgin müharibələr nəticəsində yeni bazarlar əldə etmişdi. Ölkə daxilində tələbatın sürətlə artması da öz təsirini göstərirdi. 1653-1797-ci illər ərzində İngiltərə 66 il dəniz müharibəsi etmişdi: XVII əsrdə Hollandiya ilə, XVIII əsrdə isə Fransa ilə. Özünün qüdrətli donanmasının və yeritdiyi merkantilizm siyasətinin köməyi ilə Hollandiya-

nın ticarət sahəsində üstünlüyünə son qoymuş Britaniya Şimali Amerikada, eləcə də Vest-İndiyada, Hindistanda və Braziliyada ticarət sahəsində öz inhisarını bərqərar etmişdi.

Britaniyadan əmtəə ixracının demək olar ki, 2/3 hissesi toxuculuq sənayesi məhsullarının payına düşürdü. Toxuculuq sənayesində əldə edilən yüksək mənfəət əvvəlcə Britaniya iqtisadiyyatında, sonra isə başqa ölkələrdə də yeniliklərin tətbiqinə münasibətin dəyişməsinə kömək edirdi. Bu ölkədə əmək məhsuldarlığının artım sürəti vaxtilə Hollandiyada olduğundan yüksək idi. Britaniya sənayesinin strukturu sürətlə inkişaf edən sektorlarda cəmləşmişdi. Ölkədə xidmətlər sahəsi, xüsusən kommersiya, bank işi, dəniz daşımaları ilə bağlı xidmətlər geniş inkişaf etmişdi. Bu, Britaniya iqtisadiyyatının açıqlığını və onun imperiya mövqələrini qoruyub saxlamağa kömək edirdi.

Lakin əsas kapitalın artım sürətinə görə əvvəlcə ABŞ, sonra isə Fransa da İngiltərəni üstələdi. Əsas kapitalın həcmnin ləng artması pul qıtlığının nəticəsi deyildi, bu, ölkədən kapital axını ilə bağlı idi. Britaniyadan çıxarılan kapitalın həcmi Almaniya və Fransadan ixrac edilən kapitalın ümumi həcmindən çox idi. Kapital ixracının 3/4 hissəsi Britaniya müstəmləkə imperiyasına və Latın Amerikasına, təqribən 20 faizi ABŞ-a yönəlmişdi. 1914-cü ildə Britaniyanın ölkə hüduqlarından kənarında əsaslı vəsait qoyuluşunun həcmi ÜDM göstəricisindən 1,5 dəfə çox olduğu halda, bu əməliyyatlardan əldə edilən gəlir ÜDM-

in 1/9 hissəsindən bir qədər artıq idi. XIX əsrin 90-cı illərində Britaniya istehsalın həcminə görə birinciliyi ABŞ-a güzəşt etdi, lakin XX əsrin 50-ci illərinin əvvəlində Qərbi Avropada aparıcı mövqeyini saxlaya bildi.

ABŞ-ın iqtisadi sahədə lider kimi irəli çıxması başlıca olaraq bu ölkənin kapital qoyuluşunu artırmaq və daxili bazarı inkişaf etdirmək səylərinin nəticəsində mümkün oldu. 1880-ci ildən başlayaraq ABŞ-da istehsala vəsait qoyuluşunun səviyyəsi Britaniya ilə müqayisədə az qala iki dəfə çox idi. XX əsrin əvvəllərində müvafiq göstərici ÜDM-in təqribən 16 faizinə çatmışdı. 1890-1913-cü illərdə ABŞ-da işləyən əhalinin hər nəfəri hesabına kapital qoyuluşunun həcmi Britaniyada olduğuna nisbətən 3 dəfə sürətlə artmışdı. ABŞ-ın malik olduğu çox böyük torpaq sahələrindən və mineral resurslardan səmərəli istifadə edilməsində yollar şəbəkəsinin genişlənməsi və daxili bazarın sürətlə böyüməsi amilləri də müsbət rol oynayırdı. İmmiqrasiyanın və doğum səviyyəsinin artması sayəsində ölkə əhalisi sürətlə çoxalırdı. Amerika iqtisadiyyatının strukturu Britaniya ilə müqayisədə daha müasir səviyyədə idi. Sənaye sahəsində məşğul olanların nisbi sayı az olduğuna baxmayaraq, əmək məhsuldarlığı səviyyəsi Britaniyadakına nisbətən, demək olar ki, iki dəfə yüksək idi.

İqtisadiyyatda peşəkar səviyyədə idarə edilən nəhəng korporasiyalar yaranmışdı. Onlar yeniliklərin tətbiq edilməsinə xüsusi diqqət yetirir, bu işə tədqiqat işlərinin institusional xarakter almasına şərait yaradırdı. Ölkənin aparıcı universitetlərində tədqiqat bölmələri yaradılır,

həmin bölmələrə Avropadan məşhur alimlər dəvət edilirdi. 1921-ci ildə ABŞ-da ÜDM-in 0,2 faizi elmi-tədqiqat işləri üçün ayrılmışdı.

Tədqiqatçıların fikrincə, Amerikada sahibkarların uğur qazanmasını müəyyənləşdirən bir sıra amillər var: əmək əməliyyatlarının sadələşdirilməsi hesabına istehsalın ixtisaslaşdırılması, sahibkarlıq qaydalarının işlənib hazırlanması və tətbiq edilməsi bu amillər qəbilindəndir. Bu amillərdən birincisi ixtisas hazırlığı tələb etməyən işçi qüvvəsindən geniş istifadə olunmasına imkan yaratdı, müəyyən əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşma da yuxarıdan birbaşa və səmərəli nəzarətin həyata keçirilməsinə imkan verdi. İdarəetmə qaydalarının tətbiq edilməsi sayəsində piramida şəkilli idarəetmə strukturu vasitəsilə sadələşdirilmiş istehsal prosesini müşahidə etmək və ona nəzarət etmək mümkün oldu. Hər bir səviyyədə vəzifələr o qədər ciddi müəyyənləşdirilmiş və sadələşdirilmişdi ki, yuxarı səviyyəli idarəetmə işçiləri istehsal iyerarxiyasının hər bir pilləsində nə edildiyini dəqiq bildirdilər.

İstər bazarın strukturunun inkişaf etdirilməsi, istərsə də ərazilərin genişləndirilməsi hesabına bazarın əhatə dairəsinin artması da mühüm rol oynamışdır və oynamaqdadır. 1818-ci ildə Florida ABŞ-a birləşdirildi, 1840-1850-ci illərdə Meksika ərazisinin 1/3 hissəsi işğal edildi, 1867-ci ildə isə Alyaska və Aleut adaları da ABŞ-ın sərəncamına keçdi.

İstehsal prosesində Britaniyanın liderliyi dövründə parça istehsalından maşın istehsalına keçid kimi mühüm

irəliləyiş baş versə də, son istehlak mallarının xarakterində dəyişiklik olmamışdı. Amerikanın liderliyi dövründə isə istehlakın ənənəvi strukturu dəyişdi. Bu da öz növbəsində, XIX əsrin birinci yarısında mühüm rol oynamayan əmtəə satışı texnikasının inkişafı, bazarın, reklamın, kommersiya kreditinin öyrənilməsi ilə nəticələndi. İqtisadi sahədə liderliyin ləng inkişaf edən Britaniyadan daha dinamik ABŞ-ın əlinə keçməsi bütün qərbi ölkələrinin eyni vaxtda sürətlə inkişaf etmələrinə şərait yaratdı.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Almaniyanın və Fransanın iqtisadi mövqələrinin sürətlə möhkəmlənməsi ilə əlamətdardır. Almaniyanın iqtisadi tərəqqisi bir sıra amillərlə şərtlənmişdi. Əhalisinin sayı 40 milyon nəfərdən çox olan ölkənin vahid dövlət şəklində birləşməsinin başa çatması nəticəsində vahid daxili bazar yaranması bu amillərdən ən mühümü idi. Fransa üzərində hərbi qələbə, sonradan Elzas və Lotaringiyanın anneksiyası, 5 milyard frank məbləğində kontribusiyaya alınması da bu ölkənin təsərrüfatının yüksəldilməsinə kömək etdi. Almaniyalı mühəndislərin təfəkkür məhsulları kəmiyyət və keyfiyyətə yalnız Amerikanın müvafiq məhsullarından geri qalırdı. 1860-1870-ci illərdə Almaniya sənaye məhsulu istehsalının həcminə görə Fransanı ötüb keçdi, XX əsrin birinci onilliyində isə Britaniyanı geridə qoyaraq, bütün dünyada ABŞ-dan sonra ikinci sənaye dövlətinə çevirdi.

1860-cı illərin axırlarında Yaponiyada vətəndaş müharibəsindən (Meydzi çevrilişi) sonra sənaye sürətlə inkişaf etməyə başladı. Fabrik sənayesinin, xüsusən iri ağır

sənaye müəssisələrinin yaradılmasında dövlətin bilavasitə iştirak etməsi bu ölkədə sənayeləşmənin səciyyəvi cəhəti idi. Lakin sənayenin yüksək sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, ötən əsrin əvvəllərində Yaponiya hələ də aqrar ölkə olaraq qalırdı. Onun daxili bazarı məhdud idi. Yaponiyanın hakim dairələri yeni ərazilər işğal etməklə bunun əvəzini çıxmağa çahşırdılar.

XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəlləri Rusiyada sənayenin sürətlə inkişaf etməsi ilə əlamətdar idi. 1860-1913-cü illərdə Rusiya İmperiyasında istehsalın orta illik artım göstəricisi 5,8 faiz olduğu halda, həmin dövrdə sənaye məhsulları istehsalının həcmi 12 dəfə artmışdı. Bu, Almaniyada, İngiltərədə və Fransada mövcud artım göstəricisindən yüksək idi, lakin istehsalının həcminə görə Rusiya İmperiyası ABŞ-dan 8 dəfə, adambaşına məhsul istehsalına görə isə 13 dəfə geri qalırdı.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsində mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. 1820-1989-cu illərdə həmin ölkələrdə adambaşına ÜDM istehsalı 14 dəfə, o cümlədən Britaniyada təqribən 8 dəfə, Yaponiyada isə 26 dəfə artmışdı. Adambaşına ÜDM istehsalı təqribən yüz illik bir dövrdə – 1820-1913-cü illərdə 2,9 dəfə, 1913-1950-ci illərdə 1,6 dəfə, 1950-1989-cu illərdə isə 3 dəfə artmışdı.

İqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyində ən böyük sıçrayışlar iki dünya müharibəsi ilə bağlıdır. Əslində məhz inkişafın qeyri-bərabərliyinin nəticəsi olan həmin müharibələr bu sahədə vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Onlar

ABŞ-ın mövqələrinin möhkəmlənməsinə kömək etdilər. Öz ərazisində hərbi əməliyyatlar aparılmayan ABŞ-ın korporasiyaları qətlə yetirilmiş və şikəst edilmiş milyonlarla insanın qanı bahasına əşidilməmiş dərəcədə varlandırdılar. İnkişafın qeyri-bərabər olması həm sözügedən altıstemdə, həm də bütövlükdə dünya təsərrüfat sistemində ayrı-ayrı ölkələrin mövqeyinin və rolunun dəyişməsi ilə nəticələnir.

İqtisadi qüdrətinə görə irəli çıxmış ölkələr özlərinin iqtisadi potensialının artmasına müvafiq olaraq, siyasi rolunun da dəyişməsinə çalışır, bu isə labüd olaraq, nüfuz dairələrinin yenidən bölünməsi uğrunda mübarizəyə gətirib çıxarırdı. Qüvvələr nisbətində irəliləmiş dünyanın artıq qərarlaşmış iqtisadi və ərazi bölgüsü ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Ərazilərin yenidən bölünməsinin əsas üsulu hərbi qüvvə tətbiq etməkdən ibarət idi.

17.4. İnkişaf səviyyəsinin tarazlaşdırılması meyli

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə iqtisadi inkişafın qeyri-bərabər olması mexanizmi bir sıra yeni xüsusiyyətlər kəşf etmişdir. XX əsrin ikinci yarısında əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin bu sahədə aparıcı ölkədəki müvafiq göstəriciyə yaxınlaşması prosesi güclənmişdir. Əmək məhsuldarlığı səviyyələrinin yaxınlaşma əmsalı 1950-1973-cü illərdə 2,11 olduğu halda, 1970-1980-cı illərdə azalaraq 1,32-yə enmişdi. XX əsrin 50-60-cı illərində əmək məhsuldarlığı və ÜDM-in artım sürəti göstərici-

lərinin ən yüksək qiymətləri Avstriyada, Almaniyada, İtaliyada, Finlandiyada və Yaponiyada qeydə alınmışdı. Bu artım sürətinin ən kiçik qiymətləri isə Avstraliyada, Kanadada, Norveçdə, İsveçrədə, İsveçdə və ABŞ-da müşahidə olunmuşdur.

Bu prosesin ən mühüm nəticəsi ondan ibarətdir ki, dünya təsərrüfat sisteminin sənaye altsisteminə ABŞ-in mövqeləri nisbətən zəifləmişdir. Dünya miqyasında ÜDM-in, sənaye istehsalının, ticarət dövriyyəsinin və xarici investisiyaların həcmində ABŞ-in xüsusi çəkisi nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdır.

Dünyada ikinci ən qüdrətli dövlətə çevrilmiş Yaponiyanın iqtisadi potensialı xeyli artmışdır. Yaponiya İkinci dünya müharibəsində məğlubiyyətə uğrayandan sonra təqribən iyirmi beş il gerilədiyinə baxmayaraq, çox yüksək sürətlə inkişaf etməsi sayəsində qısa müddətdə Britaniyanı, Fransam və Almaniyayı geridə qoydu.

Digər ölkələrin sürətli inkişafı onunla nəticələndi ki, Amerika qüvvə mərkəzinin hakim mövqeləri gücləndi, bu dövlət Qərbin və bütövlükdə dünyanın sənaye ölkələri arasında liderə çevrildi.

«İkinci iqtisadiyyat» adlanan xarici TNK müəssisələri kompleksi işgüzar fəallıq mərkəzləri arasında qüvvələrin dinamik nisbətinə ciddi təsir göstərir. 1960-cı illərdən başlayaraq, xarici ölkələrdə TNK istehsalı xarici bazarlar uğrunda mübarizənin əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Amerikada «İkinci iqtisadiyyat»ın həcmi AFR-də, Fransada, İtaliyada istehsalın həcmindən 2-3 dəfə çox

olub, yalnız Yaponiyada istehsal edilən ÜDM-dən geri qalır. TNK-nın digər ölkələrin milli təsərrüfatlarına tətbiq edilməsi TNK bazalarının yerləşdiyi ölkələrin öz rəqiblərinə təsir göstərmələri üçün müəyyən iqtisadi və siyasi imkanlar verir. Bu faktdan ilk növbədə istifadə edən ABŞ-dır.

Cədvəl 5.

*Dünya üzrə sənaye məhsulları istehsalında
ayrı-ayrı regionların və ölkələrin mövqeyi, faizlə*

İllər	Britaniya	Fransa	Almaniya	Rusiya/SSRİ	ABŞ	Asiya	Hindistan	Yaponiya
1820	24	20	15	-	4	-	-	-
1860	21	16	15	-	-	-	-	-

Cədvəl 6.

Birinci Dünya müharibəsindən sonrakı sərhədlərdə

1870	32	10	13	4	23	2	1	1
1896-1900	20	7	17	5	30	2	1	1
1913	14	6	16	5	36	2	1	1
1936-1938	9	5	11	19	32	5	1	4
1963	5	4	6*	19	32	6	1	4
1971	4	3	5*	16	33	9	1	5

* AFR

*Mənbə: Rostow W. The World Economy. History and Prospect.
L., 1978, p. 52, 53.*

Kapitalın hərəkəti vasitəsilə aparıcı iqtisadi fəallıq mərkəzləri tərəfindən xarici ticarətə və valyuta münasibətlərinə göstərilən təsir bütün dünyanı əhatə edir. Bu mərkəzlərin mənafeələrinin müxtəlif istiqamətdə çarpazlaşmasına baxmayaraq, müəyyən şərti mənada ABŞ-ın Latın Amerikasına, Avropa İttifaqının Afrikaya və Yaponiyanın ASEAN ölkələrinə təsirinin güclənməsini söyləmək olar. Bununla bərabər, qeyd etməliyik ki, qüvvə mərkəzlərinin dünyada təkrar istehsal prosesinə və dünya siyasətinə təsiri assimetrik xarakter daşıyır ki, bu da həmin mərkəzlərin iqtisadi, siyasi və hərbi sanbalının müxtəlif olması ilə izah edilir. Almaniya və Yaponiya əsasən regional qüvvələr kimi çıxış edirlər. Lakin onlar özləri də Amerika kapitalının maraq dairəsində, müəyyən hərbi-siyasi sazişlər sistemindədirlər. ABŞ-ın hərbi sahədə hegemonluğu şübhəsizdir. Dünyada çox böyük hərbi üstünlüyə malik olan bu ölkə Qərbi Avropanı və Yaponiya ərazilərini də əhatə edən qlobal hərbi bazalar və hərbi obyektlər şəbəkəsi yaratmışdır.

17.5. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin inkişafının əsas modelləri və tipləri

Qərb ölkələrinin inkişafının tipini müəyyən edən – onların tarixi xüsusiyyətləri, iqtisadi artım amillərinin müxtəlif şəkildə birləşməsidir. Burada keçmiş müstəmləkə imperiyalarının metropoliyalarını əhatə edən müstəmləkə kapitalizmi, Avstraliya və Kanadanın renfa kapitalizmi

və Şimal ölkələrinin endogen kapitalizmi üzvi şəkildə uyğunlaşmışdır.

İstehsal amilləri müxtəlif siyasi və sosial-iqtisadi qüvvələrin qarşılıqlı münasibətlərində onların nisbəti ilə müəyyən edilən müxtəlif şəraitdə tətbiq olunur. Dövlətlə sahibkarlığın münasibətləri (struktur siyasəti, sənaye, elm və texnika sahəsində siyasət, rəqabət qabiliyyətinin və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi), bazarın fəaliyyətinin təşkil edilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin, firmadaxili idarəetmə sistemlərinin milli xüsusiyyətləri, əmək münasibətləri, kadr hazırlığı, əlaqələndirici elementlər qisminə çıxış edən müxtəlif qurumlar və klanlar bu qəbildəndir. Hər bir sosial-iqtisadi qüvvənin özünəməxsus dəyərli cəhətləri var. Bazar üçün bu qiymətli cəhət – seçim azadlığı, müstəqillik və rəqabət; dövlət üçün – hakimiyyət, nəzarət və funksiyaların bölüşdürülməsi; kommuna, birlik və siniflər üçün – həmrəylik, bir-birinə dəstək vermək; assosiasiyalar üçün – tərəfdaşlıq və razılığa gəlmək; klanlar üçün – mənsubiyyət, inam, qarşılıqlı öhdəliklər, fayda və etimad amillərindən ibarətdir. Bütün bu qüvvələr bir-birilə qarşılıqlı əlaqəli olub biri digərinə təsir göstərir.

İqtisadi proseslərin təşkili, müxtəlif təsisatların strukturu və qarşılıqlı təsir mexanizmləri milli iqtisadiyyatlara müxtəlif səciyyəvi cəhətlər verir. Sosial-mədəni və siyasi şəraiti də buraya əlavə etsək, həmin səciyyəvi cəhətlər iqtisadi artımın və inkişafın dinamikasına təsir göstərən bir mühit yaradır. Bunlar hamısı küll halında təsərrüfat sis-

temlərinin bənzərsiz formalarıdır. Bu halda ayrı-ayrı ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və iqtisadi inkişaf sürətinin dərəcəsi ictimai təkrar istehsal prosesinin tənzimlənməsi üçün tətbiq edilən forma, metod və vasitələrdən xeyli dərəcədə asılıdır. Məhz onlar məhsuldar qüvvələrdəki bütün irəliləyişləri öz üzərlərində hiss edir və onların inkişafına şərait yaradır. İqtisadiyyatın idarəedicisi altsistemi olan təsərrüfat mexanizmi milli səviyyədə cəmiyyət çərçivəsində təsir göstərir və sosial-mədəni şəraitin, siyasi-hüquqi təsisatların təsiri altında modifikasiyaya uğrayır.

Təsərrüfat mexanizminin ayrı-ayrı elementlərinin (dövlət, bazarların institusional strukturu) rolu nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişafın bir sıra modellərini göstərə bilərik.

Liberal model. Son onilliklərdə ABŞ-ın təsərrüfatçılıq praktikası tənzimlənən bazarla sıx bağlıdır. Xüsusi mülkiyyətin dövlət mülkiyyətindən üstün olması və istehsalat, sərmayəqoyma, satış və işçi qüvvəsindən istifadə edilməsi sahələrində xüsusi qərarların dominantlığı tənzimlənən bazarın əsas xüsusiyyətləridir. Bir sıra hallarda hökumət həm makro-iqtisadi, həm də mikro-iqtisadi proseslərdə çox fəal rol oynayır. Milli və yerli hakimiyyət orqanları rəqabətə şərait yaratmaq, bazarın uğursuzluqlarını hamarılamaq və ya ayrı-ayrı qrupların mənafeələrini qorumaq məqsədilə qanunvericiliyin və inzibati metodların köməyi ilə özəl sektorun fəaliyyətini tənzimləyirlər.

İşçi qüvvəsindən istifadə edilməsi sahəsində Amerikanın təcrübəsi bir sıra fərqləndirici cəhətləri ilə seçilir: kütləvi fəhlə partiyasının olmaması, müəssisələr səviyyəsində əmək sazişləri bağlanması praktikası, iqtisadiyyatda iri şirkətlərin üstünlüyü saxlanmaqla iqtisadi fərdiyyətçiliyin sabitliyi bu cür xüsusiyyətlərə misal ola bilər. Muzdlu işçilərin birləşmə səviyyəsinin aşağı olması, həmkarlar ittifaqları hərəkatının strukturunun mərkəzləşdirilməməsi, əmək münasibətlərinin fraqmental xarakter daşması işçi qüvvəsinin vəhdətinin inkişafına heç də əlverişli şərait yaratmır.

Kollektiv sazişlər üç il müddətinə bağlanır, indeksləşdirmə təcrübəsindən, demək olar ki, istifadə edilmir. Kontrakt bağlandığı anda mövcud şərait nəzərə alınmaqla, əmək haqqının dəyişmə tempi kontraktın təsbit olunur, buna görə də hər hansı makro-iqtisadi dəyişikliklər əmək haqqının dinamikasında əks olunmur. Müxtəlif şirkətlərdə və müxtəlif sahələrdə əmək sazişləri eyni vaxtda bağlanmayıb, üç illik dövr ərzində paylaşdırılır. Kollektiv müqavilələr bağlanarkən, adətən, digər həmkarlar ittifaqlarının sosial sahədə qazandığı uğurlar nəzərə alınır. Amerikanın əmək bazarı nominal əmək haqqının kifayət qədər sabit olması ilə səciyyəvidir, sahibkarların işgüzar fəallıq dövrlərinə uyğunlaşması ilə məşğulluğun dəyişməsi hesabına baş verir. ABŞ-ın işçi qüvvə bazarında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də əmək haqqı səviyyələrində ciddi fərqlər olmasıdır. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq,

əməyin ödənilməsi sahəsində fərqlərin get-gedə artması işçilərin təhsil səviyyəsindən birbaşa asılıdır.

ABŞ şirkətləri özlərinin rəqabət qabiliyyətini artırmağa cəhd edərkən bu işi, əsasən, əmək haqqı dərəcələrinin artımını tənzimləmək, məşğulluq sahəsində zəmanətlərin azaldılması və sosial sığorta sahəsində məsrəflərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vergilərin azaldılması hesabına həyata keçirməyə çalışırlar. Həmkarlar ittifaqlarının rolunun zəifləməsi təkcə iqtisadiyyatın sahə strukturunun dəyişməsinin nəticəsi deyil, həm də mövcud əmək qanunvericiliyinə real riayət edilməsi dərəcəsinin azalmasının nəticəsidir. 1990-cı ilədək ABŞ-da işçi qüvvəsinin yalnız 18 faizi kollektiv əmək sazişləri sisteminin təsir dairəsində idi. Bu, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının üzvü olan 17 ölkədəkindən aşağıdır. Aparıcı kapitalist dövlətləri arasında ABŞ yeganə ölkədir ki, orada işəgötürənlər işçiləri öz istəklərinə uyğun olaraq işə qəbul etmək və ya işdən azad etmək hüququna malikdirlər. 1946-cı ildə əmək sazişlərinin tənzimlənməsi haqda qanun qəbul edilmişdir. «Tafta-hartli» adı ilə məşhur olan bu qanun həmkarlar ittifaqlarının hüquqlarını məhdudlaşdırmışdır. Bu qanuna əsasən, fəaliyyəti zərərli hesab edilən həmkarlar ittifaqlarını qadağan etməyin mümkünüyü nəzərdə tutulmuşdur.

Bu tip iqtisadi inkişaf modeli liberal model və ya darvinçi model kimi xarakterizə edilir. Həmin modelin səciyyəvi əlamətləri – həmkarlar ittifaqı hərəkatının aşağı

səviyyədə olması, əmək haqqı barədə danışıqların yerlərdə aparılması, əmək qanunvericiliyinin məhdudluğu, minimal əmək haqqının mövcud olmaması və ya məhdud olması, məşğulluq siyasətinin zəif inkişaf etməsidir. Bu sistem ABŞ-dan başqa Kanadada da geniş yayılmışdır. Hazırda Belçika, Fransa, İrlandiya, İtaliya və Britaniyada tətbiq edilən sistemlər də ABŞ-da tətbiq olunan sistemə yaxınlaşdırılır, lakin həmin sistemlərdə əmək haqqı və məşğulluq göstəricilərinin daha sabit olması nəzərə çarpır. Bu ölkələrdə həmkarlar ittifaqları hərəkəti kifayət qədər güclüdür, lakin onların fəallığı get-gedə azalmaqdadır. Əmək sazişləri barədə danışıqların əhatə dairəsi müxtəlifdir, geniş əhatəli əmək qanunvericiliyini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Bu, liberal-isləhatçı modeldir.

Korporativizm modeli. Tənzimlənən bazar sisteminin bu modelində dövlətin intensiv iştirak formaları diqqəti cəlb edir. Bu tipin iki yarım növü var – demokratik və ya sosial-isləhatçı və iyerarxik yarım növlər.

Demokratik korporativizm modelinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə hakimiyyət uzun müddət sosial-demokratların əlində olmuşdur. Məsələn, İsveçdə dövlət sahibkarlığının səviyyəsi kifayət qədər yüksək, digər Şimal ölkələrində və Avstriyada isə bu göstərici nisbətən kiçikdir. Həmin sistemdə milli təsisatların vasitəsilə ictimai və şəxsi maraqları əlaqələndirməklə, kapital bazarında, maddi ehtiyatlar və işçi qüvvəsi bazarlarında baş verən proses-

ləri uzlaşdırmaqla, iqtisadi yüksəlişə və ümumi sosial rifahın artmasına şərait yaradılır.

Bu model sosial konsensus əldə etməyə əsaslanır. Fasiləsiz peşə hazırlığı yolu ilə işçi qüvvəsinin uyğunlaşdırılmasına üstünlük verilir. Təmsilçilik, əmək haqqı məsələlərinə dair mərkəzləşdirilmiş danışıqlar aparmaq üçün inhisarçı mövqe tutan güclü həmkarlar ittifaqları, kollektiv danışıqlar və qanunvericilik əsasında tərtib edilən əmək reqlamentlərinin yüksək inkişaf etməsi, işsizliyə görə müavinətlərin yüksək səviyyəsi, fəal məşğulluq siyasəti bu modelin səciyyəvi cəhətləridir.

Başqa modellərdən onu fərqləndirən bir amil də sosial tərəfdaşlıq ideologiyasıdır. Ümummilliyə – sahibkarlarla həmkarlar ittifaqları mərkəzləri arasında bağlanmış müvafiq sazişlərdə təsbit olunmuş bu ideologiya müxtəlif qrupların mənafeələrini ifadə edən, nisbətən mərkəzləşdirilmiş sistem olub, siyasi prosesin iştirakçılarının münaqişəli məqsədlərini danışıqlar vasitəsilə könüllü şəkildə əlaqələndirir. Liberal modeldən fərqli olaraq, bu halda iqtisadi qərarlar üstün dəyərlərin birgə formalaşması yolu ilə həyata keçirilir. Kifayət qədər çevik olan bu model yeni şəraitə asanlıqla uyğunlaşdırıla bilər, çünki danışıqların strukturu həmişəlik müəyyən edilməmişdir.

İqtisadi inkişafın nəzərdən keçirdiyimiz modelinin bir təzahür forması da Yaponiyada tətbiq edilən və mövcud resurslardan istifadə edilməsinin tənzimlənməsi ilə səciyyəvi olan iyerarxik korporativizmdir. Sahibkarlıq sekto-

runda dövlətin payı çox böyük olmasa da, ölkədə işgüzar fəallığın təmin olunmasında dövlət fəal iştirak edir. Əmək bazarının xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, firmadaxili səviyyədə bütün sahələr üzrə sazişlər eyni vaxtda bağlanır. Əməyin ödənilməsi məbləğinin üçdə bir hissəsinə qədər əmək haqqına əlavələr şəklində, adətən ildə iki dəfə daxil ola bilər. Bu növ əlavələrin məbləği şirkətin fəaliyyətinin ümumi istehsal və maliyyə nəticələrindən asılıdır. Yaponiyada əmək bazarı qiymətlərin və təsərrüfat sahəsində vəziyyətin dəyişməsinə kifayət qədər operativ reaksiya verir. Bu bazarın təşkili prinsipləri əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə və daxili tələbatın artmasına şərait yaradır. İşçi qüvvəsinin yenidən ixtisaslaşdırılması baxımdan, yapon modeli bundan əvvəl nəzərdən keçirdiyimiz modelə yaxındır. İşçilərin fasiləsiz peşə hazırlığı vasitəsilə əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün daim səy göstərilir.

Sosial-bazar modeli. AFR-də tətbiq edilən sosial-bazar idarəetmə sistemi təsərrüfatın inkişaf etdirilməsinin liberal modelləri ilə müqayisədə korporativist modellərə daha yaxındır. Bu model tənzimlənməyən kapitalizm şəraitində sosial çətinliklərlə qarşılaşanların – gənclərin, fermerlərin, aztəminatlı ailələrin, eləcə də iri şirkətlərin və TNK-ların təzyiqi qarşısında davam gətirə bilməyən xırda və orta ölçülü firmaların daim dəstəklənməsini nəzərdə tutur. Sosial yönümlü təsərrüfatda dövlətin iqtisadi fəallığı xalqın maddi rifahının təmin edilməsi sahəsində geniş

öhdəliklərlə uyğunlaşdırılır. Bu sistem ictimai və siyasi qüvvələrin qeyri-aşkar konsensusuna əsaslanır.

İqtisadi inkişafın nəzərdən keçirdiyimiz modelləri və tipləri heç də ehkam deyildir. Onlar daim dəyişməkdədir. İ.Şumpeterin tədbirincə desək, müasir iqtisadiyyat yaradıcılıq baxımından destruktiv olmalıdır, yeni yeni şəraitdə dəyişməyi bacarmayan təşkilatlara və strukturlara təzyiq göstərməlidir. Təkrar istehsalın şərtlərində baş verən dəyişikliklər təsərrüfatçılıq sistemlərində müəyyən irəliləyişlərə səbəb olur. Ötən əsrin ikinci yarısında sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişafına dair məlumatlar göstərir ki, öz inkişaf prosesini ictimai qüvvələrin razılığı əsasında idarə etməyi bacarmış ölkələr daha böyük nailiyyətlər qazanmışlar. Bu inkişaf iqtisadi səmərəliliyin tarazlığının və müəyyən sosial ədalətin təmin edilməsi vasitələrinə çevrilməkdə idi.

MÖVZUYA AİD SUALLAR

1. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əsas elementlərini açıqlayın.
2. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin iqtisadi yüksəlişinin mənbə və amillərini səciyyələndirin.
3. XIX-XX əsrlərdə qərb ölkələrinin iqtisadi inkişafının əsas xüsusiyyətlərini göstərin.
4. Dünya iqtisadiyyatında liderlik edən ölkələrin mövqelərini təhlil edin.
5. Təsərrüfatçılıq mexanizmi modellərinin səciyyəvi cəhətlərini ölkələr qrupuna və ayrı-ayrı ölkələrə tətbiqən açıqlayın.

XVIII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINDA YERİ

18.1. Xarici ticarət haqqında nəzəri baxışlar

Biz xarici ticarət haqqında fikir söyləyəndə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinə istinad edirik. Beləki nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi olmayıb, onn tamamlayan beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri mövcuddur.

Bu baxımdan amerikalı iqtisadçı Pol Kruqmanın miqyas effekti nəzəriyyəsi (inhisarçılıq rəqabəti əsasında beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi) paylarına eyni istehsal amilləri düşən ölkələr arasında ticarətin nəyə görə mövcudluğunu izah edir.

Həmçinin Beynəlxalq ticarətin standart modeli deyilən modeli işləyib hazırlayan ingilis iqtisadçıları Edjuort və Marşall, eləcə də avstriya əsilli amerikalı iqtisadçı Rikardonun, Xekşer-Olinin nəzəriyyələrini bir ölkənin bu və ya digər malda, yaxud mallar qrupunda tam ixtisaslaşmasının xarakterik olmadığı daha ümumi mənzərənin adı halları sayırdılar.

Belə ifadə etsək ölkələr arasında mallar və xidmətlərlə ticarət səbəblərini izah edən əsas nəzəriyyələr təkcə bunlar deyildir. Əsası A.Smit tərəfindən qoyulan müasir döv-

rədək bütövlükdə dünya iqtisad elmində beynəlxalq ticarətin hərəkətində fritredçilik və proteksionizm mühüm rol oynamışdır.

Ümumdünya tarixi təcrübə göstərir ki, A.Smitin, D.Rikardonun və P.Samuelsonun ideya və fikirləri üst-üstə düşərək – onlar «azad və ya daha azad ticarət»in maneəsiz həyata keçirilməsi nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər.

Müasir keçid mərhələsində bütün dünya ölkələri ticarət əlaqələrini zamanın tələbləri səviyyəsində qurmağa çalışırlar.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci ildə öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi xarici iqtisadi siyasətin əsas istiqaməti olan – beynəlxalq ticarət–iqtisadi əlaqələrin qurulması və beynəlxalq regional ticarət münasibətlərinin formalaşması mühüm rol oynadı.

- İlk növbədə MDB dövlətləri ilə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması;

- İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olan dövlətlərlə – Türkiyə və İran İslam Respublikası ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq;

- Ən başlıcası isə Avropa Şurası ölkələri ilə əməkdaşlıq;

- Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ) ilə həmçinin bu sahədə (transatlantik) azad ticarət zonasının yaradılması, tədriclə onlarla birbaşa əməkdaşlıq və b.

18.2. İdxal və ixracın dinamikası

Azərbaycanın 1991–2004-cü illərdə idxal və ixracın dinamikasına nəzər salanda məlum olur ki, ölkə artıq dünya ticarət meridianında geniş addımlayır. Əgər illər üzrə 1991-ci ildə ümumi dövriyyə 4002234,3 min ABŞ dolları olmuşdursa, bu rəqəm 2004-cü ildə 7131310,9 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. 1991-ci ildə idxal 1881266,2 min ABŞ dolları olduğu halda bu göstərici 2004-cü ildə 3515861,1 min ABŞ dolları olmuşdur. İxrac idxaldan daha yüksək göstəriciyə malikdir. Beləki, 1991-ci ildə ixrac 2120968,1 min ABŞ dolları idisə həmin göstərici 2004-cü ildə 3615449,8 min ABŞ dolları təşkil etmişdir (Cədvəl 7).

Cədvəl 7.

Azərbaycanın 1991–2004-cü illərdə idxal və ixracın dinamikası və göstəriciləri (min ABŞ dolları)

İllər Years	Dövriyyə Turnover	İdxal Imports	İxrac Exports	Saldo Balans
1991	4002234,3	1881266,2	2120968,1	239701,9
1992	2423835,0	939862,0	1483973,0	544111,0
1993	1353467,1	628806,0	724661,1	95855,1
1994	1430644,7	777910,5	652734,2	-125176,3
1995	1304856,5	667657,2	637199,3	-30457,9
1996	1591881,8	960636,3	631245,5	-329390,8
1997	1575652,9	794343,2	781309,7	-13033,5
1998	1682647,9	1076497,4	606150,5	-470346,9
1999	1965552,4	1035888,8	929663,6	-106225,2
2000	2917291,1	1172071,2	1745219,9	573148,7
2001	3745313,5	1431107,4	2314206,1	883098,7
2002	3832883,7	1665484,0	2167399,7	501915,7
2003	5216558,9	2626181,1	2590377,8	-35803,3
2004	7131310,9	3515861,1	3615449,8	99588,7

Azərbaycan Respublikası öz miqyasına görə 2000-ci ildə respublikanın ticarət sahəsində dünyanın 123 ölkəsi ilə geniş ticarət-iqtisadi əlaqələr qurmuş və aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 2923094,9 min ABŞ dolları olmuşdur. Eyni dövrdə 1752226,7 min ABŞ dolları dəyərində mal ixrac, 1170868,2 min ABŞ dolları dəyərində isə mal idxal olunmuş, ixrac-idxal əməliyyatları üzrə müsbət caldo 581358,5 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. O cümlədən,

- elektrik enerjisinin Rusiya və Gürcüstan Respublikasına qarşılıqlı ötürülməsi ilə ixracı 22211,8 min ABŞ dolları və idxalı 15378,7 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Statistika məlumatlarına istinad edərək elə həmin ildə əmlak formasında Azərbaycan Respublikasına 82170,0 min ABŞ dolları dəyərində mal idxal olunmuş və eyni zamanda 15834,5 min ABŞ dolları məbləğində isə mal ixrac edilmişdir.

Faktlar göstərir ki, xarici iqtisadi-ticarət sahəsində 2000-ci ildə 131635 ədəd nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunmaqla 11559,4 min ton müxtəlif çeşiddə yük daşınmışdır. Həmin yüklərin 8434,8 min tonu (46753 ədəd nəqliyyat vasitəsi) isə idxal əməliyyatlarının payına düşür. Müqayisə formasında götürdükdə əsasən dəmir yolu (64581 ədəd vaqon) və bununla yanaşı avtomobil yolu nəqliyyatından (47703 ədəd) yükdaşınmasına cəlb edilmişdir. Xam neftin daşınmasında stasionar nəql etmə vasitəsindən (boru kəməri) istifadə edilmişdir.

Cədvəl 8.

Əmtəələr	Miqdar	Dəyəri (min ABŞ dolları)	1999-cu il netto çəki nisb. %-lə
1. Neft (xam)	5511641,6 t		
1.1. Boru kəməri ilə 01.01.2001- ci ilə qədər gedən neft (xam)			
- şimal boru kəməri ilə	499445,8 t		
- supso boru kəməri ilə	4947611,8 t		
2. Neft emalı məhsulları	2112032,5 t	480037,1	
O cümlədən saziş növləri üzrə:			
- sərbəst dönərli valyuta	1992510,8 t	457458,6	
- barter	28967,0	5917,9	
- milli valyuta ilə	22723,0 t	3566,1	
- digərləri	67831,7 t	13094,5	
3. Spirti içkilər	14953,4 t	6076,3	115,7%
4. Tütün	10048,9 t	9836,5	52,2%
5. Qara metallar	152819,2 t	6061,5	9,2 dəfə
6. Alüminüm	26838,3 t	16697,1	94,3%
7. Çay	1229,0 t	2628,4	49,8%
8. Pambıq məhlucu və tul- lantıları	41721,7 t	36478,2	148,9%
9. Elektrik enerjisinin qarşı- lıqlı ötürülməsi	1789342,5 min kvt/s	22211,8	

Həmin illərdə ticarət-iqtisadi əlaqələr genişlənərək dünyanın bir sıra ölkələrinə Azərbaycan Respublikası ərazisindən tranzit rejimində 4961156,6 ton yük çıxarılmışdır.

Həmin tranzit yüklər əsasən Gürcüstan (4426575,6 t), Özbəkistan (100280,3 t), Türkmənistan (133807,7 t), Türkiyə Respublikasına (63018,9 t), Rusiya Federasiyasına (94681,6 t), İsveçrəyə (66762,2 t) və eyni zamanda İran İslam Respublikasına (34317,9 t) göndərilmişdir.

Xüsusi ilə ixrac edilmiş neft məhsullarının 1017755,8 tonu, 48,19 faizi Dövlət Neft Şirkətinin Xarici İqtisadi Əlaqələr idarəsinin, 106058,5 tonu, 50,24 faizi «Azneft» İstehsalat Birliyinin payına düşür.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf meylləri çoxsahəlidir, ixracın strukturunda mühüm yer tutan əmtəələr böyük əhəmiyyət kəsb edir.

18.3. İqtisadiyyatın inkişafında xarici ticarətin rolu

Azərbaycan Respublikasının ticarət əlaqələrində xüsusi çəkisi böyük olan ölkələrə aşağıdakıları göstərmək olar.

İtaliya: İxrac – 762544,7 min ABŞ dolları (ümumi ixracə nisbətən 43,52%);

İdxal – 27940,5 min ABŞ dolları (ümumi idxalə nisbətən 2,39%);

Rusiya: İxrac – 98696,3 min ABŞ dolları (ümumi ixracə nisbətən 5,63%);

İdxal – 246383,9 min ABŞ dolları (ümumi idxalə nisbətən 21,04%);

Türkiyə: İxrac – 104877,1 min ABŞ dolları (ümumi ixraca nisbətən 5,99%);

İdxal – 27940,5 min ABŞ dolları (ümumi idxala nisbətən 10,58%);

Fransa: İxrac – 205191,2 min ABŞ dolları (ümumi ixraca nisbətən 11,71%);

İdxal – 18907,2 min ABŞ dolları (ümumi idxala nisbətən 1,61%);

O biri yerləri isə İsveçrə (ixracda 2,61%, idxalda 4,64%) təşkil edir. Eyni zamanda ABŞ (0,46%; 8,97%), Almaniya (0,45%; 5,80%), İran (0,44%; 5,04%), Böyük Britaniya (1,06%; 5,03%), MDB ölkələrindən Qazaxıstan (0,37%; 4,91%), Gürcüstan (ixracda 4,53%, idxalda 1,29%) olmuşdur. Həmçinin sərbəst olaraq İsrailə ticarət əlaqələri (ixracda 7,71%, idxalda isə 0,52%) yerləri tuturlar.

Statistik məlumatlar ticarət-iqtisadi əlaqələrin get-gədə bir daha dərinləşməsinə və genişlənməsinə təsdiqləyir.

Aparılan təhlilin bütün göstəriciləri cari valyuta məzənnəsi əsasında hesablanmışdır.

18.4. Xarici ticarət əlaqələri

Azərbaycanın 1992–2004-cü illərdə xarici ticarət əlaqələri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə) verilmişdir.

Bu cədvəl əyani olaraq 1992–2004-cü illərdə Azərbaycanın xarici-iqtisadi ticarət əlaqələrinin dövriyyə, idxal və ixrac həcmələrini özündə əks etdirir.

Belə ki, illər üzrə dövriyyə 1992-ci ildə 60,6 faiz olmuşdursa, 2004-cü ildə artaraq 136,7 faiz təşkil etmişdir. 1992-ci ildə idxal 50,0 faiz, ixrac isə 70,0 faiz, bu göstəricilər müvafiq olar 2004-cü ildə idxal 133,9 faiz, ixrac isə 139,6 faiz olmuşdur.

Cədvəl 9.

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac
1992	60,6	50,0	70,0
1993	55,8	66,9	48,8
1994	105,7	123,7	90,1
1995	91,2	85,8	97,6
1996	122,0	143,9	99,1
1997	99,0	82,7	123,8
1998	106,8	135,5	77,6
1999	116,8	96,2	153,4
2000	148,4	113,1	187,7
2001	128,4	122,1	132,6
2002	102,3	116,4	93,7
2003	136,1	157,7	119,5
2004	136,7	133,9	139,6

18.5. Ölkələr üzrə idxalın inkişafı

Azərbaycanın 2000–2004-cü illərdə ayrı–ayrı ölkələrlə idxalına nəzər salanda məlum olur ki, 2000-ci ildə cəmi idxal – 1172071,1 min ABŞ dolları, 2001-ci ildə – 1431107,4, 2002-ci ildə – 1665484,0, 2003-cü ildə – 2626181,1 və 2004-cü ildə isə 3515861,1 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Bu baxımdan cəmi – uzaq xarici dövlətlərlə idxal – 2000-ci ildə – 796534,1 min ABŞ dolları, 2001-ci ildə – 985873,6, 2002-ci ildə – 1014928,5, 2003-cü ildə – 1774979,3 və 2004-cü ildə isə bu göstəricilər 2315325,2 min ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Aşağıda ayrı-ayrı dövlətlərin illər üzrə idxal göstəriciləri verilir:

Cədvəl 10.

Dövlətlər	2000	2001	2002	2003	2004
A	1	2	3	4	5
Cəmi	1172071,2	1431107,4	1665484,0	2626181,1	3515861,1
Cəmi-uzaq xarici dövlətlər	796534,1	985873,6	1014928,5	1774979,3	2315325,2
Albaniya	–	–	–	43,2	–
Almaniya	67552,3	72840,3	83453,9	169902,9	198477,8
Amerika Samoası	13,0	–	–	–	–
Angiliya	93,2	907,1	107,1	221,3	403,3
Anqola	–	–	69,5	–	3,2
Argentina	116,1	401,0	687,1	442,6	316,8
Avstraliya	1684,8	1176,2	2552,0	5711,8	10887,8
Avstriya	8138,4	20263,6	15177,0	8170,3	17175,2
Banqladeş	–	23,9	8,4	0,4	57,8
Barbados	0,2	–	0,7	–	–
Belçika	4320,5	20223,1	10914,9	25661,8	30846,1
Bəhreyn	436,9	–	1,1	–	0,4
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	19881,4	18739,6	19166,6	26509,8	31155,4
Birləşmiş Krallıq	58871,6	53961,4	85239,8	286118,9	421766,0
Birləşmiş Ştatlar	104131,8	230933,2	98695,0	132617,1	131865,6

A	1	2	3	4	5
Birləşmiş Tanzaniya Respublikası	–	–	547,6	7,2	–
Boliviya	–	–	0,2	–	–
Bolqarıstan	11845,0	12146,1	6676,0	4799,6	5581,2
Bosniya və Herseqovina	–	84,8	–	2,5	–
Botsvana	–	18,4	–	–	–
Braziliya	4269,5	6626,8	7527,7	9092,5	11115,7
Britaniyanın Virgin adaları	1089,6	1678,7	94,2	476,9	62,6
Briney– Darüssalam	5,8	–	–	–	–
Cənubi Afrika	34,9	15,6	1535,6	400,9	448,9
Çex Respublikası	4063,9	2045,7	1910,5	9832,4	5274,0
Çili	25,9	32,3	12,9	45,3	63,1
Çin	23090,5	41985,7	51024,1	92392,7	145485,9
Honkonq Çinin xüs. inzibati rayonu	9,4	2,8	42,6	4,3	60,0
Danimarka	4026,7	6338,3	4806,1	6764,9	5659,3
Dominika	0,2	–	–	–	–
Dominikan Respublikası	–	4,0	–	–	2,0
Ekvador	354,9	826,2	144,2	468,5	1276,5
Ekvatorial Qvineya	92,5	5,8	1,1	–	–
Eritreya	–	–	–	6,4	–
Estoniya	250,4	225,9	239,7	382,2	1270,1
Əfqanıstan	3,2	2,0	–	1,0	2,3
Əlcəzair	–	–	63,7	4,9	1,8
Filippin	28,9	0,5	55,2	47,2	88,2
Finlyandiya	2086,5	5428,7	8111,7	6811,1	6885,6

A	1	2	3	4	5
Fransa	18961,1	26137,8	118111,0	155595,0	120134,0
Fransız Polineziyası	–	–	51,0	–	–
Gibraltar	64,1	68,2	142,9	44,4	109,3
Həbəşistan	–	9,3	–	–	–
Hindistan	11264,9	15101,1	19417,9	35397,8	47022,8
Honduras	–	110,7	–	0,3	0,2
Xorvatiya	1837,8	2311,0	132,7	136,1	870,6
İndoneziya	241,2	272,6	341,9	15959,7	1656,1
İordaniya	230,1	18,7	0,7	349,3	1249,8
İraq	–	–	109,1	35,0	15,5
İran	56830,2	55424,7	57932,8	50608,3	45320,7
İrlandiya	2004,1	2363,1	1643,5	3964,8	8338,5
İslandiya	–	7,9	58,6	38,5	4,7
İspaniya	4646,6	3348,7	10268,7	9271,0	11005,9
İsrail	6098,4	6000,6	6740,1	2913,8	4102,9
İsveçrə	56239,4	18218,4	20974,5	17059,0	26712,8
İsveç	5707,5	13911,1	5625,3	40889,0	66573,5
İşğal olunmuş Fələstin ərazisi	–	–	–	12,8	–
İtaliya	28098,6	24670,8	26363,4	73982,5	106746,0
Kabo-Verde	52,4	–	–	–	–
Kanada	3883,6	1584,3	2523,9	22133,4	15386,6
Kamerun	–	0,3	–	14,0	–
Kayman adaları	–	47,7	–	–	–
Keçmiş Yuqoslaviya Respublikası					
Makedoniya	64,9	21,1	146,8	75,6	218,2
Keniya	4,7	0,7	–	0,3	129,7
Kipr	54,7	160,1	224,1	413,4	153,0
Kolumbiya	1168,8	9,5	–	16,7	180,3

A	1	2	3	4	5
Konqo	0,7	-	-	-	-
Konqo Demokratik Respublikası	-	-	1,5	-	-
Koreya XDR	123,5	157,7	9,4	589,8	154,5
Koreya Respublikası	5075,7	5543,3	7286,1	15960,7	24125,4
Kosta-Rika	3,2	1,4	0,6	1,8	12,5
Kot-d'İvuar	8,7	12,0	-	-	-
Kuba	-	-	314,3	-	50,9
Kuk adası	-	4,2	-	-	-
Küveyt	257,1	106,5	47,3	30,0	25,5
Qətər	3,1	-	-	1,2	7,5
Qayana	-	-	-	22,3	-
Qrenada	-	0,1	-	-	-
Qvatemala	0,3	-	155,9	61,0	-
Qvineya	23472,8	176,5	-	-	24124,8
Laos XDR	0,3	-	-	-	-
Latviya	442,0	560,0	573,5	881,9	2863,1
Lixtenşteyn	-	128,4	130,6	19,1	218,2
Litva	1034,7	1182,0	735,9	1524,2	2339,5
Livan	54,2	46,0	9,3	276,4	117,1
Liviya Ərəb Cümhuriyyəti	-	1,5	-	0,04	-
Lüksemburq	3,1	184,3	549,3	1427,0	2394,2
Madaqaskar	0,1	-	-	-	-
Macarıstan	4673,3	3766,0	2007,8	3121,9	2485,0
Malavi	-	-	84,8	7,4	-
Malayziya	1775,4	2395,9	4206,2	100283,4	125401,0
Mali	-	-	-	-	0,04
Malta	216,3	200,0	-	0,1	0,4
Mavrikiya	-	-	0,8	-	-

A	1	2	3	4	5
Meksika	409,6	2307,5	683,7	1470,4	1908,7
Mərakeş	8,1	16,7	12,0	9,9	24,3
Mərkəzi Afrika Respublikası	–	–	44,3	–	46,4
Misir	50,5	382,5	143,3	181,6	571,8
Monoka	–	–	–	358,3	–
Montserrat	0,5	–	–	–	–
Nauru	–	–	0,5	–	9,6
Namibiya	–	–	–	3,6	0,5
Nepal	2,8	–	–	–	–
Niderland	18912,3	13383,0	15895,4	43955,7	152655,4
Niderland Antil adaları	3,3	–	28,9	–	–
Nigeriya	4,7	5,2	–	11,8	16,1
Niue	1,0	–	–	–	–
Norfolk adası	–	0,1	–	–	–
Norveç	5974,3	3646,0	20235,3	33626,7	73219,5
Oman	364,5	116,6	977,9	207,6	94,4
Pakistan	1570,7	763,2	1050,6	1111,4	1585,9
Palma (Kilinç) adaları	105,7	–	–	–	–
Panama	825,0	–	–	72,1	17,9
Peru	–	1,0	–	28,6	0,1
Polşa	20744,5	11773,9	7133,4	8941,4	19237,1
Portuqaliya	464,6	2503,9	1928,3	266,3	1901,3
Puerto-Riko	2,0	–	–	–	21,3
Rumıniya	2483,9	3737,9	3926,4	6184,3	8034,4
Salvador	–	–	–	17,1	137,0
Serbiya və Monteneqro	157,6	–	256,8	67,7	47,2
Seyşel adaları	–	–	–	30,3	16,0

A	1	2	3	4	5
Səudiyyə Ərəbistanı	795,6	1875,2	1902,1	1631,6	926,6
Sinqapur	13208,4	3055,4	34635,6	10370,6	8907,5
Slovakiya	201,2	221,9	569,3	248,2	1482,6
Sloveniya	2526,3	899,2	332,2	898,9	649,0
Somali	–	–	2,4	–	–
Surinam	63,3	6,5	–	–	–
Suriya Ərəb Respublikası	714,7	820,0	849,0	520,9	509,6
Şri-Lanka	4041,1	18306,4	10716,4	6011,1	9065,8
Tailand	2127,2	1901,2	3040,8	3087,6	3222,9
Tayvan (Çinin əyaləti)	1216,1	3503,1	2323,5	1426,6	1148,5
Trinidad və Tobaqo	–	–	–	35,6	54,4
Tunis	0,9	0,2	4,5	9,6	5,9
Türk və Kaykos a-rı	102,4	12,5	121,6	108,0	–
Tuvali	–	3,5	–	104,4	–
Türkiyə	128502,6	148167,4	156218,7	195252,0	224967,8
Uruqvay	–	–	650,8	103,5	–
Venesuela	74,4	71,2	17,8	1,2	1,5
Virgin adaları (ABŞ)	13576,0	–	–	–	–
Vyetnam	14,2	17,3	6,1	475,6	521,5
Yamayka	10,1	84,9	11,1	18,0	6,1
Yaponiya	16390,7	66656,0	48443,9	101488,6	127122,5
Yeni Zelandiya	5820,5	8520,7	9018,5	7942,0	5909,1
Yəmən	–	–	36,5	37,0	–
Yunanistan	3379,4	8415,3	5424,5	7774,3	4532,2
Zimbabve	568,2	3496,3	2497,7	829,7	263,7

A	1	2	3	4	5
Cəmi-Müstəqil					
Dövlət Birliyi	375537,1	445233,8	650555,5	851201,8	1200535,9
Belarus	7058,8	4621,7	3169,0	6213,7	10947,6
Gürcüstan	10317,3	4934,7	12742,0	10232,0	14492,9
Qazaxıstan	57575,5	99540,4	149793,9	138707,8	236740,7
Qırğızıstan	3154,6	1357,0	678,6	790,2	1388,4
Moldova	1736,7	337,4	1639,5	1125,3	3084,8
Özbəkistan	751,3	6088,6	1410,2	2060,6	79664,5
Rusiya	249326,7	152993,7	280942,9	383900,5	569410,5
Tacikistan	148,1	858,1	423,3	984,1	9,4
Türkmənistan	9643,8	135172,5	119778,4	188359,2	114443,8
Ukrayna	35824,2	39329,9	79977,7	118828,5	170353,3

18.6. İdxalda əsas tərəfdaşlar

Azərbaycan Respublikası xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrdə onun idxalında əsas 37 tərəfdaş ölkələrin 2000–2004-cü illərdə xüsusi çəkisi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Qeyd olunan dövlətlərlə ticarət əlaqələri ölkələr arasında ticarət-iqtisadi, əsas sahələrdə əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq, təhsil, informasiya-kommunikasiya texnologiyası, xalqların mədəni əlaqələrinin genişlənməsi, ekologiya və elmi-texniki inkişafa müsbət təsir göstərir.

Cədvəl 11.

Azərbaycanın idxalında əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi

Dövlətlər	Xüsusi çəkisi, faizlə					Yeri				
	2000	2001	2002	2003	2004	2000	2001	2002	2003	2004
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Rusiya	21,3	10,7	16,9	14,6	16,2	1	2	1	1	1
Birləşmiş Krallıq	5,0	3,8	5,1	10,9	12	5	9	7	2	2
Qazaxıstan	4,9	7,0	9,0	5,3	6,7	6	5	3	7	3
Türkiyə	11,0	10,4	9,4	7,4	6,4	2	3	2	3	4
Almaniya	5,8	5,1	5,0	6,5	5,6	4	6	8	5	5
Ukrayna	3,1	2,7	4,8	4,5	4,8	9	11	9	9	6
Niderland	1,6	0,9	1,0	1,7	4,3	15	21	19	15	7
Çin	2,0	2,9	3,1	3,5	4,1	11	10	11	12	8
Birləşmiş Ştatlar	8,9	16,1	5,9	5,0	3,8	3	1	6	8	9
Yaponiya	1,4	4,7	2,9	3,9	3,6	16	7	12	10	10
Malayziya	0,2	0,2	0,3	3,8	3,6	38	39	35	11	11
Fransa	1,6	1,8	7,1	5,9	3,4	14	12	5	6	12
Türkmənistan	0,8	9,4	7,2	7,2	3,3	21	4	4	4	13
İtaliya	2,4	1,7	1,6	2,8	3	10	13	14	13	14
Özbəkistan	0,1	0,4	0,1	0,1	2,3	57	28	50	45	15
Norveç	0,5	0,3	1,2	1,3	2,1	25	36	18	18	16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
İsveç	0,5	1,0	0,3	1,6	1,9	27	20	32	16	17
Hindistan	1,0	1,1	1,2	1,3	1,3	19	19	17	17	18
İran	4,8	3,9	3,5	1,9	1,3	7	8	10	14	19
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	1,7	1,3	1,2	1,0	0,9	13	16	16	19	20
Belçika	0,4	1,4	0,7	1,0	0,9	31	15	22	20	21
İsveçrə	4,8	1,3	1,3	0,6	0,8	8	18	15	22	22
Koreya Respublikası	0,4	0,4	0,4	0,6	0,7	28	30	31	23	23
Qvineya	2,0	0,0	–	–	0,7	11	69	–	–	24
Polşa	1,8	0,8	0,4	0,3	0,5	12	23	29	30	25
Avstriya	0,7	1,4	0,9	0,3	0,3	22	14	20	31	26
Kanada	0,3	0,1	0,2	0,8	0,4	38	50	40	21	27
Gürcüstan	0,9	0,3	0,8	0,4	0,4	20	32	21	26	28
Braziliya	0,4	0,5	0,5	0,4	0,3	32	26	26	29	29
İspaniya	0,4	0,2	0,6	0,4	0,3	30	37	24	28	30
Belarus	0,6	0,3	0,2	0,2	0,3	25	33	37	36	31
Avstraliya	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	49	53	39	39	32
Şri-Lanka	0,3	1,3	0,6	0,2	0,3	36	17	23	38	33
Sinqapur	1,1	0,2	2,1	0,4	0,3	17	38	13	25	34
İrlandiya	0,2	0,2	0,1	0,2	0,2	45	43	47	41	35

2000–2004-cü illərdə illərdə idxalın dinamikasında uzaq xarici ölkələrlə və MDB ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələri olduqca dinamik formada inkişaf etmişdir.

İdxalın dinamik göstəricilərini araşdırarkən məlum olur ki, əgər idxal 2000-ci ildə 32,0 faiz 117,1 milyon ABŞ dolları olmuşdursa, bu göstərici 2004-cü ildə 34,1 faizdən 65,9 faizə qalxaraq 3515,9 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Azərbaycanın 2000–2004-cü illərdə ölkələr üzrə ixracında dünyanın bir çox aparıcı ölkələri ilə xarici ticarət–iqtisadi əlaqələrinin coğrafi miqyası olduqca geniş olmuşdur.

Belə ki, 2000-ci ildə ixracın cəmi 1745219,9 min ABŞ dolları olmuşdursa, 2001-ci ildə bu göstərici 2314206,1 min ABŞ dolları, 2002-ci ildə 2167399,7, 2003-cü ildə 2590377,8 və 2004-cü ildə isə 3615449,8 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Lakin cəmi – uzaq xarici dövlətlərlə ixrac aşağıdakı kimi olmuşdur.

2000-ci ildə–1510017,3 min ABŞ dolları, 2001-ci ildə–2091410,3, 2002-ci ildə–1923736,3, 2003-cü ildə–2258086,3 və 2004-cü ildə isə 3001167,4 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Azərbaycanın xarici ticarət–iqtisadi əlaqələri xüsusilə Almaniya ilə daha yaxşı qurulmuş və nəticədə 2000-ci ildə–8293,0 min ABŞ dolları, 2001-ci ildə–12864,2, 2002-ci ildə–28773,3, 2003-cü ildə–7307,2 və 2004-cü ildə bu göstərici–37596,5 min ABŞ dolları olmuşdur.

Xüsusilə ixrac əməliyyatlarında Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) 2000-ci ildə–7116,9 min ABŞ dolları olduğu halda bu göstərici 2004-cü ildə–7982,6 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Birləşmiş Krallıqla ixrac 2000-ci ildə –18785,1 min ABŞ dolları, 2001-ci ildə –35443,5, 2002-ci ildə –9044,0, 2003-cü ildə –7659,7 və 2004-cü ildə isə 6599,5

min ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Birləşmiş Ştatlarla bu əlaqələr daha geniş şəkildə inkişaf edərək 2000-ci ildə ixrac 8004,7 min ABŞ dolları olmuşdursa, bu göstərici 2004-cü ildə –25991,5 min ABŞ dolları, Bolqarıstanla 2000-ci ildə –2938,4, 2004-cü ildə –49309,5 min ABŞ dolları, Çinlə 2000-ci ildə –4878,9 min ABŞ dolları, 2004-cü ildə –31718,2 min ABŞ dolları, İranla 2000-ci ildə –7662,2 min ABŞ dolları, 2004-cü ildə –153544,6 min ABŞ dolları, İtaliya ilə 2000-ci ildə –762544,8 min ABŞ dolları, 2004-cü ildə isə –1614856,2 min ABŞ dolları, Türkiyə ilə 2000-ci ildə –104981,0 min ABŞ dolları olduğu halda 2004-cü ildə isə –182621,6 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Müstəqil Dövlətlər Birliyinin on ölkəsi ilə ixrac əməliyyatları yüksək ticarət–iqtisadi səviyyədə qurulmuş və Cəmi Müstəqil Dövlətlər Birliyi üzrə nəticələr aşağıdakı kimi olmuşdur.

Məsələn: 2000-ci ildə –235202,6 min ABŞ dolları dəyərində, 2001-ci ildə –222795,8, 2002-ci ildə –243663,4, 2003-cü ildə –332291,5 və 2004-cü ildə isə bu göstərici –614282,4 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

MDB dövlətləri ilə ixrac əməliyyatlarının ümumi ixraca nisbətən Belarus 2000-ci ildə –1221,8 min ABŞ dolları dəyərində, 2001-ci ildə –1028,6, 2002-ci ildə –914,2, 2003-cü ildə –954,1 və 2004-cü ildə isə –789,3; Gürcüstan 2000-ci ildə –74639,8, 2001-ci ildə –103235,6, 2002-ci ildə –80828,1, 2003-cü ildə –110059,6 və 2004-cü ildə –188850,7; Qazaxıstan 2000-ci ildə –6664,1, 2001-ci ildə –6616,7, 2002-ci ildə –11569,9, 2003-cü ildə –10132,6 və 2004-cü ildə –9417,7; Qırğızıstan 2000-ci ildə –1872,6, 2001-ci ildə –255,6, 2002-ci ildə –1102,2, 2003-cü ildə –175,5 və 2004-cü ildə –341,1; Moldova 2000-ci ildə –21,2, 2001-ci ildə –

69,8, 2002-ci ildə -160,1, 2003-cü ildə -140,2 və 2004-cü ildə -140,8; Özbəkistan 2000-ci ildə -1061,3, 2001-ci ildə -3107,7, 2002-ci ildə -3830,3, 2003-cü ildə -1475,5 və 2004-cü ildə -2806,5; Rusiya 2000-ci ildə -98286,9, 2001-ci ildə -77527,9, 2002-ci ildə -95674,7, 2003-cü ildə -147880,9 və 2004-cü ildə -209759,9; Tacikistan 2000-ci ildə -19585,3, 2001-ci ildə -12112,6, 2002-ci ildə -27979,2, 2003-cü ildə -34442,3 və 2004-cü ildə -46487,0; Türkmənistan 2000-ci ildə -8228,6, 2001-ci ildə -12000,3, 2002-ci ildə -8622,9, 2003-cü ildə -5826,7 və 2004-cü ildə -143420,7; Ukrayna 2000-ci ildə -23620,9, 2001-ci ildə -6841,0, 2002-ci ildə -12981,7, 2003-cü ildə -21204,2 və 2004-cü ildə isə -12255,6 min ABŞ dolları dəyərində təşkil etmişdir.

18.7. Ölkələr üzrə ixrac əməliyyatları

Cədvəl 13.

2000–2004-cü illərdə ölkələr üzrə ixrac

Dövlətlər	2000	2001	2002	2003	2004
A	1	2	3	4	5
Cəmi	1745219,9	2314206,1	2167399,7	2590377,8	3615449,8
Cəmi–uzaq xarici dövlətlər	1510017,3	2091410,3	1923736,3	2258086,3	3001167,4
Albaniya	1548,6	1,7	–	–	1653,9
Almaniya	8293,0	12864,2	28773,3	7307,2	37596,5
Angiliya	113,3	–	–	14,6	–
Anqola	15,0	88,5	34,8	–	341,6
Argentina	7264,8	15021,8	2081,4	–	6,4
Avstraliya	45,1	12,7	0,9	88,3	90,3
Avstriya	1013,9	64,0	11,9	434,5	1121,1
Banqladəş	–	–	–	–	0,8

A	1	2	3	4	5
Belçika	786,7	618,8	1223,5	1434,4	691,7
Bəhreyn	3,0	–	–	–	–
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	7116,9	10214,4	7161,6	6027,0	7982,6
Birləşmiş Krallıq	18785,1	35443,5	9044,0	7659,7	6599,5
Birləşmiş Ştatlar	8004,7	13624,9	51974,9	63864,5	25991,5
Boliviya	–	16,9	–	–	–
Bolqarıstan	2938,4	1785,2	2586,9	13933,9	49309,5
Bosniya və Herseqovina	–	3,3	4,6	–	–
Braziliya	–	247,3	6894,2	–	13,8
Britaniyanın Virgin adaları	1510,2	45,7	780,6	–	–
Briney–Darüssalam	–	8,6	–	–	–
Burkina–Faso	–	–	–	263,1	–
Cənubi Afrika	3,4	45,1	–	91,5	9,0
Cibuti	–	–	176,4	–	–
Çex Respublikası	235,5	62,0	152,1	678,0	237,8
Çili	–	–	28,5	–	–
Çin	4878,9	2438,6	1312,3	19286,1	31718,2
Honkonq Çinin xüs. inzibati rayonu	–	74,1	35,6	7206,1	18066,7
Danimarka	87,1	71,0	58,0	32,0	106,7
Ekvador	–	0,8	1,5	–	–
Ekvatorial Qvineya	137,0	–	264,1	103,7	–
Estoniya	706,9	262,0	24,0	180,4	98,0
Əfqanıstan	757,2	190,8	693,8	614,9	2194,8
Əlcəzair	5,3	61,5	–	177,8	0,3

A	1	2	3	4	5
Filippin	–	1,7	–	–	3,5
Finlyandiya	197,7	63,8	1,3	57,3	28,5
Fransa	205191,8	66474,0	166282,4	209725,5	66890,1
Gibraltar	7700,8	3036,6	94,5	–	647,5
Həbəşistan	5,0	–	–	–	–
Hindistan	629,4	803,4	2245,2	1308,5	5385,0
Xorvatiya	3741,9	24348,1	7277,1	61075,6	109169,4
İndoneziya	5538,4	13,8	–	27,9	129357,3
İordaniya	–	26,0	406,4	205,7	4,1
İraq	–	–	2,9	1479,4	3564,0
İran	7662,2	9144,2	29884,5	49129,4	153544,6
İrlandiya	50,7	18,1	0,8	0,5	77,5
İslandiya	31539,6	85853,6	–	–	–
İspaniya	7799,6	101816,2	103990,4	43329,0	5611,5
İsrail	135155,8	164130,2	154057,4	138112,8	323738,2
İsveçrə	45842,7	7720,1	20367,9	297,1	2487,4
İsveç	18,7	63,9	–	5,7	9,2
İtaliya	762544,8	1324065,4	1082719,6	1345948,4	1614856,4
Kanada	562,0	546,7	295,3	321,1	238,0
Kamboca	–	0,7	12,8	–	–
Kamerun	–	55,4	40,9	–	4,6
Keçmiş Yuqoslaviya Respublikası	–	–	–	–	–
Makedoniya	–	–	47,1	0,5	–
Keniya	–	–	–	–	0,8
Kipr	–	0,6	220,6	3822,7	7731,3
Kolumbiya	0,4	–	–	–	–
Konqo	–	–	58,8	–	26,6
Koreya XDR	9,3	–	–	1,4	13,2
Koreya Respublikası	2001,1	1189,4	0,5	965,5	3785,6

A	1	2	3	4	5
Kuba	–	1116,7	704,7	1271,4	712,1
Küveyt	2,4	–	–	–	–
Qabon	–	–	4,7	–	–
Qana	–	–	3775,2	–	–
Qətər	1,0	–	213,6	6,0	5,7
Qvineya	–	–	–	160,4	0,4
Laos XDR	–	–	112,3	–	230,0
Latviya	12592,3	2682,4	2542,1	11116,3	11524,3
Litva	2446,1	1240,0	3120,9	4871,7	6047,2
Livan	4,9	8568,7	2573,2	6712,5	15,3
Liviya Ərəb Cümhuriyyəti	–	–	–	1350,8	–
Lüksemburq	2,5	–	4537,9	7731,0	13541,9
Macarıstan	0,8	–	2,4	–	–
Malayziya	6,1	–	4,1	0,9	16,7
Malta	25377,0	8668,5	30173,1	12509,9	15980,0
Marşal adası	–	424,3	–	–	–
Mərakeş	–	24282,5	–	–	–
Misir	22,0	5259,5	174,6	31,0	567,5
Meksika	–	–	–	991,7	2,0
Monqolustan	1176,0	315,6	–	–	–
Nepal	–	–	1,0	–	–
Niderland	26213,0	15607,4	9577,6	6373,1	14323,8
Niger	–	–	282,1	–	–
Ñigeriya	19,7	604,3	385,2	–	2,2
Norveç	885,2	1797,6	1029,9	2264,0	1173,6
Oman	11,3	–	5,0	–	–
Pakistan	296,4	3584,3	2530,1	20,4	4,4
Papua–Yeni Qvineya	–	–	–	12,9	–
Polşa	3072,0	1507,2	1635,7	2831,4	2640,1

A	1	2	3	4	5
Portuqaliya	0,6	–	2983,8	30,7	2932,9
Ruanda	–	–	1,9	–	–
Rumniya	7537,4	9041,2	28353,7	1641,9	82295,3
Seneqal	6306,4	–	–	–	7727,0
Serbiya və Monteneqro	7889,5	1290,9	2605,7	577,8	3043,2
Seyşel adaları	–	–	–	–	34,2
Səudiyyə Ərəbistanı	13,6	40,6	0,3	78,1	0,1
Sinqapur	213,2	33,2	821,3	100,6	2771,4
Slovakiya	673,2	266,0	985,4	983,4	709,0
Sloveniya	2354,8	1689,5	4811,2	7083,7	11450,2
Surinam	–	–	38,5	–	–
Suriya Ərəb Respublikası	–	–	50,6	916,2	6621,6
Syerra-Leone	–	–	16,7	–	–
Şri-Lanka	87,0	13,9	1,8	68,5	5,3
Tailand	23,6	2,8	304,0	0,9	56,2
Tayvan (Çinin əyaləti)	–	13,2	0,9	–	20,0
Trinidad və Tobaqo	–	32,5	–	–	0,2
Tunis	3814,0	1931,4	–	–	227,5
Turk və Kaykos adaları	–	–	–	14,2	–
Tuvali	–	–	1,6	–	–
Türkiyə	104981,0	67381,6	83396,5	107036,0	182621,6
Venesuela	–	–	10,3	–	6,2
Virgin adaları (ABŞ)	–	37,4	–	–	–
Vyetnam	752,7	317,1	242,4	183,1	49,0
Yaponiya	119,4	187,6	262,9	19799,4	347,4
Yeni Zelandiya	0,8	2,4	–	1,7	11,9

A	1	2	3	4	5
Yəmən	–	–	12,9	4677,3	2219,4
Yunanıstan	22680,0	50831,0	54123,6	71425,9	20226,1
Cəmi-Müstəqil Dövlətlər Birliyi	235202,6	222795,8	243663,4	332291,5	614282,4
Belarus	1221,8	1028,6	914,2	954,1	789,3
Gürcüstan	74639,8	103235,6	80828,1	110059,6	188850,7
Qazaxıstan	6664,1	6616,7	11569,9	10132,6	9417,7
Qırğızıstan	1872,6	255,6	1102,2	175,5	341,1
Moldova	21,2	69,8	160,1	140,2	140,8
Ozərbaycan	1061,3	3107,7	3830,3	1475,5	2806,5
Rusiya	98286,9	77527,9	95674,7	147880,9	209759,9
Tacikistan	19585,3	12112,6	27979,2	34442,3	46487,0
Türkmənistan	8228,6	12000,3	8622,9	5826,7	143420,7
Ukrayna	23620,9	6841,0	12981,7	21204,2	12255,6

18.8. İxracda əsas tərəfdaşlar

Dünya ticarət sistemi öz strukturuna görə mürəkkəb quruluşa malikdir. Bu baxımdan Azərbaycanın ixracında əsas rol oynayan qırxa yaxın aparıcı tərəfdaş dövlətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın ixracında əsas tərəfdaş dövlətlərin müxtəlif illərdə xüsusi çəkisi faizlə verilmişdir. Həmin dövlətlər ixrac əməliyyatlarında etibarlı tərəfdaş kimi inamla çıxış edirlər.

Cədvələ əsasən İtaliya 2000-ci ildə onun xüsusi çəkisi – 43,7%, 2001-ci ildə –57,2%, 2002-ci ildə –50,0%, 2003-cü ildə –52,0% və 2004-cü ildə isə –44,7% olmuşdur.

Azərbaycanın ixracında əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi

Dövlətlər	Xüsusi çəkisi, faizlə					Yeri				
	2000	2001	2002	2003	2004	2000	2001	2002	2003	2004
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
İtaliya	43,7	57,2	50,0	52,0	44,7	1	1	1	1	1
İsrail	7,7	7,1	7,1	5,3	9,0	3	2	3	4	2
Rusiya	5,6	3,4	4,4	5,7	5,8	5	6	5	3	3
Gürcüstan	4,3	4,5	3,7	4,2	5,2	6	3	7	5	4
Türkiyə	6,0	2,9	3,8	4,1	5,1	4	7	6	6	5
İran	0,4	0,4	1,4	1,9	4,2	22	20	10	10	6
Türkmənistan	0,5	0,5	0,4	0,2	4,0	17	18	20	28	7
İndoneziya	0,3	0,0	–	0,0	3,6	28	76	–	70	8
Xorvatiya	0,2	1,1	0,3	2,4	3,0	31	11	21	9	9
Rumıniya	0,4	0,4	1,3	0,1	1,3	23	21	14	34	10
Fransa	11,8	2,9	7,7	8,1	1,9	2	8	2	2	11
Bolqarıstan	0,2	0,1	0,1	0,5	1,4	31	35	33	16	12
Tacikistan	1,1	0,5	1,3	1,3	1,3	13	17	14	12	13
Almaniya	0,5	0,6	1,3	0,3	1,0	16	16	12	22	14
Çin	0,3	0,1	0,1	0,7	0,9	27	32	32	15	15
Birləşmiş Ştatlar	0,5	0,6	2,4	2,5	0,7	18	15	9	8	16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Yunanıstan	1,3	2,2	2,5	2,8	0,6	12	9	8	7	17
Honkonq Çinin xüs. inzibati rayon	0,0	0,0	0,0	0,3	0,5	89	57	70	23	18
Malta	1,5	0,4	1,4	0,5	0,4	10	22	10	17	19
Niderland	1,5	0,7	0,4	0,2	0,4	9	13	19	26	20
Lüksemburq	0,0	0,0	0,2	0,3	0,4	78	87	25	20	21
Ukrayna	1,4	0,3	0,6	0,8	0,3	11	25	16	13	22
Latviya	0,7	0,1	0,1	0,4	0,3	15	31	33	18	23
Sloveniya	0,1	0,1	0,2	0,3	0,3	35	36	24	24	24
Qazaxıstan	0,4	0,3	0,5	0,4	0,3	26	26	17	19	25
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2	25	19	22	27	26
Kipr	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	100	86	56	31	27
Seneqal	0,4	–	–	–	0,2	27	–	–	–	28
Suriya Ərəb Respublikası	–	–	0,0	0,0	0,2	–	–	66	64	29
Birləşmiş Krallıq	1,1	1,5	0,4	0,3	0,2	14	10	18	21	30
Litva	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	34	39	28	29	31
İspaniya	0,4	4,4	4,8	1,7	0,2	20	4	4	11	32
Hindistan	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	50	43	35	39	33
Koreya Respublikası	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	36	40	94	43	34

Cədvəlin göstəricilərindən məlum olur ki, İtaliyadan sonra İsrail 2000-ci ildə -7,7%, 2004-cü ildə -9,0%; Rusiya 2000-ci ildə -5,6%, 2004-cü ildə isə -5,8%; Gürcüstan 2000-ci ildə -4,3%, 2004-cü ildə -5,2%; Türkiyə 2000-ci ildə -6,0%, 2004-cü ildə -5,1%; Fransa 2000-ci ildə 11,8%; 2004-cü ildə -1,9%; Almaniya 2000-ci ildə -0,5% olduğu halda 2004-cü ildə isə onun xüsusi çəkisi -1,0% təşkil etmişdir. Çinlə 2000-ci ildə 0,3%, 2001-2002-ci ildə -0,1%, 2003-cü ildə -0,7% və 2004-cü ildə isə -0,9% olmuşdur.

Qalan digər dövlətlər Azərbaycanın ixracında əsas tərəfdaş kimi müxtəlif xüsusi çəkiyə malikdirlər.

Azərbaycanın 2000-2004-cü illərdə ixracın dinamika-sı verilmişdir. Bu dinamikada bütün göstəricilər faizlə ifadə olunur. Beləki dinamikada yaşıl rənglərdə uzaq xarici ölkələr, qırmızı rənglərlə isə MDB ölkələri faizlə göstərilmişdir.

Beləki uzaq xarici ölkələr 2000-ci ildə 86,5% və 1745,2 milyon ABŞ doıları, MDB ölkələri isə 13,5% təşkil etmişdir. Bu göstərici 2001-ci ildə ümumi həcm 2314,2 milyon dollar – Uzaq xarici ölkələr -90,4%, MDB ölkələri isə -9,6%; 2002-ci ildə ümumi həcm 2167,4 milyon dollar, 88,8% və 11,2%; 2003-cü ildə ümumi həcm -2591,7 milyon dollar, 87,1% və 12,9%; 2004-cü ildə bu göstərici daha dinamik inkişaf edərək ümumi həcm -3615,4 milyon dollar olmaqla 83,0% və 17,0% təşkil etmişlər.

18.9. Ölkə qruplarının idxalı

Azərbaycan dünyanın bir sıra nüfuzlu təşkilatlarının üzvü olmaqla yanaşı həmçinin müxtəlif sahələrdə, ölkə qrupları çərçivəsində əməkdaşlıq edir və özünün xarici ticarət–iqtisadi əlaqələrini genişləndirir.

Azərbaycanın 2000–2004-cü illərdə ölkə qrupları üzrə idxal əməliyyatları verilmişdir.

Ölkə qrupları üzrə cəmi idxal (milyon ABŞ dolları)

Cəmi: 2000-ci ildə – 1172071,2

2001-ci ildə – 1431107,3

2002-ci ildə – 1665484,0

2003-cü ildə – 2626181,1

2004-cü ildə – 3515861,1

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)

2000-ci ildə – 375537,1 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 445233,8 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 650555,5 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 851201,8 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 1200535,9 (milyon ABŞ dolları)

Avropa Birliyi (AB)

2000-ci ildə – 227173,3 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 273973,4 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 393512,8 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 866800,0 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 1190844,8 (milyon ABŞ dolları)

Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilat (QDİƏT)

2000-ci ildə – 443415,8 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 370062,4 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 547547,7 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 728139,7 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 1000457,1 (milyon ABŞ dolları)

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)

2000-ci ildə – 258180,0 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 447373,9 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 487286,6 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 577874,6 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 704123,5 (milyon ABŞ dolları)

Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan və Moldova Təşkilatı (GUÖAM)

2000-ci ildə – 48629,5 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 50690,6 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 95769,5 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 132246,4 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 267595,6 (milyon ABŞ dolları)

Neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı (OPEK)

2000-ci ildə – 78087,7 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 76496,5 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 79581,3 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 94793,4 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 79126,5 (milyon ABŞ dolları)

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)

2000-ci ildə – 306542,7 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 472378,0 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 515168,7 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 723750,2 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 890084,7 (milyon ABŞ dolları)

Asiya–Sakit okeanı İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (AŞİƏT)

2000-ci ildə – 428466,4 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 522882,7 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 545834,9 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 895346,2 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 1173171,0 (milyon ABŞ dolları)

Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA)

2000-ci ildə – 62213,7 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 22000,7 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 41399,0 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 50743,3 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 100155,1 (milyon ABŞ dolları)

Cənub–Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (ASEAN)

2000-ci ildə – 17401,4 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 7642,8 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 42285,7 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 130224,2 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 139797,1 (milyon ABŞ dolları)

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT)

2000-ci ildə – 584768,0 (milyon ABŞ dolları)

2001-ci ildə – 778319,9 (milyon ABŞ dolları)

2002-ci ildə – 769344,3 (milyon ABŞ dolları)

2003-cü ildə – 1395751,2 (milyon ABŞ dolları)

2004-cü ildə – 1824197,7 (milyon ABŞ dolları)

18.10. Ölkə qruplarının ixracı

Cədvəl 15.

Azərbaycanın 2000–2004-cü illərdə ölkə qrupları üzrə
ixrac əməliyyatları (min ABŞ dolları)

Ölkə qrupları	2000	2001	2002	2003	2004
Cəmi	1745219,9	2314206,1	2167399,7	2590377,8	3615449,8
Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)	235202,6	222795,8	243720,4	332291,5	614282,4
Avropa Birliyi (AB)	1053665,2	1608001,3	1463328,0	1745572,2	1841031,0
Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT)	336254,2	316715,0	358105,4	473322,5	747113,4
İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)	151108,7	114393,8	169609,3	208853,3	540838,4
Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan və Moldova Təşkilatı (GUÖAM)	99343,2	113254,1	97800,3	132879,5	204053,6
Neft ixrac edən ölkələrin Təşkilatı (OPEK)	20359,5	20078,8	37658,3	58276,4	294462,9
İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)	175525,2	165453,5	181158,8	224254,9	700809,2
Asiya-Sakit okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASİƏT)	114894,5	95994,7	150958,3	260731,6	422285,5
Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA)	46727,9	95371,3	21397,8	2561,1	3661,0
Cənub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (ASEAN)	6534,0	377,9	1496,9	313,4	132484,1
İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT)	1250955,1	1787887,1	1622294,9	1900633,6	2004240,2

18.11. Xarici ticarətdə idxalın və ixracın coğrafi quruluşu

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətinin əsas istiqaməti beynəlxalq ticarət–iqtisadi əlaqələrdə ölkənin genişlənməsi və formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın 2000–2004-cü illərdə idxal və ixracı geniş coğrafi miqyas almasıdır. Həmin illərdə Azərbaycan dünyanın bir sıra nüfuzlu regionları – dövlətləri ilə qarşılıqlı xarici ticarət əlaqələri qurulmuşdur. Onlardan Avropa, Asiya, Amerika, Afrika və Okeaniyanı göstərmək olar:

Cədvəl 16.

*Azərbaycanın 2000–2004-cü illərdə idxalın coğrafi
quruluşu (min ABŞ dolları)*

Coğrafi regionlar	2000	2001	2002	2003	2004
Cəmi	1172071,2	1431107,4	1665484,0	2626181,1	3515861,1
Avropa	633939,3	532500,5	825425,1	1438909,4	2059504,0
Asiya	376109,7	639114,5	711650,4	1004541,6	1251014,4
Amerika	130203,7	245646,5	111777,8	167454,2	162883,1
Afrika	24299,2	4141,0	5008,7	1517,6	25653,1
Okeaniya	7519,3	9704,9	11622,0	13758,2	16806,5

Cədvəl 17.**Azərbaycanın 2000–2004-cü illərdə ixracın coğrafi quruluşu (min ABŞ dolları)**

Coğrafi regionlar	2000	2001	2002	2003	2004
Cəmi	1745219,9	2314206,1	2167399,7	2590377,8	3615449,8
Avropa	1333890,7	1844724,5	1678873,1	1991719,6	2306025,1
Asiya	383500,1	406023,5	420499,0	529899,5	1273410,6
Amerika	17455,4	30690,6	62809,7	66477,5	26970,2
Afrika	10327,8	32328,1	5215,3	2178,3	8941,7
Okeaniya	45,9	439,4	2,6	102,9	102,2

18.12. Beynəlxalq Standart Ticarət Təşkilatı üzrə idxalın quruluşu

Dünya iqtisadiyyatı sistemində Beynəlxalq Standart Ticarət Təşkilatı üzrə idxalın və ixracın quruluşu böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra mühüm məhsul bölmələrindən ibarətdir.

Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar; içkilər və tütün; qeyri-ərzaq xammal (yanacaqdan başqa); mineral yanacaq, sürtgü yağları, analoji materiallar; heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər; kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar; əsasən materialların növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları; maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları; müxtəlif sənaye məmulatları; BSTT-nin digər kateqoriyalarına daxil edilməyən mallar və b.

Aşağıdakı cədvəldə göstəricilər verilmişdir: (min ABŞ dolları)

2000 –2004-cü illərdə Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə idxalın quruluşu
(min ABŞ dolları)

№	Məhsul bölmələri	2000	2001	2002	2003	2004
	Cəmi	1172071,2	1431107,4	1665484,0	2626181,1	3515861,1
0	Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	190127,4	193952,9	198377,9	259504,7	349464,6
1	İçkilər və tütün	18301,8	24605,2	23018,0	23657,3	30953,0
2	Qeyri –ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	58855,0	40630,8	41401,6	68131,6	102487,2
3	Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar	57143,8	215898,5	292557,3	295923,1	401655,6
4	Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	9188,2	12487,1	14022,8	25225,9	30169,9
5	Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar	92853,9	78698,1	97591,5	145863,7	172981,5
6	Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	205388,6	214291,4	370225,1	622379,4	789722,5
7	Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	468821,6	552504,7	518184,3	1016707,2	1328565,7
8	Müxtəlif sənaye məmulatları	71347,5	98038,4	110104,9	168788,1	309861,1
9	BSTT-nin digər kateqoriyalarına daxil edilməyən mallar	43,4	0,2	0,6	–	–

Cədvəl 20.

2000 – 2004-cü illərdə Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın quruluşu
(min ABŞ dolları)

№	Məhsul bölmələri	2000	2001	2002	2003	2004
	Cəmi	1745219,9	2314206,1	2167399,7	2590377,8	3615449,8
0	Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	33706,3	22468,4	39503,4	78351,9	96237,3
1	İçkilər və tütün	17887,4	27829,5	22137,5	12806,2	16654,2
2	Qeyri –ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	83013,8	38228,1	44911,8	72803,9	93437,0
3	Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar	1484903,8	2113594,5	1927359,1	2227710,7	2972491,8
4	Heyvan və bitki mənşəli yağlar, pıylar	3597,6	2891,7	3784,4	341,29,7	40764,6
5	Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar	34393,6	26414,0	40938,8	50608,8	91544,4
6	Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	16740,2	17235,7	26228,1	64140,5	111727,4
7	Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	62949,0	41720,4	33979,3	36816,8	163516,1
8	Müxtəlif sənaye məmulatları	8028,2	23823,1	28557,2	13009,1	29076,0
9	BSTT-nin digər kateqoriyalarına daxil edilməyən mallar	0,0	0,6	0,1	0,2	–

18.13. Xarici ticarətin inkişaf istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində ölkədə xarici ticarətin liberallaşdırılması, xarici ticarətdə daha əlverişli şəraitin yaradılması ilə bağlı bir sıra fərman və sərəncamlar imzalanaraq ardıcıl qaydada həyata keçirilir.

Bu baxımdan 2000–2004-cü illərdə müqayisədə 2005-ci ilin birinci yarımilə dövründə ölkənin xarici ticarətində əsaslı irəliləyiş və dönüş yaranmışdır. Beləki, əgər bu dövrə kimi 123 ölkə ilə xarici ticarət əlaqələri qurulduğu halda 2005-ci ilin birinci yarımilə ərzində Respublikanın dünyanın 126 ölkəsi ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 3403331,4 min ABŞ dolları olmuşdur. Qeyd olunan dövrdə 1310076,6 min ABŞ dolları dəyərində 1449 adda mal ixrac, 2093254,7 min ABŞ dolları dəyərində 4794 adda mal isə idxal olunmuşdur.

Faktların iqtisadi təhlili göstərir ki, 2004-cü ilin birinci yarımilə nisbətən 2005-ci ilin birinci yarımilə ixrac əməliyyatlarının həcmi 0,16% (2110,6 min ABŞ dolları) artmış, idxal əməliyyatlarının həcmi isə 37,88% (575123,6 min ABŞ dolları) artmışdır.

Xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı göstərir ki, idxal əməliyyatlarının həcmi xüsusilə – təbii qaz, avadanlıqlar, texniki qurğuların və onların hissələrinin, qara metallar, dənli bitkilərin, quru nəqliyyat vasitələri, tütün məmulatları və digər malların idxalı hesabına artmışdır.

Dünya ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində nəqliyyat vasitələri mühüm rol oynayır. Belə ki, 2005-ci ilin yarımilində 127431 ədəd nəqliyyat vasitəsindən istifadə olunmaqla 8611,2 min ton yük daşınmışdır. Bunlardan 3439,8 min tonu (24234 ədəd nəqliyyat vasitəsi) ixrac əməliyyatlarının, 5171,4 min tonu (103192 ədəd nəqliyyat vasitəsi) isə idxal əməliyyatlarının payına düşür.

Ayrıılıqda götürdükdə əsasən dəniz yolu ağır nəqliyyat sahəsini əhatə edir. Dəmir yolu (55190 ədəd vaqon) və avtomobil yolu nəqliyyatından (44245 ədəd) istifadə edilmişdir.

Müasir şəraitdə xam neftin və təbii qazın daşınmasında stasionar nəql etmə vasitəsindən (boru kəməri) istifadə edilir.

Dünya ölkələri ilə ticarətin hərtərəfli əlaqələrində tranzit yükdaşımaları da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan tranzit kimi Azərbaycan Respublikası ərazisindən cəmi 4592383,9 ton müxtəlif adda yük keçirilmişdir.

Ölkə ərazisindən tranzit yüklər əsasən İtaliya (1216376,2 t), İsveçrə (910702,8 t) Gürcüstan (873130,9 t), Kipr (563820,3 t), Tacikstan (226538,6 t), İran (174619,0 t), Böyük Britaniya (141127,9 t), Rusiya (124321,4 t) və Türkmənistana (105127,4 t) keçirilmişdir.

Statistik məlumatlar göstərir ki, 2005-ci ilin birinci yarımilində aparılan ixrac–idxal əməliyyatlarının həcmi aylar üzrə aşağıdakı kimi dəyişmişdir:

- İxrac əməliyyatlarının yüksək həddi aprel ayında (322682,1 min ABŞ dolları), aşağı həddi isə yanvar ayında (109057,8 min ABŞ dolları) olmuşdur.

Aparılan idxal əməliyyatlarının həcminin yüksək həddi yanvar ayında (582707,5 min ABŞ dolları), aşağı həddi isə fevral ayında (265303,2 min ABŞ dolları) olmuşdur.

Tədqiqat göstərir ki, ilin ayrı-ayrı aylarında – iyunda ixrac əməliyyatlarının həcmi may ayı ilə müqayisə edərəkən 5560,8 min ABŞ dolları həcmində azalması müşahidə olunmuşdur.

Bu müddətdə yeni iyun ayında idxal əməliyyatlarının həcmi may ayının göstəriciləri ilə təhlil olunarkən 6041,2 min ABŞ dolları həcmində artmışdır.

Bu dövr ərzində iki mühüm elementin «ixrac» və «idxal»ın orta aylıq artım və azalma meyllərinə nəzər salaq:

Belə ki, – ixrac əməliyyatlarında orta aylıq artım 28420,8 min ABŞ dolları təşkil etmişdirsə, – idxal əməliyyatlarında isə orta aylıq azalma 50626,4 min ABŞ dolları olmuşdur.

18.14. İdxal–ixrac əməliyyatlarının saziş növləri üzrə istiqamətləri

İdxal–ixrac əməliyyatları aparılarkən əsasən 01, 21 və 80 saziş növlərinə üstünlük verilir.

	İxracda	İdxalda
01 (Milli valyuta ilə hesablaşma)	- 1,12%	- 0,01%
21 (SDV ilə hesablaşma)	- 84,55%	- 49,73%
23 (Dövlət krediti ilə hesablaşma)	- 0,00%	- 1,00%
41 (Qapalı dövriyyəli valyuta)	- 2,12%	- 3,85%
80 (digərləri)	- 12,21%	- 45,40%

Azərbaycan Respublikasının ixrac və idxal əməliyyatlarında böyük xüsusi çəkiyə malik olan ölkələrinin xarici ticarət əlaqələrinin göstəriciləri aşağıda verilir.

Cədvəl 21.

İxracda

Ölkənin adı	Dəyəri (min ABŞ dolları)	Ümumi ixracın nisb. %-lə
İtaliya	277239,24	21,16
Rusiya	130266,44	9,94
Xorvatiya	104011,19	7,94
İran	95368,78	7,28
Fransa	95002,45	7,25
Gürcüstan	88520,71	6,76
Türkiyə	80314,23	6,13
Yunanıstan	72496,18	5,53
Bolqarıstan	56650,19	4,32
Rumıniya	52853,75	4,03

İdxalda

Ölkənin adı	Dəyəri (min ABŞ dolları)	Ümumi ixracın nisb. %-lə
Sinqapur	350259,23	16,73
Rusiya	321657,91	15,37
Böyük Britaniya	206846,42	9,88
Türkiyə	157216,28	7,51
Türkmənistan	153716,89	7,34
Almaniya	110251,37	5,27
Ukrayna	100896,24	4,82
ABŞ	77351,18	3,70
Çin	72805,26	3,48
Özbəkistan	51012,55	2,44

18.15. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meylləri

Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı yalnız Sovetlər Birliyi süqut etdikdən sonra baş verdi. Bu proses uzun çəksə də ölkə iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edir.

Tarixi araşdırmalar, tədqiqatlar, dünyanın bir sıra iqtisadi tədqiqatçıları tarixi faktlara istinad edərək yazırlar ki, «Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yollarının seçilməsinin düzgünlüyü 1720-ci ildən 1985-ci ilə qədərki dövrdə müxtəlif ölkələrdə ÜDM artımının tarixən yaranmış meylləri illəri ilə müəyyən edilir».

Xüsusilə iqtisadi mənbələr təsdiq edir ki, ümumilikdə ölkələrin iqtisadi qüdrətinin yüksəlişi və onun səmərəliliyi XIX əsrdə xarici-ticarətin güclü inkişaf etməsi olmuşdur.

Lakin bu gün müstəqil Azərbaycanın özünün iqtisadi inkişaf konsepsiyası vardır.

Statistika məlumatları göstərir ki, 2005-ci ilin birinci yarısında Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına əsasən 2005-ci ilin altı ayı dövründə ümumi daxili məhsul (ÜDM) 16,5 faiz artmış və ilin sonunda bu göstərici təxminən 18,0 faizə çatacaqdır. Bu da dünyada Ən yüksək göstərici hesab olunur. Bununla yanaşı altı ayda sənaye istehsalı 20,0 faiz təşkil edibdir.

Bu çox böyük göstəricidir, bu onu göstərir ki, Azərbaycanda sənaye çox sürətlə inkişaf edir, iqtisadi inkişaf baxımından Azərbaycan 1990-cı ilin səviyyəsinə çatmışdır. Lakin 1996-cı ilə kimi Azərbaycanda gərgin siyasi, inqilabi iqtisadi və sosial mübarizə kəskin formada cərəyan etmişdir.

Yalnız 1996-cı ildə sabitləşmə yarandı, tənəzzülün qarşısı alındı və hərtərəfli inkişaf başlandı. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, güclü sənaye və iqtisadi potensiala malik olan Rusiya kimi nəhəng bir dövlət 1990-cı ilin səviyyəsinə ancaq 2007-ci ildə çata bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Müstəqil Azərbaycan – 10 il. AR Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı – 2001-ci il.
2. Azərbaycanın xarici ticarəti. 2000–2004-cü illər. Statistik məcmumə. Bakı – 2005.
3. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı – Konvensiyalar və tövsiyələr. Bakı – 1996.
4. Azərbaycanın qanunlar külliyyatı. Bakı – 1996. 2004.
5. T.Ə.Quliyev. «Əməyin iqtisadiyyatı». Bakı – 2004.
6. İ.Ə.Feyzullabəyli, E.İ.İbişov, A.A.İsrafilov. «Beynəlxalq ticarət işi». Bakı – 2001.
7. Мехбалыев С.С. «Государственное регулирование рынка труда в странах СНГ». Баку – 2003.
8. Т.А.Кулиев. «Регулируемая рыночная экономика». Баку – 1999.
9. А.Ş.Şəkərəliyev. «Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər». Bakı – 1999.
10. D.Vəliyev. «Beynəlxalq iqtisadiyyat». Bakı – 1998.
11. Рофе А.И., Стрейко В.Т., Збышко Б.Г. Экономика труда. Учебник для вузов. Под. ред. проф. А.И.Рофе. М., 2000.
12. Баканов М.И., Шерелит А.Д. Теория экономического анализа. Учебник для вузов. М., 2000.
13. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М., Юристь, 2001.

14. Международные экономические отношения /Под ред. В.Е.Рыбалкина. – М., ЮНИТИ–ДАНА, 2001.
15. Международные экономические отношения /Под ред. Н.Н.Ливенцева. – М., РОССПЕН, 2001.
16. Внешняя торговля России на рубеже веков /Под ред. С.И.Долгова. –М., Экономика, 2001.
17. Мировая экономика /Под ред. А.С.Булатова. –М., Юристъ, 1999.
18. Ломакин В.К. Мировая экономика. – М., Финансы, ЮНИТИ, 1998.
19. Диденко Н.Н. Основы внешнеэкономической деятельности в Российской Федерации. – СПб., Политехника, 1997.
20. Киреев А.П. Международная экономика. Ч.1–2. – М., Международные отношения, 1997 – 1999.
21. Спиридонов И.А. Мировая экономика. – М., ИНФРА. –М, 2001.
22. Пембро М. Международные экономические, валютные и финансовые отношения. Пер. с фр. – М., Прогрессе – Универс, 1994.
23. Фомичев В.И. Международная торговля. – М., ИНФРА. –М., 1998.
24. Ломакин В.К. Мировая экономика. – М., Финансы, 1999.
25. Международные экономические отношения /Под ред. С.Ф.Сутырна, В.И.Харламовой, СПб, 1996.

26. Валютный рынок и валютное регулирование /Под ред. И.И.Платоновой. – М., БЕК, 1996.
27. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Внешнеэкономические связи. – М., Финансы и статистика, 2001.
28. Базелер Х., Сабов З., Хайнрих Й., Кох. Основы экономической теории: принципы, проблемы, политика. Германский опыт и российский путь. – СПб, Питер, 2000.
29. Оболенский В.П., Поспелов В.А. Глобализация мировой экономики: проблема и риски российского предпринимательства. – М., Наука, 2001.
30. Международные экономические отношения /Под ред. И.П.Фаминского. – М., Юрнсть, 2001.
31. Гофман И.Ф., Маховикова Г.А. Основы внешнеэкономической деятельности. – СПб, Питер, 2001.
32. Покровская В.В. Организация и регулирование внешнеэкономической деятельности. – М., Юристь, 2000.
33. М.Тодаро. Экономическое развитие. – М., МГУ: ЮНИТИ, 1997.
34. Грачев Ю.Н. «Внешнеэкономическая деятельность. Организация и механизм внешнеторговых операций». Уч. – практ. пос. Библиотека журнала «Внешнеэкономический бюллетень»: - М., ЗАО. «Бизнес Школа «Интел – Синтез», 2000.
35. «Мировая экономика»: учебник /Под ред. проф. А.С.Булатова. – М., Юристь, 2000–2001.
36. Абалкин Л.И. Избранные труды. Том IV. М.: ОАО «НПО» «Экономика», 2000.

37. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. «Nasir» nəşriyyatı. Bakı, 2002.

38. Allahverdiyev Ə. Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri (monoqrafiya). – Bakı.: «Elm», 2001.

39. Алле М. Экономика как наука. / Пер. с франц. – М.: Изд-во центр, РГГУ, 1995.

40. Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. – М.: ТЕИС, 2003.

41. Azərbaycan XX əsrdə. I – II hissə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı.: «Səda» nəşriyyatı, 2001.

42. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı.: «Ağrıdağ» nəşriyyatı, 1998.

43. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, 2003. Bakı.: «Səda» nəşriyyatı, 2003.

44. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, 2004. Bakı.: «Səda» nəşriyyatı, 2004.

45. Бартенев С.А. Экономические теории и школы. – М.: БЕК, 1996.

46. Бек У. Что такое глобализация? – М.: 2001.

47. Богомолов О. Глобализация – характерная черта нынешнего века. /Российский экономический журнал. 2004. № 5-6.

48. Борисов Е.Ф., Петров А.А., Стерликов Ф.Ф. Экономика. Справочник. Учебное пособие. – М.: 1997.
49. Брагина Е. Российские реформы: между государством и рынком. //Мировая экономика и международные отношения. 2002, № 4.
50. Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН во главе В.Леонтьевым. – М.: 1979.
51. Чухно А. Переход к рыночной экономике. – Киев.: Научная мысль, 1993.
52. Экономика переходного периода /Под ред. В.В.Радаева и А.В.Бузгалина. – М.: МГУ-пресс, 1995.
53. Экономика. Учебник / Под редакцией А.И.Архипова, А.Н.Нестеренко, А.К.Большакова. – М.: «Прспект», 1998.
54. Экономическая теория на пороге XXI века – 7: Глобальная экономика / Под ред.Ю.М.Осипова, С.Н.Бабурина, В.Г.Белолипецкого, Е.С.Зотовой. – М.: Юристь, 2003.
55. Экономическая теория на пороге XXI века – 5: Неозкономика / Под ред. Ю.М.Осипова, С.Н.Бабурина, В.Г.Белолипецкого, Е.С.Зотовой. – М.: Юристь, 2001.
56. Экономическая теория / Под ред.Дж.Нгуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / Науч.ред.чл.-корр.РАН В.С.Автономов. – М.: ИНФРА – М, 2004.
57. Экономическая теория: Учебник для студентов высш. учебн. Заведений / Под ред.В.Д.Камаева. – 7-е изд., перераб. и доп. Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, М.: 2001.

58. Экономическая теория: Учебник / Под общ. Ред. Акад. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича – М.: ИНФРА – 2001.

59. Экономическая теория. Задачи, логические схемы, методические материалы. /Под редакцией А.Н.Добрынина, Л.С.Тарасевича: Учебник для вузов. – СПб: Питерком, 1999.

60. Ələsgərov A.K. Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin səmərələşdirilməsinin əsas istiqamətləri (idخال-ixrac əməliyyatları təmsalında). – «Azərbaycan Respublikasında Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətləri» mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı. 2004. s.31.

61. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. /Пер. с англ. Общ. ред. и предисл. Г.Г.Санова / - М.: Дело. 1993

62. Харрод Р. Теории экономической динамики. – М.: Экономика, 1997.

63. Харвей Дж. Современная экономическая теория: Пер. с англ.- М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2003.

64. İqtisadi təlimlər tarixi. Dərslik. Prof. M.Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə. – Bakı.: 2002.

65. Кафаров Ш.С. О сущности закона общественного разделения труда. Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия экономики. Издательство «Эльм», - Бақы.: 1984, № 4.

66. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. //Антология экономической классики. – М.: 1993.

67. Киреев А. Международная экономика. – М.: Международные отношения, 1999.

68. Киреев А.П. Международная экономика. Т.1. – М.: 1997.

69. Козырев В.М. Основы современной экономики. – М.: «Финансы и Статистика», 1998.

70. Куликов Л.М. Основы экономических знаний. Учебное пособие. – М.: 1998.

71. Курс экономической теории. Общие основы экономической теории, микроэкономика, переходная экономика: Учебное пособие (руководитель авторского коллектива и научный редактор профессор А.В.Сидорович). – М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, изд-во «ДИС», 2001.

72. Курс экономической теории. Под общ. Ред. Проф. Чепурина М.Н., проф. Киселевой Е.А. 4-е дополненное и переработанное издание – Киров.: «АСА», 2002.

73. Qafarov Ş.S. Beynəlxalq əmək bölgüsü: formalaşması, dinamikası və strukturu. – Bakı.: 1998.

74. Qafarov Ş.S. Əmək bölgüsünə dair elmi-nəzəri baxışların tarixi inkişaf mərhələləri. «Tarix və onun problemləri». Nəzəri, elmi, metodik jurnal. – Bakı.: 1999.

75. Qafarov Ş.S. Ümumdünya təsərrüfat sistemi və Azərbaycanda investisiya mühitinin formalaşması. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2002. № 3-4.

76. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Dərslik. – Bakı.: 2001.

77. Marks K. Kapital. I cild. – Bakı.: 1969.

78. Маршалл А. Принципы политической экономии. Т. II. Пер. с англ. - М.: «Прогресс», 1984.

79. Медведков С.Ю. Мирохозяйственные связи капитализма и экономика США. – М.: Наука, 1988.

80. Международные экономические отношения. В 2-х томах – Т.1. Под ред. Р.И.Хасбулатова.- М.: Изд-во «Новости», Академия Нового мышления., 1991.

81. Muradov Ş.M., İbadov S.A. İqtisadi qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyat: nəzəri təhlil. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). «Elm» nəşriyyatı. Bakı.: 2003. № 1.

82. Muradov R.Ş. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarının formalaşması xüsusiyyətləri (monografiya).- Bakı.: «Elm», 2000.

83. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri. – Bakı.: Elm. 2001.

84. Nağıyev Ə.T., Mütəllibova V.A. Sosial inkişafın iqtisadi parametrləri. – Bakı.: 2003.

85. Нуреев Р.М. Основы экономической теории: Микроэкономика.- М.: 1996.

86. Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики. // Вопросы экономики. 2000. № 4-6.

87. Океанова З.К. Экономическая теория: Учебник – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2003.

88. Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. – М.: Юристъ, 1999.

89. Основы экономической теории и практика рыночных реформ в России. Под ред. М.М. Загорюлька. – М.: 1997.

90. Основы теории переходной экономики (вводный курс): Учебное пособие. – Киров.: Кировская областная типография, 1996.

91. Ойкен В. Основы национальной экономики. / Пер. с нем. – М.: Экономика, 1996.

92. Региональное развитие и сотрудничество. – М.: 1997.

93. Регулирование социального развития России. Сборник статей. – М.: Инс-т экономики РАН, 1997.

94. Рынок труда в России: проблемы формирования и регулирования. / Под ред. К.И. Микульского. – М.: Наука, 1995.

95. Роль государства в экономике США. //«США-Канада» экономика – политика – культура. 2002. № 6.

96. Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики. – М.: Инс-т экономики РАН, 1997.

97. Россия: интеграция в мировую экономику. Учебник / Под ред. Р.И. Зименкова. – М.: 2003.

98. Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия. - / Пер. с англ. – М.: Экономика, 1994.

99. Семенов К.А. Международные экономические отношения. – М.: 1998.

100. Серегина С.Ф. Роль государства в экономике. Синергетический подход. – М.: Издательство «Дело и сервис», 2002.

101. Сильвестров С. Мировое хозяйство: новые тенденции развития. // Российский экономический журнал. 2000. № 8.

102. Социально-экономические проблемы переходной экономики / Спецкурсы /. Учебное пособие для студентов экономических вузов. – М.: 1996.

103. Социально-экономические модели в современном мире и путь России. В 2 кн. / Междунар. Ассоциация акад. наук, РАН. Под общ.ред. К.М.Микульского. Кн.1: Трансформация постсоциалистического общества. – М.: ЗАО Издательство «Экономика». 2003.

104. Спиридонов И.А. Мировая экономика: Учебное пособие –М.: ИНФРА – М.: 1998.

105. Становление рыночной экономики в странах Восточной Европы. –М.: РГГУ, 1994.

106. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982.

107. Теория фирмы. – М.: 1995.

108. Васильев В.П. Государственное регулирование национальной экономики. Учебно-методическое пособие. – М.: Изд.отдел УНЦДО.2002.

109. Vəliyev T., Nəsenov A. Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi. Bakı, 1996.

110. Vəliyev T. İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü. Bakı, «Elm», 1999.

111. Vəliyev T.S. İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı. «Elm». 2000.

112. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. / Под ред. В.Н.Черковца. – М.: Мысль, 1987-1997.

113. «Японское чудо» и советская экономическая реформа: японские предложения по реформе экономики в Советском Союзе. / Под ред. Хидэдзо Инаба, Сэйдзи Цуцуми, - М.: НИЦ «Шелковый путь», 1991.

114. Явлинский Г. Какую экономику и какое общество мы собираемся построить и как этого добиться? (Экономическая политика и долгосрочная стратегия модернизации страны). // Вопросы экономики. 2004. № 4.

115. Загладин Н.В. Всемирная история, век XX. –М.: 2001.

116. Завельский М.Г. Экономика и социология труда. –М.: 1998.

116. Зименков Р. Зарубежная деятельность Американских ТНК: стратегия, направления, формы. // Росейский экономический журнал. 2001 № 10.

117. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı. Çin «İqtisadi möcüzə»si – B.: Gənclik, 2001.

118. İ.e.n., dos. S.A.İbadov, i.e.n., dos. K.A.Sarıyev. «Azərbaycanın iqtisadi qloballaşma prosesində rolu». Beynəlxalq elmi nəzəri və praktiki konfrans 2004-cü il.

119. F.F.Mehbaliyev. «İqtisadi nəzəriyyə», «Mikro-iqtisadiyyat və Makroiqtisadiyyat». Bakı – 2005-ci il. «Müəllim» Nəşriyyatı.
120. İqtisadi nəzəriyyə – dərslik, Bakı – 1999-cu il, «Çaşıqoğlu».
121. «İqtisadi nəzəriyyə». Dərslik, Bakı – 2002.
122. «Ümumi iqtisadi nəzəriyyə». Dərslik, Bakı – 1995.
123. «İqtisadi nəzəriyyə». Bakı – 1992.
124. Курс экономической теории–учебник, Москва – Киров, изд. «АСА».
125. А.Ф.Шиликин–Экономическая теория, учебник, Москва – 1996.
126. Экономика–учебник, изд. «БЕК», Москва–1997.
127. Системный курс экономической теории «Микроэкономика, макроэкономика». Москва – 1998.
128. Gəncəli Gənciyev – Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər müasir vəziyyət və inkişaf problemləri. «Elmi nəşriyyat», Bakı – 2005.
129. Ş.Nasıyev, Ə.bayramov. «Beynəlxalq iqtisadiyyat». Bakı – 2000.
130. Е.Ф.Борисов – Экономическая теория. «Курс лекции», Москва, 1996.
131. Учебник по основам экономической теории. Изд. «Владос», Москва, 1996.
132. Г.П.Чечников, Д.А.Чечникова – Мировая экономика, Москва – 2003.

АННОТАЦИЯ

Являясь общеобразовательным предметом, курс «Теоретические основы мировой экономики» изучает и разъясняет основные процессы и проявления экономической жизни мирового сообщества. Он помогает понять и определить характер основных общемировых тенденций развития в сфере хозяйства. Знание реальных тенденций и проблем мирового экономического развития тесно связано с практической функцией науки. Овладение курсом «Теоретические основы мировой экономики» создаёт условия для изучения основных направлений международных отношений, соответствия международной стратегии хозяйственных субъектов и национальной экономической политики существующим реальностям жизни мирового хозяйства.

Представленный вниманию читателя учебник построен на основе логического и исторического изложения вопросов состояния развития мирового хозяйства. Он состоит из логически – последовательных глав, раскрывающих систему деятельности мирового хозяйства, производственные факторы мировых рынков, проблемы роста и распределения, состояние и развитие отдельных стран, полусистем в мировом хозяйстве. предусмотренный материал представлен как целостное раскрытие сложных, различных, многоуровневых систем.

Книга предназначена для факультетов экономического направления в высших учебных заведениях и для студентов вузов.

Ваши отзывы, предложения и советы о книге могут помочь дальнейшим научно–исследовательским работам.

ANNOTATION

Being a general educational subject, the course "Theoretical bases of the world economy" studies and clarifies the main processes and displays of the economic life of the world association. It helps to understand and determine the character of the main universal tendency of the development in the economy field. The knowledge of the real tendency and the problem of the world economy development is closely connected with the practical functions of science. Mastering the course "Theoretical bases of the world economy" forms the conditions or studying the main directions of the international relations, the correlation of the international progress of the economy subjects and national economic policy existing the reality of the world economy life. Taking the reader into consideration the text-book is based on the logical and historical explanation of the condition of world economy's development position. It consists of consistent unites opening the system of the activity of the world economy, productive factors of world market, the rise and division problems, the condition and development of separate countries, semi-system in the world economy.

Specified material presents the whole opening of the system of various difficulties.

The book is for the faculties of the economy field in high educational institutions and students of the Universities.

Your responses, offers and opinions on this book can help the further work in scientific research.

MÜNDƏRİCAT

<i>Giriş</i>	3
I Fəsil. Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları fənninin predmeti və metodu	11
1.1. «Dünya iqtisadiyyatı» və «dünya təsərrüfatı» bütöv bir sistem kimi.....	11
1.2. Dünya təsərrüfatı anlayışının nəzəri əsasları...	11
II Fəsil. Dünya iqtisadiyyatı və dünya təsərrüfatı ...	17
2.1. Dünya iqtisadiyyatının və dünya təsərrüfatının təşəkkülü.....	17
2.2. Dünya iqtisadiyyatı anlayışı.....	18
2.3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mahiyyəti və onların formaları.....	18
2.4. Dünya təsərrüfat mexanizmi və onun tərkib hissələri.....	20
2.5. Dünya iqtisadiyyatının formalaşma mərhələləri..	21
III Fəsil. Dünya təsərrüfatı XIX-XX əsrlərin qovuşuğunda	27
3.1. O dövrün dünya təsərrüfatı müasir dünya təsərrüfatından nə ilə fərqlənir.....	27
3.2. Dünya təsərrüfatının inkişaf mərhələləri.....	29
3.3. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı tələbləri.....	30
3.4. Beynəlxalq əmək bölgüsü.....	31
3.5. İstehsal amillərinin hərəkəti.....	32
IV Fəsil. Mənfəətpərəst beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi	33
4.1. XVI – XVIII əsrdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi.....	33

4.2. Müxtəlif üstünlüklər nəzəriyyəsi.....	34
4.3. Nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsi.....	35
4.4. İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi.....	37
4.5. Leontyev paradoksu.....	38
4.6. Rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi.....	40
4.7. Digər beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri.....	41
V Fəsil. İstehsal amillərinin izahından ötrü Xekşer-Olin nəzəriyyəsindən istifadə.....	43
5.1. Xekşer-Olin nəzəriyyəsində – əmək və kapital çevikliyi.....	43
5.2. Ənənəvi beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyələri.....	44
5.3. Birbaşa investisiya modelləri.....	48
5.4. Kapitalın perikdüsmə nəzəriyyəsi.....	52
VI Fəsil. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqyasının nəzəri izahı.....	53
6.1. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq nəzəri əsasları.....	53
6.2. Texnologiyaların ötürülməsi nəzəriyyələri.....	53
6.3. Dünya ölkələrinin tipologiyası.....	54
6.4. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti.....	54
VII Fəsil. ÜDM-in sahə strukturu ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi.....	57
7.1. Yüksək inkişaf səviyyəli ölkələrin sektorları...	57
7.2. Həyat səviyyəsi və keyfiyyəti.....	57
7.3. İnkişaf etmiş ölkələr qrupu.....	59
7.4. İnkişaf edən ölkələr qrupu.....	61
7.5. Keçid iqtisadiyyath ölkələr qrupu.....	63

VIII Fəsil. Dünya təsərrüfatının ölkə və xarici sta-	
tistikası.....	65
8.1. Sosial-iqtisadi inkişafın ümumi məsələlərini əks	
etdirən, BMT sisteminin nəşrləri.....	65
8.2. BMT sisteminin sahə nəşrləri.....	67
8.3. BMT sisteminin regional nəşrləri.....	68
8.4. Digər beynəlxalq təşkilatların nəşrləri.....	69
8.5. Analitik icmallar.....	71
8.6. Rusiya statistik nəşrləri.....	71
Nəticələr.....	75
İstilah və anlayışlar.....	77
Özünü imtahan sualları.....	78
IX Fəsil. Dünya təsərrüfatı nəzəriyyəsi.....	79
9.1. İnkişaf pillələri nəzəriyyələri.....	79
9.2. İqtisadi yüksəliş pillələri nəzəriyyələri.....	79
9.3. Vahid sənaye və yeni sənaye cəmiyyəti nəzə-	
riyyəsi.....	82
9.4. Postsənaye cəmiyyət nəzəriyyəsi.....	84
9.5. Vahid sivilizasiya və sivilizasiyaların toqquşması	
nəzəriyyələri.....	86
9.6. Vahid sivilizasiya nəzəriyyəsi.....	86
9.7. Sivilizasiyaların toqquşması nəzəriyyəsi.....	88
9.8. İmperiya­ların süqutu nəzəriyyəsi.....	90
Nəticələr.....	91
İstilah və anlayışlar.....	93
Özünü imtahan sualları.....	94
X Fəsil. Dünya təsərrüfatının XX əsrin sonlarında	
inkişaf təmayülü.....	95

10.1. Postsənayeləşmə müasir dünya iqtisadiyyatında əsas təmayül kimi.....	95
10.2. Postsənayeləşmənin mahiyyəti.....	96
10.3. Gələcək iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri.....	97
10.4. Postsənayeləşmə problemləri.....	102
10.5. Postsənayeləşmənin dünya təsərrüfatına təsiri..	103
XI Fəsil. İnkişaf səviyyələrindəki fərqləri aradan qaldırmaq cəhdləri.....	105
11.1. İnkişaf səviyyələrində fərq anlayışı.....	105
11.2. İnkişaf səviyyələrindəki fərqlərin həcmi.....	106
11.3. İnkişaf səviyyələrindəki fərqlərin azalma/çoxalma proseslərinin sürətlənməsi.....	108
11.4. Fərqləri aradan götürülməsində uğurlar və müvəffəqiyyətsizliklər.....	111
11.5. Rusiya: gerilikdən qurtulma cəhdləri.....	113
11.6. Çinin uğurları və qovub çatma inkişaf modeli.	115
11.7. İqtisadi yüksəlişin dövriliyi.....	118
XII Fəsil. Dünya ölkələrinin yenidən qruplaşdırılması və qüvvələr nisbətində dəyişməsi.....	119
12.1. Dünya ölkələrinin yenidən qruplaşdırılması...	119
12.2. İnkişaf etmiş ölkələrin mövqeyi.....	121
12.3. İnkişaf edən ölkələr qrupu.....	122
12.4. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr.....	123
12.5. Dünya iqtisadiyyatında qüvvələr nisbətində dəyişmə perspektivləri.....	124
XIII Fəsil. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi qloballaşması və transmilliləşməsi.....	125
13.1. Ölkənin dünya iqtisadiyyatında iştirak səviyyəsi.	125

13.2. Təsərrüfat fəaliyyətinin transmilliləşməsi.....	128
13.3. Təsərrüfat fəaliyyətinin qloballaşması anlayışı...	131
13.4. Regionlaşma və integrasiya. Regionlaşma anlayışı.....	132
13.5. Ölkələrə və xarici iqtisadi əlaqə formalarına görə regionlaşma xüsusiyyətləri.....	133
XIV Fəsil. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya və integrasiya birlikləri anlayışı.....	137
14.1. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya.....	137
14.2. Dünyada təsərrüfat həyatının liberallaşması.....	139
14.3. Müxtəlif dünya ölkələri qruplarında daxili iqtisadi liberallaşma xüsusiyyətləri.....	140
14.4. Dünyanın müxtəlif regionlarında xarici iqtisadi liberallaşma.....	142
XV Fəsil. Xarici iqtisadi siyasətdə liberallaşmanın və himayəçiliyin uzlaşdırılması.....	145
15.1. Xarici siyasətdə liberallaşdırmanın istiqamətləri.....	145
15.2. Açıq və qapalı iqtisadiyyat anlayışı.....	146
15.3. XX–XXI əsrlərin qovuşuğunda dünya iqtisadiyyatının başlıca təməlü (nəticələr).....	147
<i>İstilah və anlayışlar</i>	151
<i>Özünü imtahan sualları</i>	152
XVI Fəsil. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin ümumi xarakteristikası.....	153
16.1. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələri.....	153
16.2. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əsas	

<i>əlamətləri</i>	154
16.3. XVI–XVIII əsrlərdə qərb ölkələrində ictimai-tarixi inkişaf	162
XVII Fəsil. Qərbin sənaye ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki fərqlər və bu səviyyələrin tarazlaşması	165
17.1. Qərb sənaye ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi	165
17.2. İnkişafın dövrliyi və qeyri-bərabərliyi	167
17.3. Qüvvə mərkəzlərinin üstünlükləri	170
17.4. İnkişaf səviyyəsinin tarazlaşdırılması meyli ...	176
17.5. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin inkişafının əsas modelləri və tipləri	179
Mövzuya aid suallar	188
XVIII Fəsil. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında yeri	189
18.1. Xarici ticarət haqqında nəzəri baxışlar	189
18.2. İdxal və ixracın dinamikası	191
18.3. İqtisadiyyatın inkişafında xarici ticarətin rolu ...	194
18.4. Xarici ticarət əlaqələri	195
18.5. Ölkələr üzrə idxalın inkişafı	196
18.6. İdxalda əsas tərəfdaşlar	203
18.7. Ölkələr üzrə ixrac əməliyyatları	208
18.8. İxracda əsas tərəfdaşlar	213
18.9. Ölkə qruplarının idxalı	217
18.10. Ölkə qruplarının ixracı	220
18.11. Xarici ticarətdə idxalın və ixracın coğrafi quruluşu	221

18.12. <i>Beynəlxalq Standart Ticarət Təşkilatı üzrə idxalın quruluşu</i>	222
18.13. <i>Xarici ticarətin inkişaf istiqamətləri</i>	225
18.14. <i>İdxal–ixrac əməliyyatlarının saziş növləri üzrə istiqamətləri</i>	227
18.15. <i>Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meylləri</i>	229
<i>Ədəbiyyat</i>	231

GÜLOĞLAN İSKƏNDƏR oğlu İSMAYILOV
DÜNYA İQTİSADİYYATININ NƏZƏRİ
ƏSASLARI

Bakı – 2006, 251 səh.

Texniki redaktor:

Yaşar Tağıyev

Kompyüter yığınu:

Rəşad Yusifov

Kağız formatı 60x84 ¹/₁₆.

Ofset çap üsulu.

Sifariş №88 Tiraj 500.

«Memar Nəşriyyat – Poliqrafiya»

MMC

K. Balakişiyev küç. 46 a, Tel.: 8 (50) 352-33-58